

युष्माकं मंत्रिणो ये च रामस्य ये च सुग्रीवमाश्रिताः ॥ ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च नूरावहं गमाः ॥ ~~ये च नूरावहं गमाः~~ रामायण
~~मन्त्रिणो ये च सुग्रीवमाश्रिताः~~ सन्वसेनुर्यथावधः सांगरेवरुणात्तये ॥ निवेशश्च यथा तेषां वानराणां
 महाबले ॥ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां गतायुषां ॥ व्यवसाये च रामस्य वीर्यं प्रहरणाभिच
 लक्ष्मणस्य च सौमित्रेस्तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथ ॥ एवं यथा तत्वं शीघ्रमागंतुमर्हथ ॥ इति ते न यथा शक्ति
 तत्वं शीघ्रमागंतुमर्हथ ॥ इति तेन समादिष्टो राक्षसो रक्तसारणो ॥ हरिरूपधरो द्यौरे प्रवि
 ष्टो वानरं बलं ॥ ततस्तौ वानरसैन्यं अविंशंगे महर्षणं ॥ संख्यातुमभिगच्छता तावुभौ रक्त

सारणो ॥ निष्पतंतौ पर्वताग्रे निक्षिरेषु मुहासुच ॥ समुद्रस्य च तीरेषु वनेषु पवनेषु च ॥ ददुरु
 ते रिपुबलं प्लवमानं सहस्रशः ॥ तदक्षयमपारं तद्दशैवं वानरं बलं ॥ सारणश्च रक्तश्चैव संख्यातुं
 नाभिजगमतुः ॥ एकवर्षं महारण्यं कृतं ते हरिरूपधरैः ॥ राक्षसो तो महावीर्यो संख्यातुं नैव शक्नुतां ॥
 च ~~त्वरमाणं तीर्णं च हरितं च संघशः~~ निविष्टं विशमानं च भीममक्षय्यमव्ययं ॥ तौ ददर्श महाभायौ प्रति
 छन्तौ वीभीषणः ॥ ग्राहयित्वा महातेजा वानरैश्च न गोपमेः ॥ आचक्ष्व क्षेप्य रामाय नावुभौ रक्त
 कसारणो ॥ निगृह्य तौ च हरिभिः उपनीतौ च राघवे ॥ ताडय मां नो महावीर्यो महावीर्यं तरेस्त
 दा ॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ वीरौ निराशौ जीवितस्य च ॥ अब्रवीत्प्रहसन् रामः सर्वभूतहिते रतः ॥

युधकांड

२

उरमाव
न

कलंसर्वमिदं दृष्ट्वा हरिसेन्यसमंततः ॥ संख्यायस्व पुरीतं कां यथेष्टं तु महं थ ॥ वधाहो वज्रमुंचामि
क्षणेऽस्मिन् राजनीचरो ॥ वक्तव्यो राक्षसेन्द्रो वां यथोक्तं वचनं मम ॥ यद्धलं त्वं समाश्रितसीतां मम
जहर्षसे ॥ तद्दर्शय यथा कामं ससैन्यश्च सदांधवः ॥ उवोभूते नगरीं त्रं का स प्राकारं सतो
रणां ॥ सराक्षसवलां च ॥ अथ शरैर्विध्वंसितां मया ॥ घोरं कोपं प्रमोक्ष्यामि ससैन्ये त्वा विरावण ॥
श्वः प्रभाते यथा वज्रं दानवेऽपि ववा सवः ॥ इति प्राति समादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ आ
गत्य नगरीं त्रं कां जवृतां राक्षसाधिपं ॥ वीभीषण गृहीतौ तौ वधाहो राक्षसेश्वरा ॥ दृष्ट्वा धर्मात्स
नामुक्तौ रामेणाभितते जसा ॥ एकस्थान गतास्तत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ लोकपालो

२

रामायण

ॐ नमः शिवाय ॥ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणा
त्मना ॥ १ ॥ स सैन्ये सागरं तीर्णं रामे दृशरथात्मजे ॥ अमाद्यौ रावणः श्रीमान् अब्रवीत् राक्षसा
रणौ ॥ समग्रं दुस्तरं तीर्णं समुद्रं वानरं बलं ॥ अभूतपूर्वं रामेण सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ अश्रुधेयमि
दं कर्म कृतं रामेण सारण ॥ सागरे सेतुं बंधने संक्षुब्धमिव मे मनः ॥ अवश्यमभिसंख्येयं तन्म
या वानरं बलं ॥ भवंतौ वानरं सैन्यं प्रविश्या नृपलक्षितौ ॥ वानरीं तु नुमा रथापपरि संख्यातुम
र्हथ ॥ बलं यात्रा विधानं च यो धानां चैव निश्चयं ॥ परिणामं च वीर्यं च ये च मुरव्या विहंगमा ॥

३३/१
५३.६०
२४०००

१ छवः

पमावीराः सं प्राप्तामि ताविक्रमाः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणश्च विभीषणः ॥ सुग्रीवश्च महोत्तमो ह्येन्द्र
 समविक्रमाः ॥ एते शक्ताः पुरीलंकां सप्राकारां सतीरणां ॥ उपाख्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ यादृ
 श्रीश्रीहिं रामस्य वीर्यं प्रहरणानि च ॥ हनिष्यति पुरीलंकां एकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ रामलक्ष्मणगुप्तासा सु
 ग्रीवेण च वाहिनी ॥ मन्यामहे सुदुर्धर्षा सेनैरेषां सुरासुरासुरैः ॥ व्यक्तं सेतुस्तथावधः दृश्या जनविस्तृ
 तः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना चरागरं ॥ निविष्टा हृदि जनेन समुद्रस्य नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमा
 णस्य बलस्यांतो न विद्यते ॥ राजनृगुप्तस्य रामेण लोकपालोपमेना हि ॥ प्रदृष्टयो धाध्वा जिनो वनो कसां
 महात्मनां संपत्तिरुधमिच्छतां ॥ अलं विरोधेन रामेन विधीयतां दाशरथाय मेधिली ॥ आर्षे रामायणे युधकां
 देवानरप्रवेशेनाम प्रथमः सर्गः ॥ तद्वचः पथ्यमकूविं सारणे न सुनायितं ॥ निशम्य रावणो वा

प्रदीयतां

युधकाऽ कथं पर्यभाषत सारणं ॥ यदि मामभियुज्येरन् देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रयच्छेयं सर्वलोकभयादपि ॥ त्वं तु
 ३ सौम्यपरित्रस्तप्तो दृष्ट्वा हरिवाहिनीं ॥ प्रतिप्रदानं सीतायामन्यसे साधुनिर्जितः ॥ कोहिनामसमर्थो मां तमे
 रेयोधुमुत्सहेत् ॥ स्थातुं क्षणं ह्यपि चकः समर्थं जेतुमुद्यतः ॥ इत्युक्त्वा परमं क्रुधः उथितपरमाश्रनात् ॥ आ
 रुणेहततः श्रीमान् प्रासादं हिमपांडुरं ॥ बाहुना तस्मिन् सेधं रावणो धृष्टिदृष्टया ॥ ताभ्यां च राभ्यां सहितः स
 ददर्श वलं महत् ॥ पर्वतांश्च समुद्रं च संवृतं वानरर्षभैः ॥ तदपारमं संख्येयं वानराणां महद्बलं ॥ निशम्य राव
 णो राजा सारणं पर्यटच्छत ॥ एषां के वानराः शूराः के मुख्या ॥ के विद्वंगमाः ॥ के पूर्वमेभिर्वर्तते के महोत्साहस
 मताः ॥ देवान् च याश्च के नाम के ॥ मानुषवले रथिताः ॥ केषां श्रेष्ठति सुग्रीवः के महायूथयूथपाः ॥ क्षिप्र
 मान् चक्षमे वीर्ये प्रधाना लवंगमाः ॥ श्रुत्वा तद्वाक् सेंद्राय वचनं परिपृच्छतः ॥ व्याख्यातुमुपचक्राम

युगे ॥ येन विष्टभ्यगात्राणि न संति च ह संति च ॥ उष्टायपरिजृम्भंति क्रोधेन हरिपुंगवाः ॥ एते दुःप्रसहाराज
 घोराः सत्वेन वानराः ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिंशतानि च ॥ यं पुरस्कृत्य गच्छंति वीराश्च
 वनचारिणः ॥ सूतेनुर्नमिषो वीरः सर्ववानरयूथपः ॥ एषो व्याशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुं ॥
 एषः शृगोन्ततं नाम नानादिजयुतंगिरिः ॥ तत्र राज्यं प्रशास्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ ए
 षकोटिसहस्राणां सहस्रं संप्रकर्षति ॥ यस्य केशा दशव्यामाः दीर्घा लंगूला माश्रिताः ॥
 ताम्रानीलासिताश्चैताः प्रकीर्णा घोरा कर्मणः ॥ अदीर्घरोमकर्णश्च संप्राप्तमभिकांशति ॥ वेगवा
 न्नाम लंके रासुग्रीवस्य सरवाकली ॥ एषे वाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुं ॥ यस्त्वेषः सिंहसं
 काशः कपिलो दीर्घकेशरः ॥ निवृत्तः प्रेक्षते लंकां अभिगर्जनपुनः पुनः ॥ एष कृष्ण

गिरिं सध्वं पर्वतं च सुदर्शनं ॥ राजनू सततमभ्यास्ते रंभो नामैष यूथपः ॥ त्रिंशत्सहस्रानां
 णि वानराणां शतानि च ॥ शतं शतं सहस्राणां त्रिंशच्च हरियूथपः ॥ परिवार्यानु
 गच्छंति लंकां मर्दितुं मे जसा ॥ यस्तु कर्णो विचणुते जृम्भते च पुनः पुनः ॥ तत्र सहर
 ते हृष्टं यत्र यूथा द्विधा वति ॥ महाराजो वीरभयो रम्यं शालूषपर्वतं ॥ राजनू सततमभ्यास्ते ह
 रं नामैष यूथपः ॥ एतस्य बलिनः सर्वे निर्भयानाम वानराः ॥ राजनू दशसहस्राणि चत्वारिं
 शच्छतानि च ॥ एषो व्याशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुं ॥ यस्मै धइवाकाशो बहुभाचसति
 षति ॥ मध्ये वानरकोशीनां सुराणां मिवा सवः ॥ एष पर्वतमभ्यास्ते पारिथात्रमनुत्त
 मं ॥ युधे दुःप्रसहो नाम पनसो नाम यूथपः ॥ यूथपा यूथपश्चेष्टं येषां यूथानि भागशः ॥

युधकांडे यस्तुभीमामधिष्ठाय चमूतिष्ठति शोभयन् ॥ स्थितस्तरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ एष मंदरसंकाशो
 विनतो नाम यूथपः ॥ जलोपि बर्हिषणा सां नदीनामुत्तमो नदी ॥ षष्टिः शतसहस्राणां वलमस्य वनौक
 सां ॥ युधाया ह्यति त्वेकः क्रमशो नामवानरः ॥ यस्तु गौरिक वृणा भवपुर्धारयते भृशं ॥ गवयो नाम
 ते जसी क्रुधस्त्वामभिवर्त्तते ॥ एनं शतसहस्राणां सप्तभिः पर्यपोसते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठं मनुयांति महा
 बलं ॥ इमे महाराज महापराक्रमाः कपिप्रवीरास्तव चैव कीर्तिताः ॥ विरुध्दर्पा बलिनः सुदुर्जयाः
 रणे समग्रेण विदेवदानवैः ॥ तद्दानरं सैन्यमुदीक्ष्य भीमं बलं च वीर्यं च समीक्ष्य तेषां ॥ श्रुत्वा च संख्यां
 चततः ससज्जं धारकोपं भृशमल्प बुद्धिः ॥ इत्यार्वे रामायणे युधकांडे सैन्यदर्शनो नाम २ सर्गः ॥
 हंतते संप्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथवान् ॥ राघवार्थे परिक्लिता ये नरक्षंते जीवितुं ॥ दीर्घा वस्य च

५

प्राधान्यं नृणां नृकुलंगमात् ॥ एष वोभिमुखो लंकां नदीं स्तिष्ठति वानरः ॥ यूथवानां सहस्राणां शते
 नपरिवारितः ॥ यस्य घोषेण महता सप्ताकाराः सत्तोरणाः ॥ लंकां प्रकंपयते सर्वां सत्तोरणवन्तका
 नना ॥ सर्वशारवामु गेद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ बलाग्रे चैष्टने रुरो नलो नामैष यूथपः
 एतेन सेतुर्वधो यं विश्वकर्म सुतेन वै ॥ समुद्रेण श्रुतश्चैव महात्मा वानरर्षभः ॥ एष यो वै स्वर्ग्य
 लंकां प्रार्थयन्ति वतिष्ठति ॥ गिरिशृंगप्रतीकाशाय द्युकिं जलकसंनिभः ॥ यः पुलिंदो
 नदीरम्या गिरं पर्येति चार्चुदं ॥ लंकामभिमुखः कोपात्तमभीष्टं च विजृम्भते ॥ स्फोटयन्तपि स
 रब्धो लंगूलाग्रं पदे पदे ॥ यस्य लंगूलशब्देन स्वनंती वदिशोदश ॥ एवमनरराजेन सुग्री
 वेणाभिषेचितः ॥ वीर्यद्वयसहस्रेण चतःशंकुरातेन च ॥ युवराजांगदेनामत्वामाहूयति सं

ख

युधेष्टपराक्रमान् ॥ नखदंष्ट्रायुधान् वीरान्

हस्यामावालाङ्गुलमाश्रिताः ॥ ताम्रनीलासिताश्वेतप्रकीर्णाघोरकर्माणि ॥ विप्रकीर्णाः प्रकाशते स्त
र्वसोममरीचयः ॥ येषु तोनुगच्छति शतशोहारैर्यथाः ॥ क्रमानुधाम्यसहस्राणालतालशिलायुधाः ॥ नी
लानिवमहामेघान्यास्त्वं पश्य ॥ सिंहेषु तः ॥ असिताचलसंकाशान् तीव्रकोपमया वहान् ॥ प्रसंख्ये
यानि हि देवान् स्थितान् सागररोधसि ॥ पर्वतेषु च ये केचित् नदीषु विमलास्तु ॥ एतेत्यामभिवर्त्तते राजन्
युधे सुदुर्जयाः ॥ एवं मध्ये स्थितो राजा भीमाक्षो नाम दुर्योधनः ॥ पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात् परिवारि
तः ॥ रक्षवंतं गिरि श्रेष्ठं अध्यास्ते नर्मदां विबुधं ॥ सर्वक्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥
प्रशांतो गुरुवर्त्ती च संग्रामे चापराजितः ॥ एतेन साहाय्यं समहन् कर्तुं शक्रेण धीमता ॥ देवासुरे
णां वक्ता उद्धाश्वशतशो वराः ॥ आरुह्य पर्वताग्राणि क्षिपन्ति विपुलाः शिलाः ॥ वृक्षान्श्वापि वि
विधाकारान् नमृषोरुद्धिजन्ति च ॥ राक्षसानां च सदृशः विशाचानां च लोमशः ॥ अग्रानी

३

वाल्मीकि

६

रामायण

६

केषुतिष्ठन्ति वालिनो नाम विक्रमाः ॥ अस्य सैन्यस्य रक्षन्तो विचरन्त्यग्नि तेजसः ॥ यत्रैकमभि संरक्ष्यं प्रवृत्तमान
मवास्थितं ॥ प्रेक्ष्यन्ते वानराः सर्वे स्थितं यूथप यूथप ॥ एष राजन् सहस्रनाक्षमुपास्ते त्वमृतार्थिने ॥ कलया न
वीर्यवान्भीमो हरिः पद्मानिमाननः ॥ यास्थितं योजने शैलं गच्छन्नुपाश्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव क्वा
येन गच्छन् क्तव्यं व्याप्नोति योजनं ॥ यस्मान्नापरमं भूतं चक्षुष्यादि हृद्यते ॥ येन युद्धं महद्दत्तं
पुरा वै शत्रुहायतः ॥ पराजयं च नो प्राप्नोमहानेष स यूथपः ॥ श्रुतसन्नाद नो नाम वानराणां पिता
महः ॥ यायेन मं बुद्धाकारं गजेभिव तोयदं ॥ सैन्यं निवेशयाने च उष्टं भलं च प्रपन्नयसि ॥ एष वान
रको द्दीप्तं मुख्यानां पद्मकोटिं प्रकर्षति ॥ इन्द्रजेतु रतिरव्यातो युधे परमदुर्जयः ॥ यो राजा प
र्वते द्दीप्ते द्रोणे वह्निं नरसेविते ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्यैव पराक्रमः ॥ एष गंधर्वक
कन्यायामुपनः कृष्णवर्त्मना ॥ तद्देवा सुरे युधे सा ह्यकाले शतक्रतोः ॥ यस्यैव श्रवणे राजा

जं बूजं मुपनिषेवते ॥ विहार शैलो वरदो भ्राता ते राक्षसे श्वर ॥ एष हैमवतो राजा बलवान्वा
नरर्षभः ॥ सेनापतिः शक्यो नीलोनामैषवानरः ॥ धृतः कोटि सहस्रेण हरीणां समुपास्थितः ॥
एषोप्याशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्द्दितुं ॥ द्योयं मामनुपेर्यति त्रासयन् गजयूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च
पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ एष यूथपतिर्नेता गजो गिरिगुहाशयः ॥ हिरण्यवाहिनीं मुख्यं नदीं हैमवतीं महान् ॥
ओ शीरवीं जमास्तसाद्य पर्वतमंदरोपमं ॥ समते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्थितः ॥ एवं शतसहस्राणां
सहस्रमाभिवर्त्तते ॥ एष दुर्धणो राजा नृप्रभार्थी नाम यूथपः ॥ धातेनैवोद्धतं मेघं यमेन मनुपश्यसि ॥
विधत्तमानं बहु शोभासेतं बहुलं रजः ॥ एष ते सुमहद्वीरो गोल्लंगूलो महाबलः ॥ शतं शतसहस्राणां कोटि
कोटिनां तन्तथा ॥ एनं समुपतिष्ठंति गवाक्षो नाम यूथपः ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्द्दितुं गवा
हिनीं चास्य विपुला लंका मिच्छति मर्द्दितुं ॥ अमराचरिताय त्रसर्वकालफलद्रुमाः ॥ मंसूर्य

कुधकाड तुल्यवर्णाभं अनुपयेति पर्वतं ॥ प्रभयायस्य दृश्यंते कांचनामृगपक्षिणः ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजंति
महर्षयः ॥ तत्रैव राजनूरमते कांचने मृगपर्वते ॥ मुख्यो वानरमुख्यानां केशरीनामपूथपः ॥ राजनूपट्टि
सहस्राणि रम्याः कांचनपर्वताः ॥ तेषां अस्तौ गिरिश्रेष्ठो स्वमिधामरक्षसो ॥ तत्रैकं कपिलनाश्वेना
ताम्रास्या जं वुपिंगलाः ॥ निवसंति गिरिश्रेष्ठे तीक्ष्णदंष्ट्रनखायुधाः ॥ सिंहा इव च तुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव च
दुःसहाः ॥ आशीविषा इवास्पृश्या धोररूपाः पूवंगमाः ॥ तत्रैव निसमचले भास्करं मुपतिष्ठति ॥ अ
र्कस्य गतिमचिच्छन्ननिधनं च महाकपिः ॥ यो विषाणमुपागृह्णात् संग्रामे हस्तिवानरो ॥ नासयां न
नितो वीरः सुषेणो नाम वानरः ॥ निखर्वेण वृतः श्रीमान् हरीणां वातरहसां ॥ कामरूपी महावी
र्यः समर्थः समरोचितः ॥ राजनूपट्टि विख्यां विख्यातो नाम्ना रतवालिस्तु यः ॥ वृतः कोटि सहस्रेस्तुल्य
कां प्रार्थयते कपिः ॥ तुल्यकामुखश्च नृषभः शरभोगंधमादनः ॥ एकैक एषो यो धानो कोटिभि

समायगा

७

पुष्पकोट

कथं कृष्णः समुद्रमपि तेजसा ॥ एष धर्षितवान् लंकापूर्वसं गीतं च दृष्टवान् ॥ एतं पश्य पुरा दृष्टं कथं प्रयागतं पुनः ॥ श्रेष्ठः केसरिणः
 पुत्रो वाता उत्तम इति श्रुतिः ॥ हनूमाति विख्यातो लंघितो येन सागरः ॥ कामरूपी बलं चैव कामगश्चापि वानरः ॥ अनिवार्यगतिश्चै
 व यथा निलगतिस्तथा ॥ उद्यंतं भास्करं बालो दृष्ट्वोत्पतितः किल ॥ अनासौ धैवपतितो भास्करो द्यने गिरौ ॥ पतितस्य कपेरस्य ह
 नुरेकः शिलातले ॥ किंचिद्गुणो दृष्टो हनूमाने पतेन च ॥ इत्येवायमयोगेन मायेषा विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलरूपं प्रवाच
 श्रोय लंघितुं ॥ आशमेष चैव को लं कामं हितुमोजसा ॥ यस्तस्यानंतरः शरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकुणामतिर
 भालोके विश्रुतपोरुषः ॥ यस्मिन्मनाननो धर्मयो धर्मो न गतिवर्तते ॥ अस्त्रग्रामः संहारः यस्मिन्वीरे प्रातिष्ठतः ॥ यो मिथ
 र्गमनं वाणेः वंशधां च वदरयेत् ॥ यस्य मुसोरिव क्रोधोः शक्तस्यैव पराक्रमः ॥ यस्य भायो जनस्थानात् सीता प्रमथिता त्वया ॥
 सा यदा शरथी रामो यो धृत्वा मभिवर्तते ॥ यस्यैव दक्षिणे पाशे रुद्धां बूनदप्रभः ॥ विशाले वक्षसाः श्वाश्वौ नीलि
 कुंचितमूर्धजः ॥ एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमो हितः ॥ नये युधे च कुशलः सर्वास्त्रविधिपागः ॥ अमर्षी दुर्जयो जे

ता विक्रान्तः समरे बली ॥ रामस्य दक्षिणे वाहूनि संप्राणबहिश्चरः ॥ नद्ये पराध्वस्यार्थे जाचितुं परिहसति ॥ एषोऽप्याशंसते युधे न ह
 तुं सर्वशक्तमान् ॥ यस्तु सध्यमसौ पाश्वे रामस्याश्रयतिष्ठत ॥ रक्षोगणयुतो भ्राता तथैव स विभीषणः ॥ श्रीमन्नाराजराजेन लं
 कायामभयोचितः ॥ त्वामेव प्राति संरब्धो रामसार्धं च समागतः ॥ यं तु पश्यामि तिष्ठंतं लक्ष्मणा समनंतरं ॥ सर्वशरवाग्ने ग्राणा
 भर्तारमपराजितं ॥ तेजसा यज्ञसा यशसा बुध्या बलेनाभिजितेन च ॥ यः कपीनभिसंधत्ते हिमवानियुपर्वतान् ॥ किं किं धायः स
 मध्यास्ते गुहां वानरसंकुला ॥ दुर्गोपर्वतदुर्गस्थो कामरूपी महाबलः ॥ यस्यैव काचनीमाला शोभते शतपुष्करा ॥ कानां देवमनु
 ष्याणां यत्र लक्ष्मीप्रतिष्ठिता ॥ एतं मालां च तारां च कपिराज्यं च शाश्वतं ॥ शमेण वालिनं हत्वा मुग्धं विप्रमिपादितं ॥ शतं शतसहस्राणां
 कोटिमाहूर्मनीषिणः ॥ शतं कोटि सहस्राणां चंदमाहूर्मनीषिणः ॥ शतं चंदसहस्राणां महाचंद्रमहोच्यते ॥ महाचंद्रसहस्राणां शतप
 ण्यो होच्यते ॥ एष कोटि सहस्रेण तथा शकुनिनेन च ॥ एष चंद्रसहस्रेण महाचंद्रशनेन च ॥ एष पद्मसहस्रेण महापद्मशनेन च ॥ एष सैन्ये
 न सर्वेण सुसंरक्षेण वाथिव ॥ सुग्रीवो वानररत्नवासं प्रहारार्थमुद्यतः ॥ दूमां महाराजसमीपे वाहिनीसमुत्तमां प्रज्वालनाग्रहाप

मि

गच्छति

५३

मा ॥ नया प्रयत्न परमो विधीयते यथा जयस्यान्तरणे पराजयः ॥ इति श्री रामायणे युधकांडे शकवाक्यं नाम सर्गः ॥ शकं न च
 समारव्यातं दृष्ट्वा गंहरिवाहिनीं ॥ समीपस्थं च गमस्य भ्रातरं स्वविभीषणं ॥ लक्ष्मणं च महावीर्यं युजं रामस्य दक्षिण ॥ सर्व
 वानर राजानं सुग्रीवं चापराजितं ॥ इषिदागमसंज्ञासो ज्ञातः क्रोधश्च रावणः ॥ भर्जयामास ते जस्वी कथां ते भूकसारणे ॥
 तावुवाच दशग्रीवो मन्वुना संभ्रकोपितः ॥ शेषगद्गदवाचा संरब्धः सार्जयान्निव ॥ न चैतत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीवि
 भिः ॥ विप्रियं नृपतिं वक्तुं निग्रहानुग्रहे प्रभुं ॥ रिपूणां प्रति कूटानां युधार्थं मभिवर्ततां ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुं म
 प्रस्तवस्तवं ॥ आचार्यागुरवो कथां वृथा तान्पर्यपासिताः ॥ यत्सारं सर्वज्ञाणां मानुजीव्यं न गृह्यते ॥ गृहीतं चापि विज्ञाते सा
 रं शास्त्रस्य वा वृथा ॥ ईदृशैः सचिवैर्युक्तो भूरेवै दिष्ट्या ध्रिये ध्रुवं ॥ किं मां नृपुभयं नास्ति मामुक्तापरुषं वचः ॥ यस्य वै शासने
 जिह्वा प्रयच्छति शूरां रक्तं ॥ अथैव दहनं स्पृष्ट्वा वनेतिष्ठति पादपाः ॥ राजदोषपरामृष्टा नृपतिश्च सपराधिनः ॥ हन्यामहमिमोपा
 योऽशत्रुपक्षप्रज्ञां संको ॥ यदि पूर्वोपकारे मे न क्रोधमुपनाशयेत् ॥ ध्वंसयेतो सुदुर्लभो सौमित्रकषीर्दिनो मम ॥ उभौ न द्रष्टुमिच्छामि

हैमवता

देशाभिर्वृतः ॥ अधान्ये वानरश्रेष्ठा विंध्यपर्वतं वासिनः ॥ न शक्यं तु बहुत्वात्तु संख्यातुं बहु विक्रमाः ॥ एते महारा
 जमहानुभावाः महाबलाश्चोपनिमाश्च ययुधे ॥ शारवामृगाः पर्वतसंनिकाशाः प्रकीर्तिता मुरच्यतमाः पृथि
 व्या ॥ इति श्री रामायणे युधकांडे सैन्यवर्णनो नाम सर्गः ॥ सारणस्यांतरं दृष्ट्वा राक्षसस्य
 महात्मनाम् ॥ बलमात्रो कथं नू सर्वशक्तो वचनमब्रवीत् ॥ स्थितान् पश्यसि यानि तान् ममानिव
 महोदधान् ॥ न्यग्रोधानिव गंगेयान् सालोनिव ॥ एते दुःप्रसहारा जनुर्बलिनः कामरूपिणः ॥ देहदानवसंकाशा
 दरीवक्राश्च वानराः ॥ एते कोटि सहस्राणि नवपंचवक्त्रका ॥ तथा शंकुसहस्राणि तथा विद्वज्जालानिव ॥ यो नुपश्यसि तं
 शतौ कुमारौ देवरूपिणौ ॥ मे दृष्ट्या विदुश्चैतौ नैतयोर्विद्यते समः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता वमूलजाना वभा ॥ आशंसते पुरीलं
 कां एतौ मर्दितुमोजसा ॥ समुखो धिमुखश्चैव मृगपुत्रौ पितुः समौ ॥ वेक्षंतौ नगरीलंकां एतौ मर्दितुमोजसा ॥ एते सुग्रीवसचि
 वा किं विधानं लयास्तथा ॥ हरयो देवगंधर्वैरुत्पन्नाः पन्नैः तथा ॥ यं नुपश्यसि तं प्रभिन्नमिव कुंजरं ॥ यो बलानुक्षो

६३

धर्म होन

॥

५५

तस्तस्य तानुददर्श विभीषणः ॥ कोहमायाधरादृष्टा राक्षसेन्द्रो राक्षसाः ॥ विभीषणेन संप्राप्तानि गृहीता यदृच्छया ॥
 वानरे रक्षितस्तु विक्काते नृधु विक्रमे ॥ दयापरेण रामेण दर्शयित्वा चमूततः ॥ मुक्तास्ते राक्षसास्ते न महात्मना ॥ पुनर्लंका
 मनुप्राप्ताः श्वसंतो नष्टचेतसः ॥ ततो दशग्रीवमुपास्थिताः पुनः श्वराः बहिर्निवृत्तानि शान्वराः ॥ गिरेः सुवेलस्य समीपवासि
 ने च वेदय नूभीमवलं चतुल्लं ॥ इति वाच्यी की वियुध कंडे चारुषेणो नामसर्गः ॥ १ ॥ धीक्षमाणं विषण्णं तु शार्दूलं शोक
 कर्षितं ॥ भयोच्च विकृते रंगे श्वसंतो भवपन्नगं ॥ सुवाच प्रहसन्नेव रावणो भीमदर्शिनः ॥ जयथा वल्लो दीनश्चासि निशा
 चरः ॥ नासिकश्चिदमिच्छाणां कुधानं वत्स शमागतः ॥ इति ते नानुशिष्टस्तुवचो मंदमुदीरय नू ॥ महाराक्षस शार्दूल शार्दूलो व
 यमब्रवीत् ॥ न ते वारयितुं शक्या राज नू वानरपुंगवाः ॥ विक्कांता बलवन्तश्च राघवैर्पिरक्षिताः ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संज
 शोपिन लक्ष्यते ॥ सर्वतो रक्ष्यते पंथा वानरेः पर्वतोपमैः ॥ प्रविष्टमन्त्रो ज्ञातो हं बलेन स्मिन्वचारिते ॥ तथा गृहीतो बलि
 म्भिर्बहुधा विप्रकर्षितः ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दृते नाले श्वापिहतो भृशं ॥ विप्रणीतो हि हरिभिर्बलवद्भिर्मण्योः कुरात्र प्ररुत

भ्रामयिष्याच सर्वत्र नीतो हं राजसंसदि ॥ रुधिरा लुप्तसर्वांगविकृलश्चालितो द्रियः ॥ हा राभेर्वध्यमानश्च यो चम
 नः कृतांजलिः ॥ राघवेण पात्रिजातो जीवन्नेव यदृच्छया ॥ एष वृक्षैः शिखारामिश्च पश्यित्वा महार्णवं ॥
 दोरमाश्रित्य लंकायाः रामांस्तुष्टानि सायुधः ॥ गारुडं तु व्यूहमारथाय वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ मां विजो क्य
 महातेजालं कामेवोपवर्त्तते ॥ पुनः प्राकारमायातेः क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वा संशयच्छासु युधं वा संशय
 यतां ॥ मनसा चोत्पपाते वं तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वक्यं अथोवाच सरावणः ॥ यदि मां प्रति यो
 त्यते देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रहास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ एवमुक्त्वा महातेजो राव
 णाः पुनर्ब्रवीत् ॥ चारित्तमभवत्तासेनाश्रुतः केतव वानराः ॥ कीदृशाः कतिवासोभ्याः वानरास्ते दु
 रासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च यो श्रीश्च तत्त्वमारव्याहि राक्षस ॥ तथा च प्रतिपश्यामो ज्ञात्वा तेषां वली बले ॥

युधकाड

रामायण

अवश्यं वल्लसंख्यानं कर्तव्यं जयति सुता ॥ अथैव मुक्तः शार्दूलो रावणो नो नमैः श्वरः ॥ इदं वचनं गारे भेदकं
 रावणसंसादि ॥ अहं ह्यराजस्य पुत्रोऽस्ति राजर्षी राक्षसोऽर्थोऽर्थोऽर्थः ॥ पितामहसुतः श्वान्न जौं बधानिति विभु
 तः ॥ सहस्रान्शुसुतश्रीमान् सृष्टीवो वानरे श्वरः ॥ राक्षसनामभावाय सबलः समुपायितः ॥ सुषेणश्च
 धिधर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥ दृष्टः सोमात्मजः श्वान्न राजनूदधिमुर्यो हारिः ॥ समुवो विमुरच श्वे
 ववेगदशी चिवानरः ॥ मृत्युर्धनिररुयेण तनुमेवां प्रवो ज्ञातः ॥ स्वयं भुवम हाराज मृत्योः पुत्रो श्वते स्मृतोः ॥ पु
 त्रो ह्येतानस्येव नीलः सेनापतिः स्वयं ॥ अनिलस्य तु पुत्रो ह्यनुमानिति विभुतः ॥ नमो राक्षस्य दुर्धर्षो वल्लवान्
 गदो युधा ॥ मैदश्च द्रुवदश्चैव वीरौ तो वा श्विनोः सुतो ॥ पुत्रावैव स्यताश्च पंचकालांत कोपमा ॥ गजोग
 वाक्षरक्षभोः श्रभोगंधमादनः ॥ श्वेतो द्योतिर्मुखश्चान्न भास्करस्यात्मजावुभौ ॥ वरुणाय च पुत्रो न हो
 मकूटः प्रापवान् ॥ विश्वकर्मसुतश्चान्न नलोनाममहाकपिः ॥ येन सेतुर्मेहान् वद्धः सागरे वरुणा लये ॥

श

११

स्मरं न पक्वतानि च ॥ हतस्ते ववक्तु तद्यो तौ मम स्नेहपराः सुरवो ॥ तेनैव मुक्तौ सप्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ
 रावणं जयशब्देन प्रतिपूज्याभिनंदितौ ॥ अब्रवीन् समीपस्थं दशग्रीवो महोदरं ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं
 चारास्त्विति विचक्षणाः ॥ नतश्चाराः संचरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्रांजलयो वर्धयि
 त्वा जयारिषः ॥ नानब्रवीन्तो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ विनीतान् प्रययिनः शूरान् अभक्तान् विगतसा
 ध्वसान् ॥ छन्नागच्छतरामस्य व्यवसायं परीक्ष्यथ ॥ भर्त्रे केभ्यं तस्मै त्र्यं तिकेन सदागताः ॥ केवस्य स धरजनीकं
 तरेणेप्यते पथा ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वं आगतव्यं स संश्रमः ॥ वारणा विदितः शत्रुपां डेतैर्वसुधाधिपः ॥ युधे वल्लवेन युधे
 न समासाद्य निरस्यते ॥ चारास्ते तेन ये युक्ताः प्रहृष्टा राक्षसेश्वरं ॥ कृत्वा अदक्षिणं के कुर्यत्र रामः स लक्ष्म
 णः ॥ नो सुवे अस्य रौ लस्य समीपे राम लक्ष्मणौ ॥ आसने हरिरेन्येन संवृतो स विभीषणा ॥ प्रच्छन्नांश्च

सिष्यते

जग्मुः

रिपवो मम ॥ तस्य तत् शासनं श्रुत्वा मंत्रिणोऽप्यागमन् द्रुतं ॥ ततः समं त्रयामास साचिवैः सह रावणः ॥ मंत्रा यित्वा च दुःखं
 कः स्वमंतत् समं नंतरं ॥ अथ तं प्रेषयामास गमने रावणो बलं ॥ अथ तं प्रेक्ष्य तत्र रथं राक्षसं द्रुतं हि राघवः ॥ विभीषणं
 मुपावेष्टं किमेतद्भूतमद्भुतं ॥ सीतापहारको राजन रावणो राक्षसेश्वरः ॥ तदारोप्य धनुः क्षिप्रं संधयामास सायकं ॥
 कात्रिणा तेन च छिन्नं छेदं त्रसूयं समप्रभं ॥ तदप्रभं संधयामास राघवो राक्षसेश्वरः ॥ रात्रौ राघवगुणावाच्याः दोषावाच्या
 गुरो रपि ॥ छत्रं छेदो मया दृष्टो दूरपाती च राघवः ॥ विसर्जयित्वा साचिवान् प्रविवेश राघवः कलं ॥ ततो राक्षसमानीय
 विष्कम्भिकं महाबलं ॥ माया विभ्रमं हामासं मन्त्रवी द्राक्ष साधिपः ॥ मोहयिष्यामि हे सीतां मायया जनकात्मजां ॥ मा
 यामयं रामा शरीरं हीत्वा राक्षसं द्रुतं ॥ भान्विं समनुतिष्ठेतामहं च स शरं धनुः ॥ एवमुक्तं स तथेयाह विद्युज्जिह्वो निराच
 रः ॥ तस्मै तुष्टो भवद्राजा प्रदहार्थं नृपणं ॥ अशोक वनिकां चापि सीता दृष्ट्वा नला लसः ॥ नेत्रैः तानामपि पतिः
 प्रविवेश महाबलः ॥ ततो देवीमदेयां ह्रीं दृष्ट्वा धनदानुजः ॥ भर्तारं समनुद्ध्यातीं अशोक वनिका गतां ॥ उपा

ग्राह्याः

स्यमाना घोराभिरक्षरिभि रदूरतः ॥ उपसृततः सीतां प्रहसन् तां प्रहर्षयन् ॥ उवाच वचनं दुष्टं उवाच जनकात्मजा
 ॥ अधोमुखी स्थिता बालां उपविष्टां पराक्षु रवीं ॥ सांत्वय मामया भद्रे धमाश्रित्य प्रजे लससि ॥ खरहंता स ते भर्तार राघ
 वः समरहतः ॥ छिन्नं ते सर्वथा मूलं हृत् स्तेनि हनो मया ॥ व्यसनेनात्मनः सते मम भार्या भविष्यसि ॥ कुलपुण्य
 निवृत्तार्थं मूढे पंडितमानिनि ॥ श्रेणु भर्तुर्वधं सीते घोरे व्रवथ यथा ॥ उपाया तं समुद्रांतं मां हंतुं किं न राघवः ॥ वानेरेद्र
 प्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥ सुनिर्वृष्टं समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणं ॥ बलेन महतारामो प्रजस्रतो दिवाकरे ॥ अथा
 ध्वना परिश्रान्तं अद्य रात्रौ स्थितं बलं ॥ सुखसुप्तं समासाद्य चारितं प्रथमं चरे ॥ तत्र हस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ॥ व
 लमभ्यागतं रात्रौ यत्र राजा सराघवः ॥ पट्टिणाः परिधा श्वेच गदादंडा महायसाः ॥ बाणशूलानि जालानि भास्कराः र
 दूगमुद्राः ॥ शकृत्पुष्टिर्नो मराश्वा चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वनिरेषु निगतिताः ॥ अथ स
 तस्य रामस्य प्रहसंतेन प्रमाथिना ॥ असकृत्कृतं हस्तेन शिरः छिन्नं महासिना ॥ उत्पतंस्तोडिगपृष्ठे निपतंश्च

यदृच्छया दिशं विप्रद्रुतः श्रीमत्पर्वो लक्ष्मणः स्रुपगोः सह । सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नश्च पुत्रगधिपः ॥ निरस्तहनु राकारे
 हनूमान् राक्षसे हतः ॥ चंड जानुसु जानुभ्यां मुपननूपतितो मूवि ॥ पट्टिरो बहूभिश्चिन्नः पतितः पादपौ यथा ॥ मेदश्च द्वि
 विदश्वे वनिहतौ वानरो रणे ॥ अश्वसे तो नदं तो च रुधिर रोध परिप्लुतो ॥ असिनाभ्या हननं चिन्नः प्रकीर्णः समहावलः ॥
 अधिष्ठानति मेदिन्यां पनराः पनसो यथा ॥ नारचे बहुभिश्चिन्नः शेने द्यो ह्री मुरवः ॥ कुमुदस्तु महाने जा विकलः सा
 यकैः कृतः ॥ अंगदो बहुभिर्भिन्नः मूले रासा घराक्षसे ॥ पतितो रुधिर रो हारी क्षितो निपतितो गदः ॥ हयैरन्ये स्थानो गेथैश्च
 के स्थथा परैः ॥ शयाना मर्दिगास्तत्र मकरा गोगणै रिव ॥ प्रस्तुताश्च परेतत्र हन्यमाना जघन्यतः ॥ अनुपपन्नारक्षोभिर्सिंहे
 रिव महाहिपाः ॥ सागरे पतिताः केचित् गगनं केचित् क्षिताः ॥ नरक्षो वृक्षा नू समारुढाः वानरै रतिमि क्षिताः ॥ सागरस्य
 तु तीरेषु सागरो पवनेषु च ॥ विगाक्षास्तै विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहो हताः ॥ एवमेति नहतो भर्ता सरैरन्यो भ्रमसे नया ॥ प्रस्तुता
 क्षा रजो रजो ध्यस्त इदं तस्या हतं शिरः ॥ ततः परम दुर्धरो रावणो राक्षसे श्वरः ॥ शृण्वन्नास्तत्र वेदे द्याराक्षसी भिदम ब्रवीत् ॥
 राक्षसं घोर कर्माणं विधुं जिह्वं प्रवेशय ॥ तेन तदीय वशिरः संग्रामा स्त्वयमा हृतं ॥ विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तच्चरा

दशाननकोट्यो त्रैराण्यां युद्धकांक्षिणां ॥ श्रीमता देवपुत्राणां शोचंता रव्या तु मुत्सहे ॥ पुत्रोदरा रथरथानां स
 हसं न हनो युवा ॥ दूषणो निहता येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ चाली च निहता येन कबंधश्च महावलः ॥ विरा
 धश्चैव दुर्मयो राक्षसो नंत विक्रमः ॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमेण तु कश्चन ॥ वनं न रावणो राभय विक्र
 मे सदृशो भुवि ॥ जनस्थानगता येन वनस्था राक्षसा हताः ॥ सैव त्वां संगणो यो धुं मुधतः संगणो वली ॥ लक्ष्मणश्च
 पि धर्मात्मा मतंगा नामि वरुभः ॥ यस्य बाणपथ प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ राक्षसानां वारिष्ठ्यं तव भ्राता विभी
 षणः ॥ परिगृह्य पुरीलं कां राघवस्या हले रतः ॥ इति सर्वं समाख्यातं तं वेदां द्विषतां वलं ॥ सुवेले धिष्टं रौले शे
 वे का स्मै भवनू गतः ॥ इत्यार्षेण मायणे युद्धकांडे चार प्रसागमो नाम सर्गः ६ ॥ ततस्तमोभ्यवलं लंकाधि
 पतये चराः ॥ सुवेले राघव रौले निविष्टं प्रयवेदयन् ॥ चारेभ्यो रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महावलं ॥ आनायां भव
 किंचित्सा विद्या न दम ब्रवीत् ॥ मंत्रिणः श्रीमताभ्यां संसमायातु समा हताः ॥ आसन्नामंत्रकालो हि संप्राप्ता

पमानातपस्विनी ॥ जगाम जगतांवालाधिनेव कदलीयथा ॥ सामुहर्ता समुधाय प्राते लभ्यचचेतनां ॥ तालिः
 समुपाधाय विलेपायतेक्षणा ॥ हाहा तास्मि महाबाहो वीरवं तमे नुब्रता ॥ इयंनेपाश्चिमावस्थां हतास्मि वि
 धवा कृता ॥ प्रथमं मरणं नार्थाः पयः पुण्यामिति श्रुतिः ॥ अधिकस्मादृच्छनायां काले नासि निपातितः ॥ दुर्यादुरवं प्र
 पन्नायां मग्नायां शोकसागरे ॥ राक्षसे वीरसं हते ह तस्त्वं मम कारणान् ॥ यो विमामुधतस्त्रागं सोपित्वे किं लपा
 तितः ॥ अश्वश्च मम कोशाल्यावयावत्सेनराघव ॥ वत्सेनवचिनाधेनुर्विवशा वत्सलकृता ॥ आदिष्टुर्दीर्घमायुस्तोयै रीचं
 मपराक्रमं ॥ अनृतवचनेन तेषां अलप्यायुरासिराघव ॥ अष्टष्टं नृसुमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् ॥ यः सती
 नामुपाय इतः कुरालः परिवर्जने ॥ अपि वानरयति प्रशाप्रा ॥ शस्यापि सतस्तव ॥ पचयेव महा कालो कृता
 निप्रभुरव्ययः ॥ उपशेषे महाबाहो मां विहाय सुदुःखितां ॥ प्रियामिव शूभां नारीं पृथिवीं पृथिवीश्वरः
 स ॥ तथात्वे संपरिष्वज्य रोद्रया सुनृसे शंया ॥ कालरात्र्या ममोद्ध्वय नीतः कमललोचनः ॥ कगतस्त्वं म

हाबाहो मां विहाय तपस्विनीं ॥ हतामिव रणे भूमिं वलिना पार्थिवर्षभा ॥ अर्चितं सततं मंत्रं गंधमाल्यानुलेपनैः ॥ पद
 तत्रापि रज्यते धिनि कीर्णं महीतले ॥ आर्येण ननु पित्रात्वं आर्य प्रायेश्च राजभिः ॥ पुण्यवद्भिः क्रियावद्भिः नूनम
 प्रेक्षमागतः ॥ दिव्येन क्षत्रभूतेश्च महाक्रतुकृतस्तवः ॥ पुण्यं राजर्षि वंशत्वं मात्मनः समवेक्ष्यसे ॥ किं मां न प्रेष्यसे
 राजनू किं न मां नाभिभाषसे ॥ वालां नाशय सं प्राप्ता सवर्णा सहचारिणीं ॥ संरक्तं गृहं हतापाणिं च रि
 व्यामि इति यत्त्वया ॥ स्मरत्वं मम काकुत्स्थ नय मां महदुखितां ॥ कस्मान्मात्वं विहाये को मे नमतां वर ॥ अ
 स्माद्भो कालरं लोकं त्यक्त्वा ममिह धार्मिक ॥ चंदनागरुदिधागं परिष्वक्तं मया पुरा ॥ केव्याद्भिस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृत्यते
 अग्निष्टोमादिभिर्यै शौरिष्टवानाक्षरक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारमर्हस्त्वं नोपलक्ष्यसे ॥ प्रब्राजमुपपन्नानां त्रयाणामेक
 मागतं ॥ परिप्रक्ष्यति को स लया लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ तस्याः संप्रसृष्टं सा हरणं मम राक्षस ॥ नवचारव्यास्ये गवी
 सोप्तके राक्षसेर्वधं ॥ सा सुप्तं तां हतं शुत्वा भान्ता राक्षसे हतां ॥ हृदयेनावदीयेन कोशाल्या नमविष्यति ॥ सा धृष्टा

गतो

युधकांड

३५

रामायण

तयमो शीघ्रं रामस्योपरिरावण ॥ सुप्रियस्य प्रियां भार्यां कुरुकल्याणमुत्तमं ॥ शिरस्य स्मिश्रि शिरोदर्शकाये
कायं निवेशय ॥ रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ मुहूर्तमपि नेछामि जीवितं पापजीविता ॥ समानयत्वपति
ना कुरुकल्याणमुत्तमं ॥ श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां विगुह्य हे ॥ यत्सां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोकमहोदयाः ॥ क्षमा
यस्मिन् मया सागः सत्यं धर्मकृतज्ञता ॥ अहिंसां चैव भूतानां मृत्युं ते का गतिर्मम ॥ इति सादुः खसंतता विललापाय ते क्षणा ॥
भर्तुः शिरो धनुश्चैव मंजेश्वर जनकात्मजा ॥ एवं गलप्यमानायां सीतायां तत्र रावणं ॥ अभिचक्रामि भर्तारं वलाध्यक्षः
कृतजंजलिः ॥ एतस्मिन् तरे द्वास्थो रावणस्य न्यवेदयत् ॥ कार्यमिहाधिकं घोरं संज्ञया संज्ञया भ्रातृलोचनः ॥ विजयस्वार्थपु
त्रेति सोमिभाष्य प्रणम्य च ॥ आनन्दक्षेतदाकृत्यं राक्षसेन्द्राय विस्मितः ॥ उमाद्यैः सहितः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः ॥
किंचिद्वा संतिकं कर्तये आचिरम्यासुरिहागतः ॥ एवमुक्तं सुभगवान् निर्जगाम रावणः ॥ सहामास प्रहस्तं तु ददर्श दुर
तः स्थितं ॥ सर्वैः समैरस्योभिः मंत्रिभिः कृतनिश्चयः ॥ सभां प्रवेश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमं ॥ अंतर्धानं गृह्णीष्ये तच्च कामुक
मुत्तमं ॥ भगवन् राक्षसे तस्मिन् निः कृतं समनंतरं ॥ राक्षसेन्द्र सुभगवान् निष्क्रम्य कृतसत्वरः ॥ संमंत्रयामास तदा हितं नैर्म

गसनं ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ततो ब्रवीत्ततो राजा रावणश्चाग्रतः स्थितं ॥ विष्कज्जि कं महाजिह्वं समीपप
रिवर्त्तनं ॥ अग्रतः कुरु सीताया शीघ्रं दशरथेशिरः ॥ अवस्थाप्य श्रमभर्तुः कपणां सा अपश्यत् ॥ एवमुक्तं तु दृष्टः तच्छि
प्रियदर्शनं ॥ उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमंतरधीयत ॥ रावणश्चापि रत्नस्तपः ॥ दिव्यमंतस्थः कृतः ॥ चिक्षेप भारवरं कामुकं
तथा ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं रामस्येति हतिब्रुवन् ॥ सा विष्कज्जि केन शिरः सकामुकं विशीर्यमाणं स शरं महीतलो ॥
निवेद्य तस्याः समरेहतं पतिं ततो ब्रवीन्तां भवमेव शान्तां ॥ इत्यार्षे रामायणे युधकांडे माया शिरो दर्शनं नाम सर्गः ॥ सी
ता सा तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कामुक मुत्तमं ॥ नयने मुखवर्णं च पश्यत् स दृशं शनैः ॥ मुखमिंदुप्रभं सौम्यं भर्तुः
मल्लोचना ॥ केशान् केशान्ते दृशंश्च तंच चूडामणिं रुभं ॥ शिष्टां च सुषुमां चैव पादुराम् दृशानां नूत
था ॥ सकामावलुके केयी अनायासि भाविष्याते ॥ कलमुत्साहितं सर्वं यया कलहशीलया ॥ अनायासि
केकेय्याः ॥ कतरामेय विप्रियं ॥ यद्देहादिरसं वृत्तं ॥ च योयां विवासितः ॥ एवमुक्त्वा तु वेदे ॥ ह्रीं

राहिल्याद्या वानराः पादपायुधाः ॥ सुरदेवेश्वरेणैव रामेण पीर्याल्लिताः ॥ यीन वृत्तभुजाः श्रीमान् महोरस्कं प्रतापवान् ॥ धन्वीसंवृतवृत्तो
 रुभन्तेतेभ्युविधिश्रुतः ॥ अक्षितोरक्षितानि यथात्मनश्च परस्य च ॥ उद्भवेन सह भ्रात्रा कुत्राली-वास्मत्तत्त्वधित् ॥ भेदापरवलो घा
 नां कुत्रालिहि सलक्ष्मणः ॥ नहोराघवः सीते श्रीमान् शत्रुनिबर्हणः ॥ प्रयुक्ता बुद्धिर्हानेन सर्वभूतविरोधिना ॥ इयं तेन नृशंसे
 नमायामायाविना कृता ॥ शोकरेण निहितः सद्यः कल्पायं समुपास्थितः ॥ ध्रुवते भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीति करं श्रुतं ॥ संतीर्णः सा
 गरं रामः सह वानरसेनया ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणं स दृष्टः परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः समहाबलः ॥ प्रे
 षितः सागरांतेषु राक्षसैरुपपलक्षितः ॥ तैस्ततः प्रेषिता गुप्ता हरादृताः प्रदक्षिणाः ॥ प्रवृत्तिरत्तैः समानीगा सा
 भिसारः पुरस्य ह ॥ एतां श्रुत्वा पृथुश्रोणि प्रवृत्तिराक्षसाधिपः ॥ एषमंत्रयेते सर्वे सचिवैः सह रावणः ॥ इति बुवाणा सरमा मेधिलीं
 नष्टचेतसं ॥ सर्वोद्योगेन योधानां शब्दं श्रुत्वा श्रावदारुणं ॥ ताडितायास्तथाभिर्यो श्रुत्वा प्रतिभयं स्वनं ॥ उवाच सरमा सीता इदं म
 धुरवादिना ॥ सन्नाहजननी ह्येषा भरेवाभीमवादिनी ॥ एतां नंदीगंभीरां श्रुणु गोवर्धनि स्वनां ॥ कल्पांते मन्मता नेगा युज्यन्ते रथ

नाजिनः ॥ तत्र तत्र च सन्नधाः संपत्तिपदातयः ॥ अनीकैः पूर्यते सर्वे राजमा र्गसमंततः ॥ वेगवद्भिर्महावेगेर्महोद्यो रिवसात
 रः ॥ रास्त्रापीव प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ रथानां भूषितानां च भूषितानां चरक्षसां ॥ प्रभावि सृजतां पश्य नाना
 समुधितां ॥ वनं निर्दहते वह्निः यथा रूपं विभाव सुः ॥ घंटाभां श्रुणु निर्दोषं रथानां श्रुणु निःस्वनं ॥ हयानां ह्येष माणा
 श्रुणु नूर्यस्वनं तथा ॥ उद्यतायुधशस्त्राणां राक्षसैः द्रानुयायिनो ॥ राक्षसां संगमो ह्येष स्तुमो गोरमहर्षणः ॥ श्रीस्त्वां भजतु
 शो क छीरक्षसामागतं भयं ॥ रामा कमलपत्राक्षि देत्यानामिव वातू ॥ अवजेतुं जितक्रोधस्त्वामा चिंतय पराक्रमः ॥ उवाच
 राक्षसि पूर्वैण त्वं कामधिगामिष्यति ॥ विक्तमिष्यति रक्षस्सुभर्ता ॥ ते सह लक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु विक्रान्तो विष्णुः
 सहवासवः ॥ उवाच तस्यैव ह रामस्य हि प्रमंक गतां सखि ॥ अहं हृदयामि सिद्धार्थां तां शत्रो विनिपातिने ॥ अश्रुत्वा न
 हृजानित्वं वनो विष्यास शोभने ॥ समागम्य परिष्वक्ता तस्यो राक्षस महात्मनः ॥ अचिरात् मोक्ष्यसे सीते विपुलां जघनं
 गतां ॥ यत्तामेकां बहू-मासान् वेणीरामरुभानने ॥ तस्य हृष्टा मुखं देवि पूर्णं चंद्रमिवोद्यतं ॥ माक्ष्यसे सहस्रं

शो कंतिर्मोकमिवपन्नगी ॥ रावणं समरे हत्वा नचिरादेवमैश्वरीली ॥ ययासमेतः प्रियया राघवो लिप्यते तत्सुखं ॥ समागता
 त्वं रामेण शोभिष्यसि वरानने ॥ अवर्णतमेवमर्ही पुनर्वर्णयामेधिलि ॥ गिरिवरमभितो हिवर्तमानो हयशिवमं उलमाश्रयः क
 रोति ॥ तमिह शरणमभ्युपेक्षितो दिक् स करं प्रभवाप्ययं प्रजानां ॥ इत्यार्षे रामायणे सरमा वाच्यं नाम सर्गः ॥ अथ ता
 ज्ञातसंतापां तने वाक्येन मोहितां ॥ सरमा हृदयांचक्रे पृथिवीं घोरिवांससा ॥ ततस्तस्याहितं कर्तुं चिकीर्षतीहितं
 वचः ॥ इवाच कोले काल इति श्रितपूर्वाभिभाषणी ॥ एतदेहमहं मत्वा त्वं ह्ययमासितेक्षणो ॥ निवेद्य स कलं रामे प्रतिष्ठ
 नानियतिं तु ॥ नहि मे क्रममाणा यो निराशं चेद्विहायसी ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं वायुर्यति शीघ्रगः ॥ एवं श्रुत्वा तांसी
 ता सरमामबधीततः ॥ मधुरं शृणुयावांचास्मिन्पूर्वमिदं वचः ॥ समर्थो गमने जातुं अथ वासरसा तले ॥ अथ
 गच्छामि कर्तव्यं सर्वं तत्स्यादनंतरं ॥ मात्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि मे त्रीणि स्थितानव ॥ त्वं नो हंशातुं न
 धामिकं करोतीति रावणः ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिः योमां रक्षति स्म नितराः ॥ उद्विग्ना रं कथाचास्मि

समयप्रज्ञां

त्रिभिः सह ॥ अविदुः स्थिताद्यस्य वलाध्यस्तद्विषयः ॥ अत्रवीनां निशम्यैव रावणो राक्षसेश्वरः ॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन रफट
 कोलाहलेन मे ॥ समानयत्वं सैन्यानि विमर्शान् हनमोहिबः ॥ तवस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचः समास्थिताभर्तुं हितायने
 र्कताः ॥ बलाधिपारो बलयोगमात्मनो जयाययोधा परिगृह्य धिष्ठिताः ॥ इति आर्ये युधक्तां देसीतासंमोहनं नाम सर्गः ॥ तां
 त्वेवं मोहितां ज्ञात्वा सरमानाम राक्षसी ॥ आससादाथ वेदे हीं प्रियां समयं नां सर्वी ॥ साहितं वक्रतामित्रं सीतयारक्षमा
 णयां ॥ राक्षसी रावणादिष्टासानुक्रोशादुद्विगता ॥ सादृश्यं सरवींसीतां सरमानवृत्तेन स ॥ उपविश्यो स्थिता
 ध्वस्तां वडामिव पांशुषु ॥ तामुवाच तदा हृष्टा सरमा प्रियवादिनी ॥ माविषादं विशालाक्षिकुरुष्वजनकात्मजे ॥ उक्ताय द्र
 वणेन त्वं प्रसक्तो यत्नयाः सकल ॥ सा विस्नेहेन तद्भीरुमया सर्वं स्वयं श्रुतं ॥ लीनया गहने शन्येभयमुत्सृज्य रावणा
 त् ॥ त्वेहेतोर्विशालाक्षि नहि मे जीधितुं प्रियं ॥ संश्रान्तश्चोपनिष्क्रान्तो यदस्माद्राक्षसेश्वरः ॥ तच्च मे विदितं सर्वं
 उपनिःक्रम्य मेधिलि ॥ न राक्षसं सौमिकं कर्तुं रामस्य विदितो मनः ॥ वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नेव ॥ बोधयद्यने ॥ तेव

नूनं च स्वस्थं मनो मम ॥ यद्वयं मा मनु प्राप्तां मशोक वनि का गतां ॥ तां दे छा मि कथं तस्या नि श्रव्यो वा स्य यो भवेत् ॥ निवेदये
थाः सर्वं मे परो मे स्यादनुग्रहः ॥ तामेवं वादिनीं सीतां सरमा व लुभा विणी ॥ उवाच व चनं तस्याः श्रुत्वा सा वाक्यं वि कृता ॥
एष ते यदभि प्रापस्तस्मा द्दृष्ट्वा मि जान कि ॥ दृष्ट्वा शत्रो रभि प्राय मुपावर्त्ता मि मे धि लि ॥ एव मु क्तान्तो गत्वा समीपतस्य रक्षसः ॥
रु श्राव कथितं सर्वं रावणस्य समं त्रि णः ॥ सा श्रुत्वा नि श्रव्यं तस्य नि श्रव्यं च दुरात्मनः ॥ पुनरेवा गमा द्द्वि प्रं उ शोक वनि का
रु भां ॥ सा प्रविष्टा ततस्तत्र ददर्श जन का त्म जा ॥ प्रतीक्षमाणां तामेव पक्ष ही ना मि व श्रियं ॥ तत्र सीता पुनः प्राप्तां सरमा
प्रिय वादिनीं ॥ परिष्व ज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयं भासनं ॥ इहा सीना सुखं सर्वं आख्या हि म म तत्वनः ॥ कूरस्य नि श्रव्यं त
स्य रावणस्य समं त्रि णः ॥ उपविष्टा हि सा तत्र आस ने स्वर्ण भूषिते ॥ वक्तुं वि नि श्रव्यं तस्य रावणस्य पच क्रमे ॥ नो त्सह
य हतो मोक्षं युधेत्वा मि ति मे धि लि ॥ समास स्य नृशंसस्य नि श्रव्यो यं सु नि श्रितः ॥ एषा तस्या स्थिरा बुद्धि र्मु सु भावा दुपा स्थि
ता ॥ ततेन रावणा त्वमोक्षं मा नि रस्तेन सं युगे ॥ मां चिं तो कु रु चेदे हि सर्वथा राघ वः शि रेः ॥ निरुस रावणः रीते त्वां प्रिया मुप

लप्यते ॥ एतस्मिन् नगरे रावो भेरी शंख समाकुलः ॥ राघवस्याभव सैन्ये कं पयन् सर्वराक्षसान् ॥ ततो महावात समीरि
 तेन घोरं राघवेन समुहितेन ॥ विषादमागत्य कलामहापुरी वनो कसांश्च समुप्यमाणा ॥ ॥ आर्षगमायणे स
 रमावाक्यं प्राप्स्यते ॥ ॥ तेन भेरीनिनादेन शंखनादेन रावणः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्यवैक्षत ॥ अथ
 तान् सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ॥ जगत्संन्यादयन् सर्वो न ब्रह्माद्रोक्षसे श्वरः ॥ तरणं सागरस्यारय विक्रमं बल
 संचयं ॥ यदुक्तं तोरामस्य भवं तस्तन्मया श्रुतं ॥ तीर्णश्च सागरं रामः सेतुना धारयैः सह ॥ अमर्षी स गणः सोयं सा
 मान्धो न तां विष्याति ॥ निर्यातुराक्षसाः सर्वे निशिता युधपाणयः ॥ निहतं धानं बलं तोचो भौराम लक्ष्मणौ ॥
 ततः प्राज्ञो सुहृत् राक्षसः मालमयान् मराक्षसः ॥ उवाच रावणं मन्त्री च धोमासो बहुश्रुतः ॥ विधास्वभि वि
 नीतो यो राजा राजनयानुगः ॥ स राज्ञि परमेश्वरं भेरींश्च कुरुते वरौ ॥ संदधौ हिकालेकं विग्रहं चारिभिः
 सह ॥ स्वपक्षवर्धनं कुर्वन् महद्देश्वर्यमश्नुते ॥ ह्रीयमानेन पर्येष्यो राज्ञा संधिं समेन वा ॥ न शत्रुवर्मन

अथ वं कुर्वीति ग्रहं ॥ नमो ह्यरेचने संधिस्तव रामेण रावण ॥ यदर्थं मां भयुक्तास्म सास्त्रे सीता प्रदीयतां ॥ तस्य देवर्षेयः सर्व
गंधर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधमागमस्तेन संधिस्तैतेन रोचते ॥ असृजते भगवान् पक्षौ ह्यवेव हि पितामहः ॥ सुराणां च
सुराणां च धर्मा धर्मान् नृतानृतैः ॥ धर्मो वेग्रसते धर्मं ततः कृतमभूद्वरं ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं तत्र त्रेता प्रवर्तते ॥ सत्त्वया
चरता लोके धर्मो निरवृत्तः पुरा ॥ अधर्मः प्रवृत्तः होतश्च तेनास्मत्तमसा वृत्तः ॥ संश्रमादा हि वृद्धस्तैर्धर्मो रामव्यपाश्रयः ॥
विवर्धयति पक्षं स सुराणां सुरभावतः ॥ विषयेषु ग्रसते न वक्ति चित्कारिणा त्वया ॥ ऋक्षाणामग्नि कल्मानां उद्देगो
जनिता महान् ॥ ते संश्रति दुराधर्माः प्रदीप्ता इव पावकाः ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ अधिष्ठेन यजते
च यज्ञैस्तैस्तै हि जातयः ॥ जुहते नो न विधियतु वेदां श्रोत्रै रधीयते ॥ अभिभूय च रक्षासि ब्रह्मघोषां निनादयन्
दिशो धिप्रथते सर्वाः स्तनयि त्वोरि घोषागे ॥ ऋषीणामग्नि कल्मानां जग्मन् होत्रमुपास्थितं ॥ आदत्ते एतसां तजो
धर्मो यो व्याप्नुवन् जगत् ॥ तेषु तेषु च देवेषु पुण्येषु सुदृढव्रतैः ॥ श्राव्यमाने जपस्तोत्रे संतापयन्ति राक्षसान् ॥ उवाचा

न उधतान् दृष्ट्वा घोरान् बहुविधान् बहून् ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां राक्षसान् बहुतू ॥ खराभस्तानि तद्योरामेधाः प्र
 तिमभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षेति लं कामुष्णेन सर्वराः ॥ चलतां वाहनानां च प्रपतंत्यश्रुविद्वः ॥ ध्वस्ता व्यस्ता विच
 र्णाश्च न प्रभांतियथापुरा ॥ सर्वे नष्टप्रियं मन्ये सैन्यं ते राक्षसेश्वर ॥ विष्णुं राममहं मन्ये मानुषं हमाश्रितं ॥ न समानुषमा नोवे
 राधवो दृढविक्रमः ॥ येन बधः समुद्रस्य ससेतुसमहाद्भुतः ॥ कुरुष्व नराजं संधिरामेण रावण ॥ बलं प्रतिनिविष्टो सिंहे
 तमुक्तो निशाचर ॥ सीता कते महाप्राज्ञं महद्भयमुपास्थितं ॥ तथेयानि निमित्तानि लक्ष्मणं राक्षसेश्वर ॥ बिडागोभायवोगृ
 धाः वासंति च सुभैरवं ॥ प्रविश्य लंकां समये समवायश्च वर्जते ॥ काली स्त्री पांडुरैर्दत्तैः प्रहसं प्रतापिता ॥ रथ्या सुवाजकै
 र्निर्गसं बहुशपरिकल्मेत ॥ गृहेषु बलिकर्माणि प्रेताः पर्युपभुंजते ॥ खरागोष्पुत्र जायते भूषिका नकुलेषु च ॥ मांजराः
 द्वीपिभिः सार्धं शूकराः श्वश्र्वाभः समं ॥ किं नरा राक्षसेश्चैव समेताश्चरणैः सह ॥ पांडुरारेण पादाश्च विहगाः काल
 चोदिताः ॥ राक्षसानां विनाशाय कपोता गृहचारिणः ॥ चीचीकूरा विवासंति सारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ पतन्ति व्यथि

नाश्वेव निर्जिताः कचहोषिणः ॥ क रालो विकटो मुंडः पुरुषः कृष्णपिंगलः ॥ रक्षोग्रहाणि सर्वाणि काले काले च वेक्षते ॥ अ
सुग्रो हि प्रपश्यति युधमानं दिनो हि जाः ॥ क्रव्यादा भक्षयिष्यंति मां सां नग जवा जिना ॥ इदं च स्तत्र निवेद्य माल्ये वा न
परीक्ष्य रक्षोधिपतेः स्थितो यतः ॥ अनुत्तमे भूतमपूरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावण ॥ स तद्वचो माल्यवजो भिभाषि
तं दृशान नोन प्रराशंस मोर्यतः ॥ भृशं जगर्ह च सदुष्टमानसो मुमूर्षु रन्यच्च वचोभ्युदीयत ॥ इत्यावशमायणे युधका
दे माः श्रवणा क्यं नाम सगः ॥ तत्र माल्यवतो वा क्यं हितमुक्तं दृशान नः ॥ नामर्षय तंदुष्टात्मा कालस्य क्रमागतः ॥
स बद्धा भृकुटी वक्त्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणं ॥ अमर्षा परिहृता हो मा ल्यवत मथा ब्रवीत् ॥ हितबुध्या नुयदिदं न
तत्पौरुषमुच्यते ॥ परपक्षं प्रशास्येवं न तत् श्रोत्रसुरवं मम ॥ मानुषं कृपणं रामं एकं शारवामृगाश्रयं ॥ समर्थमन्यसे
केन सक्तं पित्रावनाश्रयं ॥ रक्षसामीश्वरं मत्तं देवतानां भयं करं ॥ अहीनं मन्यसे येन हीनं मां सत्त्वविक्रमेः ॥ चीरद्वेषेण
नाशोके पक्षपातेन वारिपोः ॥ त्वया हं पुरुषाण्युक्तोः परमो साहनेन वा ॥ अभवतं पदस्थं हि पुरुषं को भिधास्यति ॥ पंडि

युक्तका ३

२०

३६५५२

५१०१७५५
७१

बुध

२०

तः शास्त्रतत्त्वज्ञेयिनां प्राप्ता नादुरु ॥ आशयनुवनासीनां पद्महोनामिव श्रियं ॥ किमर्थं प्रति दास्यामि राघवाय भयादिह ॥ वृत्तं वान
रकोटीभिः ससुग्रीवं सत्तक्ष्मणं ॥ पश्येके श्रिरहो भित्त्वं निहतं राघवं मया ॥ हृदयस्य नातिष्ठति देवता अपि संयुगे ॥ रा
वणो मानुषं प्राणमयमाहारयेत्कथा ॥ दिधा भज्येयमप्येवं न न मेयं नुकस्य चित्त ॥ एष मे सह जो होष स्वभावो देवते क्र
मः ॥ यद्वितावत्समुद्रस्य सेतुर्बोधो बह्वृया ॥ रामेणा विस्मयः कोत्र यत्नस्तेभ्यमोगतं ॥ कामं रा मद् हो नीर्णं सहवानरसे
नया ॥ प्रति जानामि ते सर्वं न जीवन् प्रति यास्यति ॥ एवं न संरब्धं क्रुद्धं विशाय रावणं ॥ व्रीडितो मा ल्यवान् गृणेत
स्मादेशादपाक्रुत् ॥ जया शिष्यान्वराजानं वर्धयित्वा यथोचितं ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वनिवेशनं ॥ रावणस्तु
सहामासैर्मन्त्रा यित्वा विमृश्य च ॥ लंकायामनुलांगुप्तिं कारया स राक्षसः ॥ प्रहस्तं व्यादिदेशाथ पूर्वद्वारे अरिस्तदनं ॥
दक्षिणे तु महावीर्यो महापार्श्ववृकोदरो ॥ पश्चिमे तु तथा द्वारे पुत्रमिन्द्रजितं स्वयं ॥ व्यादिदेश महामायं राक्षसेर्बहुभिर्दूतैः
उत्तरे चापि च द्वारे व्यादिश्य रक्त कसारणो ॥ स्वयमत्र भविष्ये हं मिति तान्मां त्रिणो ब्रवीत् ॥ एवं विधानं लंकायां कृत्य राक्ष

संप्रगवः॥ कृतार्थमन्यतेमानं कृतं कृतं वरमागतः॥ राक्षसं तु विरुपाक्षं महाबलपराक्रमं॥ मध्येयं संस्थापयामास ब
हुभिः सह राक्षसैः॥ विसर्जयामास ततः समं त्रिणोविधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलं॥ जयाशिषामंत्रिजनेन पूजितो
जगाम सोनः पुरमधिमतदा॥ इति श्रीरामायणे युधकांडे लंकाविधानं नाम सर्गः॥ ॥ नरवानराजो तु स तु वा
लिर्युसुतः कपिः॥ जां बुवानू रक्षराजश्च रावणो वरजस्तथा॥ अंगदो द्विविदो मेदो लक्ष्मणो नीलएवच॥ अभिन्न
विषये प्राप्ता समवेता अमत्रयन्॥ इयं सालक्ष्यते लंका पुरो रावणपालिता॥ मानुषा सुरसंघर्षे रसांश्चापि दुर्जया॥ पूर्या
मेवं विधायां वु संत्रयित्व विनिर्जयो॥ निहंतं सन्निहितो धृत्ररावणो रावयन् प्रजाः॥ तथा तेषु बुवाणेषु रावणो वज्रो ब्रवीत्॥
वाक्यं हेतुर्थं युक्तं पुष्कलार्थं विभीषणः॥ अनलश्च हरश्चैव संवातिः प्रघसस्तथा॥ गत्वा लंकां समासां पुरिं पुनरिहाग
ताः॥ भूत्वा राकुनयः सर्वे प्राविष्टास्ते महापुरीं॥ विधानं विहितं यत्तदष्टा तत्समुपास्थिताः॥ संविदानं यदा हस्ते रावण
स्य दरात्मनः॥ राजसैः कथितं सर्वैर्यथा तथ्यच न ध्रुवः॥ पूर्वं अहस्ते बलवान् द्वारमाश्रितो तिष्ठति॥ दक्षिणे तु महा
वीर्यो महापाश्र्वं महोदरो॥ इद्रिजि रूपश्चि मद्दारे राक्षसैर्बहुभिर्वृतः॥ कृतं नगरं पट्टिना सिधनुष्णाणि रास्थिनो रा

युद्धकांड

२१

वपारत्नजः॥ राक्षसानां सहस्रैस्तु सहस्रैर्बहुभिर्वृतः॥ उत्तरं नगरं द्वारं रावणः स्वयमाश्रितः॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलशक्ति
धनुष्मता॥ बलेन राक्षसेः सार्धं मध्यमं गुह्यमाश्रितः॥ एतमेवं विधां गुह्यं लंकायां समुदीक्ष्यते॥ मामकाः सचिवाः सर्वे शी
घ्रं पुनरुपागताः॥ सहस्रं कुंजराणां तु रथानामयुतं तथा॥ हयानां चायुतं तत्र समग्रा कोटिरक्षसाः॥ चित्रांगला लब्धेक्षाश्च ल
संग्रामेष्वभिवर्तिनः॥ इष्टा राक्षसराजस्य निहमेव निशाचराः॥ एकैकस्य तु युद्धार्थे राक्षसस्य विशोपते॥ परिवारस
हस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते॥ एतां प्रवृत्तिलंकायां मनुष्यैश्च विभीषणः॥ रामं कमलयन्त्राक्षं मिदं पुनरुवाच ह॥ कु
बेरं तु यदारां रावणः प्रसयुध्यत॥ षष्टिः शतं सहस्राणि नदानिर्यांते रक्षसाः॥ पराक्रमेण वीर्येण ते जसा सत्त्वो रवात्
सहस्रान्यस्य सर्वाणि रावणस्य दुरात्मनः॥ अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रेषा यत्नं विभीषये॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि
साधये॥ तद्वानूह रि वीराणां बलेन महता वृतः॥ विशोभ्य राक्षसेः सेनां तं वधिष्यति रावणं॥ रावणावरजे वाक्य मे
वं कुर्वति राघवः॥ शत्रूणां प्रतिषेधार्थं इदं वचनमब्रवीत्॥ कपीनामुग्रवीर्याणां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः॥ नीलः प्रहस्तः
प्लवगो राक्षसं प्रति बाधतां॥ अंगदो वालिनः पुत्रो बलेन महता वृतः॥ दक्षिणो बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरो॥

पा. रामाय
ण

२१

स

महाशिलाः ॥ ततः सुवेलपारुह्य समास्त्रैः सहवानरैः ॥ निवसादगिरेस्तस्य शृंगे समशिलातले ॥ ततः कपि
णाः सर्वे समावृत्तात्रियोजनं ॥ आरोतसुवेलं नुद्धवंतो दक्षिणामुरवाः ॥ तेषां युवेगप्रवणाः तंगिरिगिरिन्धारणाः ॥
अध्यारोहतत्रातशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ तेषां दीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ददृशुः शिखरानस्माद्वल
नामिव तां पुरीं ॥ तां सुवप्रामिव दारां प्राकारवरशोभिनां ॥ लंकां राक्षससंपूर्णां ददृशुः हरिश्चपाः ॥ प्राकार
वलभी संस्थोत्तमो नीलनिशाचरैः ॥ ददृशुः सै हरिश्चपाः प्राकारमपरकृतं ॥ तेषां वानराः सर्वे राक्षसं यु
थकां क्षिणः ॥ ससृजुर्विपुलान्मरानूतत्र रामस्य पश्यतः ॥ ततोऽस्ति मगमत्सूर्यः संध्याया प्रगिरंजितः ॥ पू
र्णचंद्रप्रदीपासाक्षपासमभिवर्जितः ॥ सचंद्रग्रहने क्षत्रं न भोद्व्ययत सागरे ॥ द्वितीयमिव चाकाशं सचंद्रग्रहणा

रक्तं ॥ ततः सरामो हरिवाहिनीपतिः विभीषणश्चक्षुषिनिश्च जांबुवृक्षः ॥ सलक्ष्मणो वृषपयूथसंलग्नो सुवेतपृष्ठे न्यव
 सद्यथा सुरवः ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे युधकांडे सुवेता रोहणं नाम सर्गः ॥ ॥ नेरात्रमुषिताः सर्वसुवेलेहीयथा ॥
 लंकायां दहुरुद्रुद्रात् दुराण्युपवनानि च ॥ समन्तोभो निरम्याणि विशालान्मायतानि च ॥ दृष्टिरभ्याजिते ह
 श्रावभूर्जातिवैस्मयाः ॥ चपकाशोकबहुलांशालतलवनाश्रयां ॥ तमालवनसंछन्ना नकुमालकसंयुता ॥ हिं
 तालैर्जुनैः सज्जैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः ॥ तिलैः कर्णिकारैश्च तपापाटलि विद्रुमैः ॥ रक्तशमेपुष्पिता ग्रेष्च लता
 पारिकैः पुष्पैः ॥ लंकाकाननैः पुष्पैः यथेष्टस्यामरावती ॥ विचित्रकुसुमोपेतैः रक्तपल्लवकैर्मलैः ॥ शाकला
 मिचिनीलेमनि विचित्रावनसजयः ॥ जालकं मंजरीपुष्पं फलं किसलमानिव ॥ धारयं सुगमास्तत्र नरादु
 वविभूषणं ॥ तत्रैव रथसंकाशं मनोशनं दनोपमं ॥ धनसर्वतुर्करम्भं शुक्रभेदं दूषणं च ॥ दाशायकैश्च

हनुमानपश्चिमं द्वारं संपीडय पवनात्मजः ॥ निदिशत् प्रमेयात्मा कपिभिर्बहुभिर्दृतः ॥ दैत्यदानवसंधानां क्रुधीणां च म
 हात्मनां विप्रकारिण्यः कुक्षो वरदानवलाचितः ॥ परिक्लामति यः सर्वान् लोकान् संतापयन् प्रजाः ॥ तस्य राक्षसरा
 जस्य रावणस्य वधेरुजः ॥ पुनरंगारद्वारं जहं सैमित्रिणा सह ॥ त्रिवीक्ष्योपगमिष्यामि रावणो यत्र राक्षसः ॥ वानरैर्द्र
 श्च बलवान् क्रूरराजश्च जायन् ॥ राक्षसैर्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु भयम् ॥ न चैवं मानुषं रूपं कपिभिः कार्यमाहवे
 दुर्यंति युधेतु संज्ञावै वानरेवले ॥ वानरैश्च वानरैश्च प्रधानेस्मिन् भविष्यति ॥ वयं तु राक्षसां मध्ये समयात्समहे जनाः ॥
 जहं चैव सह भ्रात्रालक्ष्मणेनामितो जरा ॥ आत्मना पंचमश्रायं सरयामम विभीषणः ॥ सर्वकार्यं समुद्ध्यर्थं स्वमुक्ता
 विभीषणं ॥ सुवेतारोहणं बुध्नि चकार मनिमांस्तदा ॥ ततः सरायो हता बलेन प्रचाद्य सर्वो पृथिवीं महात्मा ॥ प्रदुष्टरु
 पो जगाम लंकां विभीषणं चारविधौ निपुज्य ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे युधकांडे सैन्यप्रविभागा चिंतना नाम सर्गः ॥ श्रीर
 सलक्ष्मणो सुवेतार्य बुध्निमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुमते रामः सुग्रीवं ब्रवीन् ॥ विभीषणं च धर्मशमनं रक्तं निरा

राहोश्चमहिषाः साभामृगाः ॥ तेनशब्देनविभ्रस्ताः जग्मुर्भीताः दिशोदृष्ट्वा ॥ शिखरीसन्निवृत्तस्तु प्रोक्ष्येकोनभस्व
 राः ॥ समताडुमसंछन्नः महाजलदसंनिभः ॥ श्वेतश्चोर्ध्वसुविस्तीर्णोविमं अदिसंनिभः ॥ श्लक्ष्णः श्रीमान्महा
 श्वेदुष्पापैः शकुनेरपि ॥ मनसापिदुरारोहः सत्रौलः किमुकर्मणा ॥ निविष्टायस्यशिरखरेलंकारावणपालिता ॥
 सापुरागोपुरे श्वित्रेविविधाकारतोरणैः ॥ कंचिनेनचजालेन राजतेनचशोभिता ॥ प्रासादश्चविमाने
 श्वलेकापरमशोभिता ॥ घनेरिवातपाथे मध्यमेवैष्ठावपदं ॥ यस्यास्तभरुहस्तेण प्रासादः सर्वकान्वितः ॥ के
 लासशिखराकारो दृश्यतेरवमिवोद्धिरवनू ॥ वैद्यः सराक्षेमंदस्य रावणस्यदुरात्मनः ॥ शीतेनरक्षसांनि
 संयः समग्रेणलक्ष्यते ॥ तांसमृद्धांसमृद्धार्थं लक्ष्मीदानूलक्ष्मणाग्रजः ॥ रावणस्यपुरीरामोददृशसिहवानरैः
 तस्मिन्पूर्णवहुसंविधाना प्रासादमालाभिरलंकृतांच ॥ पुरीमहायंत्र कपाटगुमांददृशरामः सहितोबले

न ॥ इति श्रीरामायणबुधकांडेलंकृतयत्ना कनोबामसुर्गः ॥ अथतत्रनिमित्तानिदृष्ट्वालक्ष्मणाग्रजः ॥ ल
 क्ष्मणासंपरीख्यज्यवचेवददृशितः ॥ प्रविगाद्योदकं तूर्णवनानिफलवन्ति ॥ बलं च विप्रभजेदं व्युद्यति
 क्षाविलक्ष्मण ॥ लोकद्वयकरभीमं भयं पश्याम्युपास्थितं ॥ निबर्हणं प्रवीराणामन्यवानररक्षसा ॥ वा
 ताश्चपरुषाविति कंधंतववसुधरा ॥ पर्वताभ्यां वेपते नर्दति धरणी धरा ॥ मेघाः कथ्यात्मनीकासाः
 परुषाः परुषस्वना ॥ आदिस्यपथमाचिर्य जनयंतो महद्भयं ॥ कूराः कूरं प्रवर्षंति मिश्रं रुधिरं बंदुभिः
 रक्तचंदनसंकाशा संध्यापरमदारुणा ॥ ज्वलवन्निपतसंश्रये आदि सारात्ममंडलं ॥ दीनादीनस्वराद्योरास्व
 प्रशस्तामृगादिजाः ॥ रजन्त्यामप्रशस्तश्च संगापयति चंद्रमाः ॥ कृष्णारकांश्च पर्यंतो यथा लोकस्य

पर्ययोः फलस्य रुद्रः प्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ आदिस्मंडले लीनः पश्यन् लक्ष्मणं हृष्यते ॥ चंद्रमानयथा
 वक्षिद्दिनसत्राण्यभिपद्यते ॥ युगांत इव लोकानां पश्यन् लक्ष्मणं हृष्यते ॥ कंकाः रेवनास्तथा गृध्राः नी
 चेः परिचरन्ति च ॥ शिवाश्चाप्योशवा रावणं पश्यन्ति महास्वनां ॥ तूर्णमद्यदुराधर्षापुरां रावणपाक्षितां ॥ अभि
 यामो जवेनैव सर्वतोर्वृत्ताः ॥ इत्येवंतु वदन्तीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाय जः ॥ तस्माद्भवत ताराशरपर्वताग्रा-ग्रहा
 वलः ॥ अवतीर्य तु धर्मलान् तस्माच्छेलात्सराधवः ॥ परैरुद्यम्य महोभ्यर्द्धं बलमात्मनः ॥ संगृह्यतु ससु
 ग्रीवं तदारामो मुहुर्दुल ॥ अतस्थे पुरतो धन्वी लंकामभिमुखं पुरीं ॥ तं विभीषण सुग्रीवो हनूमान् जंबुवा
 नलः ॥ नरहरजो गदो नीलो लक्ष्मणश्चोयुस्तदा ॥ ततः पश्चात्सुमहती पृथनर्क्षं वनौकसां ॥ प्रह्लाध
 महतीं भूमिं प्रययो येमराधवः ॥ शूलशृंगाणि शतशोऽष्टधांश्च महीरुहान् ॥ जगद्गुः कुंजरप्रख्याः व

र्षष्टिसहस्रेण समोण्यश्च बर्हिणोः ॥ तथा परभृते श्वेव रुद्ररुभे तद्वनं महत् ॥ तानि मनविहगानि भूमराचरितानि
 च ॥ भृंगराजाभिर्लीनानि कुररी सेवितानि च ॥ कालक्रोचविधुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ विकिरस्ते नृप
 तानि वनान्युपवनानि च ॥ प्रहृष्टा मुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ तेषां निवसतां तत्र दानराणां महोत्तमा
 पुष्पसंसर्गसुरभिर्विवो प्राणसुखेनिलः ॥ तेषां निवेशस्तत्रा सीत्थविभागे रत्ने केशः ॥ अकंपयस्ते लंकानि
 नादेर्नदतां वराः ॥ सपदि श्वेतथायूथेर्महीचरणपीडिता ॥ उत्सपातरजश्चोच्चं कपोतारुणसन्निभं ॥ अन्ये
 तु हरी वीराणां विक्रान्ता हरियूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः लंकां जग्मः पतारिकेनां गेवित्रासयंतो विहगां
 त्वांसयंतो गदपिपात ॥ आस्योद्यंतो वलंगंत सर्वे रणसमुत्सुकाः ॥ कलशयुतश्च लंकया चिना न्युपव
 नानि च ॥ तैर्गच्छद्भिर्महायूथेर्महीचरणपीडिता ॥ सखने चरणोत्पिष्टा चकंपेच समंततः ॥ नरहराः सिंहा च

नरावाहनालिनः ॥ तेलदीर्घेणका लेनरामः सुग्रवलक्षणाः ॥ रावणस्यपुत्रीलंका जासेदुः सुदुरासदां ॥ पताका
मालिनीरम्या उद्यानगतशोभितां ॥ चित्रवप्रां सुदुः प्रायो उच्चप्राकारलोचनां ॥ तां सुरैरपि दुः प्रप्यादृष्टुरामत्र
प्रचोदितं ॥ यथानिवेशं संपीड्य न्यवसंतवने कसः ॥ दुरायेजिनमात्रकर्म्यमंडलं वानरबलं ॥ परिक्षिप्य त
दा लंकायुधायामिससारह ॥ लंकायास्तूनां द्वारं शैलशृंगमिवोन्नतं ॥ रामः सहानुजोधन्वी जगोपचरुरा
धन्व ॥ लंकाभूपतिविष्टे नुरामेदृशरथात्मजे ॥ लक्ष्मणानुचरे वीरे व्यथिताः सर्वराक्षसाः ॥ नान्योरामा
धितद्वयं समर्थः परिरक्षितुं ॥ रावणाधिष्ठितं तद्विग्रहणे नैव सागरं ॥ राक्षसेः सायुधैः सुग्रेरभिगुप्तसमं
ततः ॥ वीर्यविक्रमसंपन्नेः पातालमिव दानवैः ॥ राक्षसेर्विविधाकारैश्च शूरेषां हीनैश्च ॥ समंताद्बहु
भिर्गुप्तासपेभिर्गवती यथा ॥ विशस्तानि च यो धानां बहुभिर्विविधानि च ॥ तस्यामाबुधजानानि चित्रा

णिददृशेत्तदा पूर्वद्वारं आरक्षन् नीलोहरिचमूपतिः ॥ मैदंश्चद्विविदश्चोभोश्च तंगिरिमिवारुणं ॥ अंगदोदधि
 क्षिणंदारजग्राह्यतनाद्यतः ॥ ऋषभेणगवाक्षेण गजेनपनसेनच ॥ हनूमान्पाश्विपश्चिं द्वारं ररक्ष बलवान्
 कपिः ॥ प्रधसश्चप्रमाथीचयत्रास्यसचिवाकुमो ॥ मध्यमेच स्वयंगुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठतः ॥ सहसर्वैकपि
 श्रेष्ठैः सुवर्णचसनेपमैः ॥ वानराणांच षट्त्रिंशत् कोट्यः स्ताः सहयुधपैः ॥ निष्पीड्यापनिविष्टाश्च सु
 ग्रीवोयत्रवानरः ॥ शासनादथरामस्य सुग्रीवः सविभीषणः ॥ द्वारे द्वारे भूवंगमां कोटी कीटी निवेशयत् ॥ पश्चिमे
 नतुरामस्य सुग्रीवः सनुजां वुवान् ॥ अदूमध्यमेणुल्मे तस्योवह बलीबुधः ॥ तेनुवानरा दृष्ट्वा शार्दूलोद्वदं
 कृणः ॥ गृहीत्वा द्रुमशैलांश्च प्रहृष्टा यो धुमुद्यताः ॥ सर्वैर्विकृतिलांगूलाः सर्वदंतनखामुधाः ॥ सर्वैर्विकृतिवर्णा

तनशब्देनमहतासप्राकारसतोरणा॥ लंकाप्रमथितासर्वारक्षसांचागतमयं॥ रामलक्ष्मणगुप्तासासूयिवेषवाहिनी॥
 वभूवदुर्धरतमासर्वरपिसुरासुरैः॥ राघवस्तन्निवेश्यैवसेन्यंस्वरक्षसांवधे॥ समंन्यमंत्रिभिःसार्धंनिश्चयचपुनः॥
 पुनः॥ आनंत्यमभिषेकः॥ क्रमयोगार्थतत्त्विक॥ विभीषस्यानुमतेराजधर्ममनुस्मरन्॥ अंगदवालिजनयं समाहूयबबो
 हवः॥ गच्छसौम्यदशग्रीवंब्रूहिमहचनादिहं॥ लंघयित्वापुरीलंकांभयंयत्कगतव्ययः॥ भ्रष्टैश्चर्येगतप्रीकंभुमूर्खैश्च
 तसं॥ ऋषीणां देवतानां च गंधर्वाणां सांतथा॥ जगानामथयक्षाणां राक्षसां च राजनीचरः॥ यत्कथापद्वतं मोहात् अवलिसे
 नरससा॥ नूनं तेद्यग्नोदर्यः स्वयंभूवरदानजः॥ तस्यदंडपरस्तेहंभावीहरणकर्षितः॥ दंडधारयितुं ग्रीवं लंकाद्वारेवस्थि
 तः॥ वहीदेवतानां च ऋषीणां चैव रक्षसं॥ राजर्षिणां च सर्वेषां॥ राजर्षिणां च सिमुधिस्थिरः॥ वल्लनयेन मे सीतामायया
 राक्षसाधमः॥ यामपक्रामयित्वा त्वं हतवांस्तद्दिदर्शय॥ अराक्षसमिमं लोकं कर्ता॥ शिनिशिनेः शरैः॥ नचेष्टरणमभ्ये

विभामुपादाय मेधिलीं॥ लंके श्वर्यं परितः ज्यहतरा ज्यो हतासनः॥ रक्षस्वजीवितं मूढमम निर्याये मेधिलीं॥ ध
 र्मात्पारक्षसां श्रेष्ठः संश्लोयं बीभीषणः॥ लंके श्वर्यं महधीमान्महसुः पालयिष्यति॥ नहिरा ज्यमधर्मण भोक्त
 क्षणमपित्वया॥ शय्यंभूर्वसहायेन दृष्टेना विजितात्मना॥ युध्यस्ववाधति कृत्वा शौर्यमालं व्यराक्षस॥ म
 च्छरेण स्त्वरणे शांतस्ततः पूतो भविष्यसि॥ यथाविशसि लोकान्पक्षीभूत्वा मनेजवः॥ मम चक्षुः पथं
 प्राप्य न मे जीवन्निमोक्षसे॥ ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतां पूर्वदेहिकं॥ सुदृष्टः क्रियतां लोको जीवितं मेधिसं
 स्थितं॥ इमुक्तः सन्तु तारयो रामेणा किष्टकर्मणा॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट्॥ सोभिपसमु
 हर्तन श्रीमद्रावणमंदिरं॥ ददर्शासीनमस्वस्थं रावणं सचिवैः सह॥ तातस्तस्यापि दूरे सन्निपसहोरादसु नः
 होसाग्नि सदृशस्तथाविंगदः कनकांगदः॥ तदामवचनं सर्वमन्युनाधिकमुत्तमं॥ सामास्यं श्रावयामास निवेद्याभि

कमात्मना ॥ इतोह कोसलेइस्य रामस्या कुष्ट कर्मणः ॥ गालिपुत्रो गतेनाम यदिते श्रोत्रमागतः ॥ आह त्वं राघवो रा
मः कोसल्यो नदवधनिः ॥ निःसृत्य यदियुध्यस्व भृशं सत्पुरुषो भव ॥ हताहं त्वं सहाभासं सपुत्रं भालुसा
धयं ॥ निरुद्धिना त्रयो लोकाः भविष्यं तं हने त्वयि ॥ नवे सत्कृतं वेदही प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ इत्येवंपरु
षं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुंगवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निराचर गणेन वरः ॥ ततो रोषाभिनाम्राक्षोऽशनास सचि वांस्तदा
गृह्यतामेष दुर्मेधा वधतामपि वाऽस कृत ॥ तं शैले शृंगवर्षाणं अग्निं मेधमिवो गदं ॥ प्राललं बुस्ततो घोराश्च
त्यारो रजनी चराः ॥ ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मना ॥ वलं निदृशयन् नीरो निराचर गणेन दा ॥ सतान्
बाहुद्वयसन्तान् आदाय पत गां निवे ॥ प्रासादं शैलसंकाशं उत्पपातांगदस्तदा ॥ तं तीक्षादिनिर्भूतास्तस्येव
गेन राक्षसाः ॥ भूमो निपतिताः सर्वे तदानिश्चेज्जीविताः ॥ प्रासादं शिरवरं श्रीमदंगदस्तु यदा हनत् ॥ उत्पपात
यदाक्रान्तिं दृश्या वस्य पर्यतः ॥ भंक्ता प्रासादं शिरवरं दृश्या वस्य पर्यतः ॥ नाम विश्वा व्यचालिनः ॥ आस्फो

सतान्तरा
रक्षसाः

गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ दृशनात् वलाः केचिकेचिद्वरागुणोनराः ॥ केचिन्नागराहस्त्रस्य बभूवुस्तु व्यविक्त्रमाः ॥ संति
चोर्ध्वं वलास्तत्र तथा वायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाश्चाग्न्येतन्नासन् हरिपुंगवः ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्
भागमः ॥ तत्रवानरसैन्यानां शलभानामिवोद्भूतः ॥ प्रतिपूर्णमिवाकानां संच-नेवच मेदिनी ॥ लंकां प्रति नो विवेक्ष्य
संपत्तिं दृश्यवानरैः ॥ शतं शत सहस्राणां पृथुगृह्य नौकसां ॥ लंकाद्वाराण्युपाजग्मु रन्ये जग्मुः समंततः ॥ अन्ये च
न्येषु देशेषु सन्यस्ताः सुमहाबलाः ॥ संक्राम्यत गिरिः सर्वैरुतैः समं गहनैकैः ॥ अयुतानां सहस्रानु लंकां समभि
वर्जत ॥ वानरैर्वलवद्भिर्बभूवुमपाणिभिः ॥ सर्वतः संचक्रा लंकादुः प्रवेशापि वायुना ॥ राक्षसा विषयं जग्मुः
सहसा विनिपीडिताः ॥ वानरैर्मधसंकाशैश्चक्रवीर्यपराक्रमैः ॥ सहस्रैर्वहुभिर्बभूवुर्नीलमेघनिभैस्तदा ॥ गिरि
दममाणैश्च वानरैरावृतादिशः ॥ लंकाया च भवसुखे महोद्यमेव वर्जतः ॥ सागरमेव भिन्नस्य यथा स्यात्सज्जितस्तनः

कृत्स्नाहि कपिभिर्व्याघ्रालंकारावणालिता॥ स्तिमिता चाप्रतिष्ठाच निशेव सदुरासदा॥ तस्मिन्
महाभाषिणिके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्या॥ प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगांतकालप्र
तिमानि निर्ययुः॥ इति श्रीरामायणे युधकांडे लंकावरोधो नाम सर्गः॥ ततस्तैराक्षसाः सर्वगत्वा
शवणमंदिरं॥ न्यवेदयन् पुरीं रुद्रां रामेण सहवानरैः॥ रुद्रां च नगरीं कृत्वा जातकोपो दृष्टाननः॥
विधानां द्विगुणं कृत्वा प्राकारं चाध्यरोहयन्॥ सदृशं वृत्तं लंकां सरोलवनकाननां॥ असंख्ये
हरिगणेः सर्वतो युधकांक्षेभिः॥ सदृशवानरैः शरैः काननं कपिलीकृतं॥ कथं क्षपयितव्यं स्यादिति
चिन्तापरोभवत्॥ सचिंतयित्वा सुचिंतयैर्मातुल्यरावणः॥ हरियूथानि रामं च ददर्श यत्नलोचनः॥
प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकारिणं भागशः॥ राघवप्रियकार्माथं लंकामारुरुहस्तदा॥ ततोऽप्रवृत्तः॥

हेमाभा रमाथे त्यक्तजातिताः॥ लंकामेवाभ्यवर्त्तन्त शालतालशिलायुधाः॥ नेद्रुमैः फुल्लितगैश्च मुष्टिभि
श्च महाबलाः॥ प्राकाराग्राण्यसह्यानिभमंथुस्तोरणानि च॥ आलुवंतः लुवंतश्च गर्जन्तश्च लुवंगमाः॥
लंकामेवाभ्यवर्त्तन्त महावारणसंनिभाः॥ कंचिन्नानि प्रगृह्णन्त स्तोरणानि बलीमुखाः॥ केसासशिरव
राभानि गोपुरादलकानि च॥ पारिवापूरयन्तश्च गंभीरविपुलादकाः॥ पार्श्वभिस्तृणकोष्ठैश्च पर्वता
गैश्च वानराः॥ शतसाहस्रयूथैश्च कोटियूथैश्च सर्वशः॥ कोटीशतवृत्ताश्चान्ये लंकामारुरुहस्तदा॥
जयसंगिबलारामो लक्ष्मणश्च महाबलः॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणानुपादितः॥ इत्येव धाषयन्तश्च
गर्जन्तश्च लुवंगमाः॥ अभ्यधावंत लंकाया प्राकारं कामरूपिणः॥ चारुबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगो

युध

३०

चतः ॥ पूर्वद्वारमरुधंतयूथपायूथसंवृताः ॥ यश्चिं कुमुदोद्वारं काटिभिर्द्वाभिवर्तः ॥ आवृत्तबलवांस्तस्थोवा
नराणांमहोजसः ॥ दक्षिणद्वारमगम्य वीरः शतबलीकपिः ॥ आवृत्तबलवांस्तस्थो काटिभिः सर्वतः ॥ पुनरुद्वार
मावृत्तरामः सौमित्रिणासह ॥ आश्रितबलवांस्तस्थोसुग्रीवश्चमहाबलः ॥ गोलुंगूलोमहाराजो गवाक्षोभी
मदर्शनः ॥ चतः कोटिसहस्रेण तस्थोरामस्यपार्श्वतः ॥ संनद्धस्तुमहावीर्यो गरापाणिर्वैभीषणः ॥ अज्ञा
प्रतीक्षोरामस्य तस्थोपार्श्वमहाबलः ॥ क्रुद्धाणांभीमवेगानां धूम्रः रात्रुनिवहेणः ॥ तस्थोरा
मसमीपेन कोटिभिर्द्वाभिवर्तः ॥ गजोगवाक्षो गवयः सारभोगंधमादनः ॥ भीमोद्धिमुखो वीरः केश
शपनसस्तथा ॥ एतेहरियराश्चक्रुः कंधावारनिकेशान् ॥ नतः प्रपरीता तारायणाराक्षसाधिपः ॥ निर्या

कांडराम
वण

को

आत्मा व्यसामासराविनें धाचक्रधेः पुनः ॥ निः पीड्यचरणोरुधोरामस्यामितजसः ॥ कथयामास तत्सर्वं यद्वृत्ते
राक्षसालये ॥ रावणस्तु परंचक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं मात्मनः शंकां निःश्वासः परमोभवत् ॥ रामस्तु व
हुभिर्दृष्टेर्विनदद्दिप्तवर्णः ॥ वृत्तेरिष्वधाकांक्षायुधाधैभ्यवर्तयत् ॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकुटोपमो हारः ॥
वहुभिः संवृतस्तत्रवानरैः कामरूपिभिः ॥ तदा द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रमत दुर्धर्षनिहा
त्राणीवचंद्रमाः ॥ तथा द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः ॥ रंभः पर्यतिसंहृष्टो हर्षयन् समहाचमू ॥ अक्षो
हिणी शतनेषां समवेक्ष्य वनो केशः ॥ लंकां मुपनिविष्टानां सागरं चानिर्वर्ततां ॥ राक्षसां विस्मयं जग्मुः न
संजग्मुः स्तथापरे ॥ तां तसेनां निरीक्ष्यैव कपीनां युधकाक्षिणां ॥ लंकां मुपनिविष्टानां नैर्ऋतानां प्र
हर्षितः ॥ कलनेहिकं पिभिव्यसि प्राकारपरिधायिनः ॥ ददृशु रक्षसाः सर्वे प्रासादवलुभीगताः

ने

हृद्ग्रामि वसागराभ्यां ॥ इत्यार्षे श्रीशमायणे युधुकांडे प्रथमसंस्कारो नाम सर्गः ॥ युध्यतां च तदा तेषां वा
 नराणां महात्मनां ॥ राक्षसाणां बभूवाथ बलकोपः सुरारुणः ॥ ते ह यैः कांचनापीडैः खड्गैश्चाद्भुतैः
 रथैश्चादिसंकाशैः कवचैश्च मनोहरैः ॥ नानाशस्त्रधराद्योराभेदा इव सार्वभौमः ॥ वि
 विर्ययुर्महानादैर्नादियतो महीतलं ॥ राक्षसाभीमकर्मणोरावणस्य जयैषिणः ॥ वानराणामपि च
 मृगमस्य जयमिच्छतां ॥ अभ्यधावत्तदा घोरा राक्षसानां वधं प्रति ॥ एतस्मिन् नंतरे तेषां अन्योन्यमाभधा
 वतां ॥ राक्षसां वानराणां च दृष्टुं युधुमकर्तुं ॥ अगदनेंद्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महा
 तेजावान् हिमानि यपर्वतः ॥ प्रजघेनापि संपातवरीशुर्मर्षणेन च ॥ जंबुमालिनमायस्तो हनूमानपि
 वानरः ॥ संगतः सुमहान् क्रुशोराक्षसोरावणानुजः ॥ समोती दृष्टवेगेन मित्रत्वेन विभीषणः ॥

तपनेन नलः सार्धं राक्षसेन सह बलः ॥ त्रिकुम्भेन महातेजा नीलोहरयुध्यत ॥ सुग्रीवो वानरेन्द्रस्तु प्रहते
 न समो गतः ॥ संगतः संयुगे श्रीमार्जितरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ अग्निकेतुः सुदुर्ध्वो रश्मिकेतुस्तुराक्षसः
 सुतद्योयश्च केतुश्च रामेण सह संगतः ॥ वज्रमुष्टिस्तु मेदेनाद्विवेदेनानिप्रभः ॥ गजेनादिसंकाशे
 वीरः प्रतपनस्तथा ॥ विद्युन्माली सुषेणेन वानरेण समागतः ॥ अयुध्यत महातेजाः शक्रेण न मु
 चिर्यथा ॥ जांबुवान् मकराक्षो पाधूमः कुम्भेन संगतः ॥ नरान्तकेन पनसः संसक्तो राक्षसाह्वरिः
 देवांतको गवाक्षो विशिरः शरभेण च ॥ राक्षसाकंपनेन जोजो युयुस्तुः कुमुदो हारः ॥ ऋषभो वानर
 श्रेष्ठः सागरेण समाहितः ॥ अतिकायेन विनतोरभश्चैव समागतः ॥ धूम्राक्षेण सभ्रासक्तः केसरी

हनुमत्पिता ॥ वेगदशीरु केनाजो संप्रहारमथाकरोत् ॥ संक्रुधंतुमहापार्श्वं युयुधेगंधमादनः ॥ वी
रः शतबलीरसो विधुः ज्वलमयो धयत् ॥ वानराश्चापैस्वीराराक्षसैरपरेः सह ॥ दंडयुधमकुर्वन्ते
बहवो बहुभिस्समं ॥ तत्रासौ सुमहद्वधं तुमुलं लोभहर्षणं ॥ रक्षसा वानराणां च वीराणां जयका
क्षिणां ॥ हरिराक्षसदेहस्य प्रवृत्ताः केनाशाबुलाः ॥ शरीरसंघातवहाः प्रसस्युः शोणितपिगाः ॥
नीमिनू प्रवृत्तसंग्रामे रौद्रेभ्यो मभयं करे ॥ हरिराक्षसयोर्वुधंतुमुलं समपद्यत ॥ हरिणी युवराजस्य रा
क्षसानां तथेव च ॥ आजघानेद्रिजं कुंधावज्जणे वशत क्रतुः ॥ अंगदं गद्याधोरः शत्रुसैन्यविदारणः ॥
तस्य कांचनचित्रांगं रथं साश्वं ससारथिं ॥ जघान समरे श्रीमान् अंगदो दांतकूबरं ॥ संपातिस्तु प्र

पुंसर्वसैन्यानां द्रुतमां प्रापयन्तदा ॥ निरीक्षन्तीतदा सेनायुक्तरावणनोदितः ॥ सा सेना पूर्वमाणस्य वेला
द्वयपयोनिधेः ॥ एतस्मिन् नतरे रौद्रः संग्रामः समपद्यत ॥ रक्षसा वानराणां च घोराणां कामरूपिणां ॥
ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शस्त्रैरहलपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्सर्वकथयंतः स्वकानुरणे ॥ तथा
वृक्षैर्भद्राकायेष्वर्वाग्रैश्च वानराः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षसां नरेव दंतैश्च वर्गिनः ॥ राक्षसास्त्व
परघाताः प्राकारस्था महीगताः ॥ वानरान् भिंडि मोलेश्च शक्तिभिश्च व्यदारयन् ॥ वानराश्चा
पि संक्रुधाः राक्षसान् सुमहाबलान् ॥ प्राकारात्पतयामासुरभिजघ्नश्च मुष्टिभिः ॥ संप्र
हारस्तु मुलो मां स शोणितकर्मिणः ॥ रक्षसा वानराणां च बभूवुर्वा द्रुतदशनः ॥ वनोक्तं तत्र
पुरा त्रिबाहो लंकागतानां च निशचराणां ॥ प्रक्षेपेत्ता स्फोटितेन ॥ दितानां द्वाभ्यां महद्भ्यामि

सामकेः ॥ ततो निशाचरं क्रुधो जांबवंतं सितैः शरैः ॥ हृदि वाहोर्ललाटे च विव्याध कृतहस्तवत् ॥ सतस्या
भिहृतस्तेन क्षिप्रं हस्तेन रक्षसा ॥ निजघाना श्वकर्णेन विधुञ्जि कंसनांतरे ॥ निघ्नंतं राक्षसो नृपराज
गजं प्रतपनहरिं ॥ श्रुतेन जंघिवा नृपा र्वेन ननाद च महास्यने ॥ सतुरोष परीतांगः शालवृक्षेण राक्षेण राक्ष
से ॥ निजघानेन जोमनो दुष्टं व्याध यथावने ॥ कुम्भकर्णेन जंघं सभरे सुव्यवस्थितं ॥ ग्रसंतामिव सेन्यां न
दं उहस्तमिवानकं ॥ आयोधयत्सु संरब्धो धूम्राक्षः शिलायुधैः ॥ हरि राक्षसवीरिणो स्वसेन्यपारिवारितो
चक्रानेन मुलं युधं बलशक्रो यथापुरा ॥ देवांगे को गवास्तं हृदि विव्याध मार्गणेः ॥ पंचाभिस्तु महावेगैः आकर्ण
ये क्षितैः शरैः ॥ सतथागाडितस्तेन स क्रुधः श्रुतिं द्रियः ॥ प्राहणेन शालमुधम्यतस्य सेन्यं जघानंतत् ॥

एवं तो वलिनां श्रेष्ठो युयुधाने परस्परं ॥ कृतप्रतिकृते स तावन्न्योन्यमाभिकांक्षितौ ॥ सारणेन समाहृतं क्रुधं
धानरो नमः ॥ सारणेन वृक्षमुसाध्य निजघानस्तनांतरे ॥ सतेनार्ते प्रहारेण व्याधूर्णित इवाभवत् ॥ अपासर्प
त्पदान्यष्टौ विचर्ण श्वाभवत्क्षणं ॥ मेघाभंगजमोरुद्विशिरा शरभं हरिं ॥ तोमसा समाहृत्य निरसि प्र
णुदेभुज ॥ सतुरोष परीतांगः सप्तपर्णेन तंगजं ॥ जघानाति बलश्र्वंडः शरभो वा गजं वने ॥ नरांतको यवनसं
गाडयामास मार्गणेः ॥ सोपि पादपर्वणेन तं विव्याध ह्रवंगमः ॥ अकंपनेन कुमुदः परिधेन समाहृतः ॥ जा
नुभ्यामवनिंगत्वा न मेघात्पुनरुत्थितः ॥ संक्रुधो रोषेनाश्वाक्षो भुङ्क्षंतं स्वन्यपातयत् ॥ मुष्टिप्रहाराभिह
तो विचेता इव साभवत् ॥ अयोधयन्तं चास्वस्थः पुनरेव ह्रवंगमं ॥ धूम्राक्षः शरवर्षेण हनून्मसितं हरिं ॥
स सेन्यं परयासा सधाराभारवर्षितं ॥ सोपि वृक्षैः शिलाभिश्च समेन्यतमपोथयत् ॥ महापाश्वेन संयुक्तो

यूधमोगंधमादनः ॥ चक्रसुतुमुलंयुधं शालतालशिलायुधः ॥ वेगदशीरिहकेनाजोमर्मण्यभिहतः शरैः ॥ ५
 नमवेगमारथोपरथंतस्य व्यचूर्णयत् ॥ शैर्वर्षतं शरवर्षाणिराक्षसंभीमदर्शनं ॥ निजधानविरूपा
 क्षरारेणैकेनलक्ष्मणः ॥ अग्निनेकेतुश्चदुधर्वोरश्चकेतुश्चराक्षसः ॥ सुतघोयज्ञकेतुश्चरामंसंबिभेदः
 शरैः ॥ तेषांचतुणोरामस्तुशिरांसिसमरे शरैः ॥ कुधश्चेतुभिश्चछेदशरैराक्षीविषोपैमः ॥ वज्रमुष्टिसुमे
 देनमुष्टिनाभिहतारणे ॥ पपातसरथः सारवः पुराहुइवमूलो ॥ वज्राशरिसमस्पृशोद्विदश्यानिधमः ॥
 जघानगिरिशृंगेणपश्यतां सर्वरक्षसां ॥ नकुंभसमरेनीलं नीलाजनचयोपमं ॥ बिभेदतरसावणेः स
 मेधंसूर्यश्वाशुभिः ॥ पुनः शतशरैणवाहिप्रहसोनिशान्वरः ॥ बिभेदसमरेनीलं नकुंभः प्रहसन्निरः ॥ त
 स्येपरयश्चक्रेणनीलोविष्णुरिवाहवे ॥ शिरःश्चिच्छेदसमरे सोपगतं वहलोभुवि ॥ विद्यमानो रथेति

जंघेनत्रिभिर्वाणैर्विदारितः ॥ निजधानाश्चकर्णेन प्रजघंतुमहाबलः ॥ नर्दश्चतपनोद्योरोनलं सम्यग
 वर्त्तत ॥ तलेनतुमुलस्तस्यचक्षुषीव्यनिपातयत् ॥ भिन्नगात्रशरैस्तीक्ष्णैः क्षेप्रहस्तेनरक्षसां ॥ निज
 धानेद्रवक्षेणतपनं राक्षसंनलः ॥ जंबुमालीरथस्तथुरथराकृत्यामहाबलः ॥ बिभेदसमरेकुधोहूनुमं
 तंस्तनातरे ॥ तस्यतरथमास्थायहनुमानाकपिकुजरः ॥ प्रमथाथतलेनेवागिरिशृंगोपमंशिरः ॥ भिन्न
 गात्रः शरैस्तीक्ष्णैः मित्रघ्नेनबिभीषणः ॥ मित्रघ्नंगद्यावीरो निजधानस्तनातरे ॥ असंतोमिवसेन्या
 निप्रधसंबानराधिपः ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निजधानननादच ॥ अतिकायोतिबलवान् देवदानचदप्यहा
 रंभंचविनतंचैवताडयामासमार्गणैः ॥ नोगिलावृक्षवर्षणतस्यसेन्यं निजधनुः ॥ जलदाधिवसरथे
 वातवृष्ट्यागवांगणं ॥ जंबुवान् क्रूरहरजसुमकराक्षरवरात्मजं ॥ प्राहिणो वृक्षमुत्पाद्यतंसचिच्छेदथ

पोरंगोमायुरवसंकुलं ॥ कवंधानि समुत्प्लुत्तस्मिन्ननररक्षसां ॥ पिशाचानांचघोराणां हनानां रणमूर्धनि
 वभूवतुलहोरतरं तेषामायोधने महतू ॥ विदार्यभाणा हरिपुंगवे स्तरानि शान्चराः शोणितगंधमोहिताः ॥ पुनः
 सुसंरब्धतराव्यवस्थिताः ॥ दिवाकरस्यासमनाभिकान्क्षिणः ॥ इति श्रुत्वा युधकां डेह्य युधनामसगः ॥
 युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसां ॥ रविरस्तंगतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ अन्योन्यं बभूवैराणां श
 रणां जयमिच्छतां ॥ संप्रवृत्तं विशायुधतदा वानररक्षसां ॥ राक्षसो सीति हरयो वानरो सीति राक्षसाः ॥
 अन्योन्यं समरे जग्मुर्नास्मिन् समतिदारुणो ॥ भिंदितारय एहीति विद्राव्य विकर्षसि ॥ एवं सुगुमुलः रा
 क्षसास्मिन् समसिद्धश्रुवे ॥ ज्वलत्कांचनसंज्ञाहा स्तस्मिन् समसिराक्षसाः ॥ समदृश्यत रोलेहाः दीप्तिष
 धिधरा इव ॥ कर्हसां समिरसंकाशाः तस्मिन् समसिदारुणो ॥ परिपेतुं शंकुधाः भक्षयंतो निराचिरान् ॥

नि-युर्थमस्य कुधाः मुष्टिभिर्दिशैस्तथा ॥ ५ ततस्तश्च हरयो निपतंतश्च राक्षसान् ॥ परिपेतुं कृतां ताभा भ
 क्षयंतो निराचिरान् ॥ ते हयान् कांचनापीडान् ध्वजांश्चाभरणानि च ॥ आलसदर्शने स्तीक्ष्णे नखे
 श्वावचक निरो ॥ कुंजरान् कुंजरारोहान् पदानान् राधिनो रथान् ॥ आलसं विचकर्षस्ते दशनैः
 क्रोधमूर्छिताः ॥ लक्ष्मणश्चाथ रामश्च शरैः अग्निशिरवोपमेः ॥ आदिश्यादिस्थिरक्षाः सप्रवराणि
 निजघ्नतुः ॥ तुरंगरवविधस्तथनेमिसमुद्धत ॥ कंठानरोत्सीधो धानां चक्षुषीव महारजः ॥ वर्जमाने म
 हाघोरैः संग्रामे लामहर्षणे ॥ लोहितोदा मेहारे द्रानघाघाराः प्रसुस्तुक् ॥ ततो भैरीमृदंगानापण
 धानांच नखनः ॥ शरवयेणु स्यनो निश्चोरक्षसां कामरूपिणा ॥ हव्यानां सनमानानां राक्षसां
 च निस्वनः ॥ शस्त्राणां चानराणां संबभूव सुदारुणः ॥ शस्त्रपुष्पोपहाराणां नरासी कथमेदि

नी॥ दुर्दृशं दुर्विगाधा च श्रोणित श्राव कर्दमा॥ हतैर्वीनर मुरव्येश्वरान्ति शरत्परश्वधैः॥ निह
तैः पर्वता कोरैः राक्षसैः कामरूपिभिः॥ सावभूव निशाघोरा हरिराक्षसहारिणी॥ कालरात्री
वभूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वतस्मिन् तमसि दारुणे॥ राममेवाभ्यधावतः
सृजतः सायकान् बहन्॥ तेषामापततां शब्दः कुक्ष्यानामिव गजेनां॥ उद्धत इव सर्वेषां सागरा
णामहास्वनः॥ तेषां रामः शरैः पाडभिः षडजघान निशाचरान्॥ निमेषांतरमात्रेण शरैरग्नि
शिखोपमैः॥ यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महोपाश्वर्यको दुरौ॥ वज्रदंष्ट्रेण महाबाहुस्तौ चोभौ शक्ये सार
णौ॥ तेनुराभेण तैर्वीणैः सर्वमर्म सुताडिताः॥ युधादपस्तता स्तेनो अवशेषेण चायुषः॥ ततः
कांचनचित्रांगैः संपताड्यः सहस्रशः॥ दिशः श्वकारा विवराः विदिशश्च महा बलः॥ यच्चा

उत्तु शरैः संनतपर्वभिः॥ सुषणंताडयामास सननादमुहूर्मुहूः॥ तस्यांतरमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरो न
मः॥ गिरिशृंगेण महतीं रथमाश्रित्य पोथयत्॥ लाघवे न स संयुक्तो विद्वन्माली निशाचरः॥ अवल
त्यथानृणं गदापाणिः स्थितः क्षितौ॥ गदामादाय महतीं निशाचरवरस्तदा॥ वक्षस्यभिर्जघानाश्रु
षेण हरियुथप॥ गदाप्रहारं तं घोरं अवाचं वल्लवं गमः॥ शिलां संपातयामास तस्योपरि महामृधे॥ शि
लाप्रहाराभिमहो विद्वन्माली निशाचरः॥ निष्पिष्ट हृदयो भूमौ गता सुर्निःपपात ह॥ एव तैर्वीनरैरश
रैरासारजनीचराः॥ दंष्ट्रे विनिहताः सर्वदेह्या इव सुरेजामैः॥ भल्लैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितो म
रसायकैः॥ अपविष्टैश्च भग्नेश्च रथैः साग्राभिकैर्हयैः॥ निहतेः कुंजरेभित्तथा वानराक्षसैः॥
वज्राक्षयगशस्त्रैश्च भग्नेभूतैर्भास्थितैः॥ तत्र तत्रापि विष्टैश्च कचैश्चैस्तैर्हरणमयैः॥ वभूवैधनं

गेनशिलयाकपिकुंजरः ॥ इन्द्राजितस्वरथेयः काहताबोहतसारथिः ॥ अंगदेनसमायस्तंनेत्रेवांतरध्या
 यत ॥ सयश्शभूमाविधिवत्पावकंजुहवस्त्रावेत ॥ जुहूतः स्तस्यनत्राग्निंरक्तोष्णीषांवरस्त्रजः ॥
 आजग्मुस्तत्रसंभ्रांताराक्षसायत्ररावणिः ॥ रास्त्राणिशतपर्वाणिसमिधोस्यबिभ्रातकाः ॥ ओहि
 तानिचवासांसिस्त्रुवंकाव्यायसिस्त्रुमा ॥ सर्वतोऽग्निंसमासोर्वशोपात्रैः सतोमरैः ॥ छागस्यापचक
 ष्यस्यकंठाज्जग्राहजीवतः ॥ शोणितंतेनविधिवत्सजुहावरणोत्सुकः ॥ सकृदेवसमृद्धस्यविधूम
 स्यगतार्चिषः ॥ बभूवुस्मानिमित्तानिधिजयस्यप्रदक्षिणं ॥ प्रदक्षिणावनंशिरयः सप्तकाचिनस
 प्रभः ॥ हविस्तदग्नौजग्राहपावकः स्वयमुत्थितः ॥ ततोऽग्निमध्यादिनस्थोकांचनः स्यंदनोऽगम
 चतुर्भिः कांचनापीडैः अश्वयुक्तैः प्रभद्रकैः ॥ अंतर्धानगतः श्रीदीप्तः पावकसंनिभः ॥ हुत्वाग्निंनर्प
 मान

स्त्रैः

धित्वाचेदेवदानवराक्षसान् ॥ वाचयित्वा ततस्वस्तप्रमुक्ताशीर्द्धिजातिभिः ॥ आरुरेहरथमेषुमंतर्ध
 नचरंरुभं ॥ अवध्येवीजिभयुक्तं रास्त्रैश्चावि विधेस्तथा ॥ समारोपितनैपथ्यंरथशक्तिसमाकुलं ॥ आ
 ऽवज्यमानं वपुषातपनीयविभूषितं ॥ भुल्लेखंद्राधचंद्रैश्चसर्वतः समलंकृतं ॥ जांबूनदमयानागस्तरुणा
 रिसंनिभः ॥ बभूवेन्द्रजितः कर्तुर्वैड्यं समलंकृतः ॥ कृत्वाग्निं राक्षसेर्मन्त्रैस्ततोवचनमब्रवीत् ॥ अ
 धहत्वावधाहोतौमिथ्याप्रजितोरणे ॥ योषित्रेप्रहास्यामिशवणांयरणेधकं ॥ अथनिर्वानराभूवौ
 हतराघवलक्ष्मणा ॥ कश्चिच्चाप्यसुग्रीवात्ततस्वतर्धीयत ॥ सहर्षमिहावीर्यो नाबुभौरामलक्ष्मणौ
 स्रजंतोशरजालाग्निकपिमध्येव्यवस्थितौ ॥ सतुवैहायसंप्राप्यरथंतो रामलक्ष्मणौ ॥
 अचक्षुर्वैषयेनैषुन विव्याधचिरातैः शरैः ॥ तोतस्यशरवेगेनधरीतोभ्रातरावभौ ॥
 गृह्णीतुधनुषाव्योमिधारांभुमुचतुः सरान् ॥ अस्मद्व्यतो गगनं शरजालैर्महाबलैः

नमहासुरसंकारौरेऽन्मनोपस्पृशतुः शरैः ॥ संवधायांथकाशाणि महाबलसमन्विताः ॥
 दिनाश्चानंदधेवीगोनीहारगोमिराचलः ॥ नैवज्यतिः ऊर्ध्वोषोभापिनोभिरचुरस्वनः ॥ शु
 श्रुवंचरतस्तस्य नचरूपंस्मदृश्यते ॥ धनांधकारातिमरेशिः उविर्षमिवाद्भुतं ॥ सचवर्षमहो
 हावाहुर्नागचरसहोत ॥ राघवोसूर्यसंकाशोघोरौदीप्तचरैः शरैः ॥ विभेदसमरेऽकुक्षः स
 र्वगात्रेषुरावाणिः ॥ अहुरयः सर्वभूतानां कूटयोधानि शाचरः ॥ बबधशरबधेन तावुभोरा
 मज्जदमणौ ॥ तोहन्धमानो नाराचैर्धाराभरैर्वपर्वतं ॥ हेमपुंरवान् नरक्षोद्रोतीक्ष्णान्मु
 मुचतुः शरान् ॥ अंतरिक्षेवनासाद्यतेरिपुं कंकटाससः ॥ निपेनुरुख्यांविशिखाः स्तीक्ष्णाः
 रतसहस्रशः ॥ पञ्चगैरनुशरीभूतैः रावाणिः प्रहसन्निवा ॥ अतिमात्रंशरोधेण ताडयामा
 राघवो ॥ तान्निहन्पततोमलैः शनिकैर्निचकर्तुः ॥ राघवोपरमायसौज्वल्यैर्ज्वलनोपमैः ॥ ३८

येचान्येराक्षसाः सर्वराभस्याभिमुरेवस्थिताः ॥ तेविनष्टाः समासाद्यपतंगा इवपावकं ॥ ततः कंचिनाचि
 त्रोगैशरैरग्निशिखोपमैः ॥ ततमोरात्रिजंरामः किंचिदुत्सारयत्तदा ॥ तदंधकारमुत्सार्यबाणेबाणपथं
 प्रभुः ॥ चक्षुर्विषयमासाद्य शरोधानसमवर्तयत् ॥ सासंपतद्गुर्विशिखैः रुक्मपुंरवैः सहस्रशः ॥
 बभूवरजनीचित्राखद्योतेरिवशारदी ॥ राक्षसानांमहानादैर्वनिराणांचिगर्जितैः ॥ साबभूवनिशाघोरा
 भूयोद्योततरातदा ॥ तेनशब्देनमहता प्रवृद्धेनसमंततः ॥ त्रिकूटः कंदरुपुरेवंप्रसाहरदिवारथितः ॥ गो
 अंगुलामहो कूटास्तमसातुल्यवर्चसः ॥ संपारिषज्येबाहुभ्यांजरवास्तोनिशाचाः ॥ वर्तमा
 नेमहारादेसग्रीमेतिभयंकरे ॥ अंगदोविरथंवीरोरावाणिंसमुपाद्वत ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः शरवा
 र्षेणरावणिः ॥ अंगदस्यचमूधोरानारायामासवाणिः ॥ ततः कोपपरीतात्मायुवराजो गदोबली ॥ शि
 लामुत्पाटयामासबाहुभ्यां हवेगोमुहुः ॥ सतामुग्लिष्यतेजसीलाघमानः शरोभिभिः ॥ रथं बभूजेय

या छन्दः शुद्धमन्त्रं हितं भृशं ॥ राक्षसां निहन्निष्यंति ज्ञेयवानरयूथपाः ॥ सख्यमुक्तावचनमज्ञोवधायरे
 दस्यनृशं सैकर्मणः ॥ रघुप्रवीरः प्रवर्गर्षमेव तत्तदा महात्मा त्वरितं निरेक्षत ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे इन्द्रो जे
 न्मायादृशं नानामसगः ॥ सतस्यमतिमन्विष्य रा जपुत्रः प्रलापवान् ॥ रामो हि देशातिबलानुदसावान
 रयूथवान् ॥ द्वौ सुषेणस्य शयादौ नीलचलवर्गर्षभं ॥ अंगदं चालेपुत्रं च मेदेच शरभं तथा ॥ द्वौ विदेहनु
 भंते च गवाक्षं सुमहाबलं ॥ वृषभवृषभस्वधं आदिदेशा र्षुं प्रणि ॥ तेन प्रहृष्टा हार्योर्भामानुत्पाद्य पादपान
 आकाशं विचिरुः सर्वतरमाणा यतोभयं ॥ तेषां वेगवतां वेगं इषुभिर्विश्वेभ्यः ॥ अस्त्रवित्पर
 भास्त्रेण यूथपांस्तान्वाचयेत् ॥ ते भीमवेगा हार्यो नाराचेर्बहिर्भः क्षताः ॥ अंधकारेन दृष्टः
 मेघैः सूर्यमिवारुत ॥ तेनूवानररुणदूला राक्षसेना विपश्चिताः ॥ निर्धृताः शरवेगेन चपतन्तमह
 तले ॥ ततः स्तोराद्यवौ वारो सर्वमर्मातिगैः शरैः ॥ भृशमावेदयन्त्रिंशच्चरिणः समितिजयः ॥

रंतरशरीरौ तेन च भ्रातरो क्षितौ ॥ क्रुद्धेनेन्द्रा जता वारो पन्त्रेगेः शरतांगेतेः ॥ तयोस्तु क्षिप्रं गात्रेभ्यस्तस्माव रुधिरं
 बहु ॥ नावुभौ च प्रकाशतो पुष्पिता विवर्किशुको ॥ ततः परतरक्ता शो नीलांजय च योयमः ॥ रावणिभ्रातरो वा
 क्यमन्तधा नमतो ब्रवीत् ॥ युध्यमानमलक्ष्यमांश्चक्रोपि त्रिदशेश्वरः ॥ इष्टमासादितुं वापि न शक्तः किंपुनर्युवां
 एवमुक्त्वा च धर्मज्ञो भ्रातरो रामलक्ष्मणौ ॥ निर्विभेद शितैर्बाणैः वज्रैस्पर्शनिभैः पृथक् ॥ २०० ॥ उवाच शर
 संहिप्तो भ्रातरो नो निशाचरः ॥ एष रोषपरात्तात्मानया प्रियमसादनं ॥ भिन्नां जनचयप्रख्यो विस्कर्षि विपुलधनुः
 भूय एव शरानुघोरान् धिससर्जनयोर्भृङ्ग ॥ तयोर्मर्मसु भर्मशोभज्जयन् निशितान् शरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वा
 रो ननादवमुहमुहः ॥ सरामलक्ष्मणचेव धोरैर्दतवोरैः शरैः ॥ भिक्षुदसो क्रुधः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ अदृश्यः स
 र्वभूतानां कूटयोर्धान् निशाचरः ॥ वबधशरबंधेन तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ बधोवुशरबंधेन निः प्रकपबुजो कृतौ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण न शकतु रुदं गक्षितुं ॥ तेनू सर्वगान् भिन्नौ शरशल्यान्वितौ राणा ॥ ध्वजा विवमहेंद्रस्य वज्रमुक्तौ

प्रकंपितो ॥ नोसंप्राचलितो वीरो अर्द्धतो मर्मभो रणम् ॥ निःपेतं तुर्महोष्वा सो जगत्संजगतापती ॥ नद्या बधुं तयो गतिव
भूयान्तरमण्यपि ॥ नानिभिन्नमेव स्वल्पं यनदंगमजिह्वगैः ॥ शरांचितशरीरेतौ क्षितौ निपतितावुभौ ॥ व्यराजेता
महाबाहुपुष्पितावधौ केरुको ॥ धरादितो तो गौर्विधौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ रक्तं सुसुच्यतुर्गोत्रान् जलं प्र
स्त्रवणादिव ॥ पतितः प्रथमं रामः शरैः शल्यानिर्पाडितः ॥ क्रोधाद्विजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ रुक्मपुंरै
रजिह्वागैर्मनोगतिभिरारुहैः ॥ नालीकै रधनाराचैः ॥ भल्लैर्वत्सपत्रकैः ॥ नाराचैर्वत्सहंते श्वसिंहदंष्ट्रैः ॥ सितैः
शरैः ॥ निहतो लक्ष्मणः ॥ शिश्ये दिव्यमादाय कामुकं ॥ छिन्नमुष्टिपरीणाहं विनतं रुक्मराजितं ॥ बाणघाता नरे रामः
पतितः पुरुषर्षभः ॥ शयानलक्ष्मणदृष्ट्वा निराशो जावते भवत् ॥ बधौ तु वीरो राघवे शयानौ तवानराः संपरिवार्यसे
समासते वायुसुतप्रधानाः विषादमानापरमंचजम् ॥ इति श्रीरामायणपुष्पकांडे शरबंधो नाम सर्गः ॥ ॥
नतो धातुपि वीचेव वीक्ष्यमाणावनोकसः ॥ दृढरुः स हि तौ बधौ श्रान्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ धर्षितोपरमेधे कृत

यतो यतो दृष्टवानुः शराना पतितः सितान् ॥ ततः स्तनो बाणवर्षान् राघवो वै ससर्जतुः ॥ इन्द्रजित
दिशः सर्वाः रथेन विचरन् बली ॥ विव्याध लोहाशरथी उधुहस्तः शितैः शरैः ॥ नो नुबधौ महात्मा
नोरुक्मपुंरै रजिह्वमैः ॥ अभूवतुर्गोशरथी बधुजीवचयोपमो ॥ नास्य वेदगतिकश्चिन्नं न रूपं न ध
नुस्वनं ॥ न चास्य लक्षणां किंचित् सूर्यस्यैवाभ्रसंलवे ॥ तेन विधाश्वहरं यो निहतो श्वगतासवः
रुक्मघाथै रशक्रांता धरण्याभुपशरैः ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुधः क्रोधाद्भ्रान्तरमब्रवीत् ॥ ब्रह्ममस्त्रं त्रयोदश
भिर्वधार्थं सर्वरक्षसां ॥ तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं रुक्मलक्ष्मणं ॥ एकस्य रक्षसाहेतोः पृथिवीं हंतुमिच्छसि ॥
अयुध्यमानान् प्रच्छन्नान् प्रांजलान् शरणागतान् ॥ पलायमानान् सुक्ष्मांश्च नत्वं हंतुमिहार्हसि ॥
अरे यवच बधे मत्तं कार्ष्णायो वरषभ ॥ अर्द्धोष्वा वो महाक्का नूकामगान् हारयूथपान् ॥ नापनं भाय

मामके वीणेः भ्रातरो रौराम लक्ष्मणौ ॥ नैते मोक्षयितुं शक्यौ एतस्मात्छरबंधनात् ॥ सर्वे रंगि सभा गम्य स
 र्वसंधेः सुरासुरैः ॥ यत्कृतं चिंतयानस्य शोक्तरस्य पितुर्मम ॥ अस्थष्टशयनागात्रैः रिक्तयामाया
 तिनार्वरी ॥ कृतस्त्रयद्रवतलंकानदीवर्षास्त्रिवाकुला ॥ सोढं मूलहरो नर्यः सर्वेषां निहितो मया ॥
 सलक्ष्मणस्य रामस्य सर्वेषां च वनो कसां ॥ विज्रं मां नृपकलाः सर्वे यथाशरदितो यदाः ॥ एवमु
 क्ता तु तान् चौरान् राक्षसान् परितोष्यतः ॥ यूथपानद्य सर्वास्तान् ताडयामास राक्षसः ॥ मर्मज्ञः स
 र्वगात्रेषु घोरैर्दंतवरेः शरैः ॥ मोहयन् शरवधेन पतयामास भूतले ॥ तं स्ताडयित्वा बाणोद्यैः न
 राधित्वा वने चरान् ॥ प्रजहास महाहासं ततो वचनमब्रवीत् ॥ शरबंधेन घोरं मया बधोच
 भूमुखे ॥ सहितौ भ्रातरो वीरौ न शाययन् राक्षसान् ॥ एवमुक्त्वा तु ते सर्वे राक्षसाः परितोष्यतः ॥

परं वस्त्रयमाजग्मुः कर्मणा तेन तोषिताः ॥ विनेदुश्च महा नादान् सर्वे ते जलरोपमाः ॥ हनो राम इति स्मृत्वा राक्षसि
 भ्यः प्रजयन् ॥ विः प्रकंपन्तो दृष्ट्वा भ्रातरो राम लक्ष्मणौ ॥ वसुधायां हनौ तौ नृहता विस्मयमन्यत ॥ सतृणी ध्वंशं लंकं
 राक्षसैः समीते जयः ॥ आ ववेशं महेश्वा सोढं यन् सर्व राक्षसान् ॥ राम लक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरैरेवैषुभिः श्रिते ॥ अचिरं
 स्य संजातं सुग्रीवस्य महद्भयं ॥ तमुवाच परितोष्यतः वानरैर्दंष्ट्रीषणः ॥ स बाष्पवदंघ्रिं शोकव्याकुललोचनः ॥
 अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवगे निगृह्यतां ॥ धाव्यं प्रायार्णयुद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ स शेषभाग्यता
 स्माकं परिशरं भविष्यति ॥ मोहमेतौ विमोक्ष्येत् भ्रात रौराम लक्ष्मणौ ॥ पर्यवस्थापयामास अथ नाथं मां च वान
 रान् ॥ सत्यधर्मानुरक्तानां नास्त्यमृत्युः कुतो भयं ॥ मोहं स्तोप संयुक्तं रामं प्रति महाकवे ॥ विमुच्य भागमस्त्रांसं
 शरणामेष निर्णयः ॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलकुत्रेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य रुभेनेने प्रमया जीवभीषणः ॥

प्रमृज्यवदन्तस्वकविश्रोमिहात्मनः॥ अत्रवीकल संयुक्तं असंभ्रांतो विभीषणः॥ न कालः कपिराजेन्द्रवे
 कृष्यमभिवाजितं॥ अनिमोहो ह्यकाले तु व्यसनायोपपद्यते॥ तस्मादुत्सृज्य वैकुण्ठं सर्वकार्यं विनाशनं॥ हितं
 रामपुरोगानां सैन्यानामनुचितं॥ अथ वारह्यतां रामोऽप्य वं संज्ञां वपर्ययः॥ अध्वरं शौतुकां स्थोभयं ते व्यपनेष्यतः
 ॥ न तर्कं च धिरामस्य न हिरामो मूर्खति॥ न धेनं सज्जते लक्ष्मीः दुर्लभा या गता युयं॥ तस्मादाश्वासयत्मानं त्वं
 मां नोपयस्य च॥ यावत्सर्वाण्यनीका निपुनः संस्थापयाम्यहं॥ ऐतच्छकुल नयनाः स्त्रासादागत साध्वसा
 कर्णाल्कणं कथयतः हरयो हरिपुंगवाः॥ मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्त अनर्के कर्षद्वयं॥ सक्ष्यंति हरयस्त्रासं सर्वजीर्ण
 भिवत्सवः॥ एवमुक्त्वा तु सर्वा वं स्वधरां मे विभीषणः॥ चतुर्भिः सचिवैः सार्धं अनुसंचरने बलं॥ इन्द्रजि
 तु महाकायः सर्वसैन्यसमचितः॥ प्रविशेत्तपुरीलंकां जीमूतमिव भास्करः॥ तत्र रावणमासीनं अभिवा

कर्माणि राक्षसे॥ आ जगामाथ नंदेऽं सुर्यावः स विभीषणः॥ अंगदो द्विदिशो मे दः सुषेणः कुमुदो नलः
 तूष्णीं हनुमतो सार्धं आजगुर्धरा राघवौ॥ निश्चेष्टो मे दं निश्चसौ शोणतो धपरिहृतौ॥ शरजालं च तो धस्तौ शया
 नो शरसंलग्नौ॥ निश्चसंतौ यथानागौ निश्चेष्टौ सिंहवैक्रमौ॥ रुधिरस्रावो दं धांगौ तपनीया विवधजौ॥ तो ध
 रशयने वीरो शयाने मे दं वैक्रमौ॥ यथैपैस्तैः परिहृतौ बाष्पव्याकुललोचनौ॥ राघवो पतितो दृष्ट्वा बाणनालसं
 समाहितौ॥ वभूवुर्धृतिना सर्ववानराः सर्वभीषणाः॥ अंतरिक्षं निरीक्षन्तो देवाः सर्वश्चिवानराः॥ न च नमाय
 या च न्रमाय मन्त्रं रावणिरणे॥ ततो माया पारुष्यं मा ययेव विभीषणः॥ अंतरिक्षे ददर्शाय भ्रातुः पुत्रमव
 स्थितं॥ तमप्रतिमकुर्वीत मप्रतिद्वंद्वमाहवे॥ ददर्श तर्हितं वीरं चरुदनाद्धिभीषणः॥ इन्द्रजितात्मनः कर्मनो रा
 यानो निरीक्ष्य च॥ उवाच परमप्रीतो हव्येनू सर्वराक्षसानू॥ दूषणस्यैव हतारो रवरस्यैव तु पश्यतः॥ संहृतौ

एते सर्वे महात्मानो वानरा भूमि विक्रमाः ॥ यूहानीकाश्च क्रुसाश्च दुमानाश्च साश्मनः ॥ वीक्ष्यमाणान् दृ-
शः सर्वाणि र्यगृध्रं च सर्वशः ॥ तृणेष्वपि विचेष्टुस्सुराक्षसानिवमे निरो ॥ रावणः स्तुतिं संहृष्टो विस्मृत्य
दुर्जितं सुतं ॥ प्रीत्या परमया युक्तः कृतक भोगमुत्तमं ॥ गते तास्मिन् महो माये रावणस्य सुते तदा ॥
स्वगृहे चिंतयामास रावणः शत्रुनाशनं ॥ कृतमिदं जिता कर्मदुष्करं यत्सुरैरपि ॥ सीतां श्रुत्वा भृशं तत्र ह्री-
ना स क्षतिं जीवितं ॥ अथवा स्त्री स्वभावेन चापत्नवशा मोहिता ॥ यस्याः कामं समासाधा विवशा वशा
मेव्यति ॥ अत्रोपायो मया दृष्टः सीतोपादानकारकः ॥ राक्षस्यः सह सा श्रुत्वा सीतायाः परिरक्षणे ॥
व्यापृता साः ॥ समादेशे सततं मेव शानुगाः ॥ हर्षेण महता युक्ताः भविष्यन्ति विशेषतः ॥ अस्य
वृद्धा मुपायज्ञां सर्वभावानुशङ्केनी ॥ आह्वयामास तां राजा राक्षसीं तामनुत्तमा ॥ राक्षसीं त्रिज

तां नाम शासनान्तमुपास्थिता ॥ अथोवाचा मथो दृष्ट्वा त्रिकुटोराक्षसेश्वरः ॥ कृता विंद जिता पश्यं देहा रा-
म उक्षेपणो ॥ पुष्पकं च समा रोप्य दृश्य स्वर्णादिजो ॥ यमाश्रयमवष्टभ्य सीतामा नोपतिष्ठति ॥ स च भ-
र्ता सह भ्रात्रा निरस्तोरण भूयनि ॥ निर्विशंकानि कृदिना निरपेक्षा च मे धिनी ॥ मामुपस्थास्य तसी-
ता सर्वाभरणभूषिता ॥ अवकालवती मान्त्रा निरस्तां रामसंभवा ॥ समेव ह्यवशां सीतामामुपस्थास्य
केबलात् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षस्य स्त्रजटा धास्ताः प्रजामुर्वचपुष्प-
कां ॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यस्त्वारिता तदा ॥ अशोकवनि का संस्थां मे धिनी समुपागमन ॥ तामा-
भं यतुराक्षस्यो भर्तृशोकपरा जिता ॥ वमानं पुष्पकं सीतां शनैरा रोपयन् रुभं ॥ ततः सीतां समा

रोथात्रे जयं चैव राक्षसीं ॥ रावणे कारय हंकां पताकाध्यजमालिनीं ॥ घोषयामास च तदा ३ कायां राक्षसेश्वरः ॥ ह
 तां वंद्य जितो संख्ये तां बुभौ राम लक्ष्मणे ॥ विमानेन तू सीता सा तदा त्रिजटया सह ॥ देदर्श विनिराणां ततः स्कंधा
 वारनिवेशान् ॥ प्रहृष्टमनसः श्वेतराक्षसान् भामिदृशमान् ॥ यानिराश्वापि दुःखान् नू राम लक्ष्मणयाश्चतः ॥
 ततः सीता ददृशौ भौ रायानौ राविक्षतौ ॥ लक्ष्मणं चैव रामे च विस्मयो रापीडितौ ॥ विध्यस्तकवचो वीरौ वि
 प्रविधुं रासनां ॥ सायके श्वितसर्वांगौ रायानौ धरणीतले ॥ तोदृष्ट्वा भ्रातरो तत्र शोकवाष्पसमाकुला ॥
 वेपंतीदः शिवा सीता रूपणी बिललापह ॥ शोकेन वाष्पविहितौ निरीक्ष्य तौ भ्रातरो देवसमप्रभावौ ॥ व
 तर्कयंतौ निधनंतयोः सादुःखां चिता वाक्यमदं जगाद ॥ इत्यावेश्वरी रामायणे रामसदृशं नामसर्गः

धकांडवा

पतिनो

४४

द्यकृतां जलिः ॥ जान्चक्षुः प्रियं पित्रे निहतौ राम लक्ष्मणे ॥ उत्पलतलो दृष्टः पुत्रं च परिष
 स्रजे ॥ रावणे राक्षसां मध्ये रुत्वा रात्रिनिपाति तौ ॥ मूर्ध्नि चैव मुपाधाय परितुष्टेन चेतसा ॥
 पृष्ठे तु ततः स्तस्मै पित्रे सर्वं न्यवेदयत ॥ सहर्षवेगानुमतांति रात्मा श्रुत्वा गिरस्तस्य महार
 थस्य ॥ जहौ भयं राशयेः समुक्षितं प्रहृष्टरूपोऽपि सुतं निरीक्ष्य ॥ इत्यावेश्वरकांडे रा
 खयानिवेदनं नामसर्गः ॥ ॥ प्रतिप्रविष्टं हंकां नुकृतार्थे रावेणात्मजे ॥ रक्षकः परिवार्यो नो
 राघवो छवगर्भभाः ॥ हनूमानं गदानीलं सुषेणः कुमुदानलः ॥ गजोगवाक्षः पनसोः सानुप्रस्थो
 महाहरिः ॥ जांबुवान् क्रेषभश्चैव शम्भुः शनबलिः पृथुः ॥ क्रथनश्च महातेजाः संपातिश्च महाबलः

स्यान्किंलपद्मानिस्त्रीणामुक्तानि लक्ष्मणे ॥ तान्यद्यनिहतैरामोक्तयानि भवन्ति मे ॥ केशाः सुहृदाः
 समानीताः भ्रुवौ चासंहते मम ॥ ननु च तनरवास्त्रिगधाः समोश्वांगुलये मम ॥ स्तनौ चोर्वरलोपी
 नो समो मे मन्त्रचूचुको ॥ भग्नान्चोत्संगिनीनाभिपार्श्वे च सा कथिनी ॥ समो चणो मृदुस्त्रिगधो मृ
 दून्यंगरुहाणि च ॥ अविस्मृत्वा च मेवाणीनेसंमधुरभाषिणी ॥ अविस्मृता वगाद्या च नैत्यं चाह
 मे विक्रिया ॥ प्रतिष्ठिता ददृशामि ममिच्छुः शतमलक्षणेः ॥ समग्रं वयमस्मिन्पाणिपादचपणवत्
 अनाकुला विक्रवाच असंभ्रान्तान्च मे मतिः ॥ मर्हस्मितं मे वचनं कन्यालाक्षणेनो विदुः ॥ ननु नाम
 भिषेको मे ब्राह्मणः पतना सह ॥ कृतान्तकुशलैर्नृपैरुक्तो ननु तेनृतवादिनः ॥ एतो ह त्वानु
 नस्थानं प्रवृत्तं नोपलभ्यसे ॥ तीर्त्वा सागरं क्षोभ्य गोष्पदे भ्रातरौ हतौ ॥ ऐन्द्रं वा रुणमाग्ने य

ऐन्द्रं वायव्यमेव च ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राधवो प्रहपद्यतां ॥ अहं श्यमानेन रणे मायवा वासवोपमौ ॥
 मम नाथाव ॥ नाथायानिहितो राम लक्ष्मणे ॥ न च दृष्टिपथं प्राप्य राधवाभ्यां रणे रिपुः ॥ जीवनं प्रति नि
 वर्त्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ न कालस्यान्तर्भासोस्तु कृतान्तः स्वकुटुम्बजः ॥ अत्र रामसहभ्रात्रो
 वि तौ रघुर्नैजिवः ॥ नाहं शोचामि भर्तारं निहतं न च लक्ष्मणं ॥ नात्मानं जननीं वापि तथा श्वश्रूतप
 स्त्रिनीं ॥ सा हि चिंतयते नूनं समाप्तं ब्रजमात्मजं ॥ कदा द्रक्ष्यामि काकुत्स्थं ससीतं सह लक्ष्मणं ॥
 री पारिदेवयतीतां वुराक्षसीं त्रेजटा ब्रवीत ॥ भाविष्यदं कृथाहं वेभर्ता हितव जीवति ॥ कारणानि
 नुवक्ष्यामि महान्तं सदृशाने च ॥ यथैते भ्रातरौ वीरौ जीवतौ राम लक्ष्मणे ॥ न हि कोपपरीता नि
 हंष्ययुत्सुकानि च ॥ भवन्ति युधियो धानां मुखानि निहिते यतैः ॥ हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा

होद्यमा ॥ सेनाधर्मलियुधेषु हतकर्णेव नो जले ॥ इयंपुनरसंभ्रांता स्वस्थयूथातगतिनी ॥ सेनारक्षतिका
 कुलस्थं शयानं रणसंसदि ॥ इदं विमानं वैदेहि पृष्यकं नाम नामतः ॥ देव्यने धारयेत्वा हि यदि रामो हतो भ
 वतः ॥ सा त्वमेवं सुविस्पष्टं नुमानैः सुरवोदये ॥ अक्षतो पर्यकाकुलस्थो स्नहादेतद्वर्तमाने ॥ अनृ
 तं नोक्तपूर्वमेन च वक्ष्यामि मेधिलि ॥ चारि अदूरवशीलत्वात्प्रविष्टा सिद्धिमे मनः ॥ नैतौ शक्नोत रणे जे
 तुं आप जेतु सुरा सुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं वै ॥ दृष्टं तु सुमहाच्च हं तव वक्ष्यामि मेधिलि
 नि ॥ स हो चारु भावे तौ लक्ष्मीनैर्वा विमुच्यते ॥ प्रायेण गत सत्त्वानां पुरुषाणां गता युवा ॥ दुरयमानेषु
 वक्त्रेषु परं भवति वैकृतं ॥ त्यज शोकं च दैन्यं च दुःखं च जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे तौ तौ शरौ
 विजौ विजौ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तस्याः सीता सुररुनोपमा ॥ कृतांजलि रुवाच देवमस्त्विति राक्षसी ॥

सा श्रुत्वा तमुरवीदीना तौ दृष्ट्वा रामलक्ष्मणौ ॥ हार्यपुत्रेति रुदंती बहुशो बिललाप ह ॥ भर्गोरामे
 हतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलं ॥ बिललाप भृशं सीता करुणं जनकात्मजा ॥ निपतंती वमूछंती
 क्रोरंती मधुरस्वरा ॥ इदं मे विललापस्य सीता वचनमब्रवीत् ॥ ऊचुर्लक्ष्मणो ये मां पुरा द्योविध
 वेति च ॥ तेद्य सर्वहते रामे शानि नो नृतवादिनः ॥ वीरपार्थिवपत्नी त्वंधन्येति मयि ये विदुः ॥
 तेद्य ॥ यज्ज्वानो महिषी ये मां ऊचुः पत्नीति सत्रिणः ॥ असंत सुखिनी चेति ये माम् ऊचुर्देजा
 तयः ॥ इमानि तानि पद्मानि पार्श्वतो यैः किल स्त्रियः ॥ अतिराज्ये भविष्यंते नरे दैर्भर्तृभिः सह
 वैधव्यं यांति येनार्यो लक्ष्मणो भीम्यदुर्बला ॥ नात्मनस्तानि पश्यंती पश्यामि हतलक्ष्मणा ॥ स

ततो रामो मंदमशूणि वर्तयन् ॥ उद्धमणं पतितं दृष्ट्वा दुरवशो कसमि चेतः ॥ किं भुमे सी
 तया कार्यं पृथिव्या जीवितेन वा ॥ शयानं यो धप रया म उद्धमणं रूत भल्लक्षणं ॥ यत्र कचि
 ह भेभायां पुत्रानन्यांश्च बांधवान् ॥ तंतुदेशं न पश्यामि यत्र सो रयमिच्छयां ॥ पर्जन्या वर्षते सस्यं
 इत्यायेवै र्देकी श्रुतिः ॥ प्रवादश्चापि सत्यो यमात् ज्ञातं न वर्षति ॥ सा समो वा सु मित्रा च कोश
 ल्या जननी च मे ॥ नानयो रंतरं किंचित् मातृ गौरवकारितं ॥ किंतु वक्ष्यामि को सल्या मातरं के
 तु के कयां ॥ कथयात्तं सु मित्रा या मुखं दृश्यामि सा नृकं ॥ उपा लंभे न राक्ष्यामि सो दूतस्या भुरवा
 च्युतं ॥ विवशां विलपती च कोशं ती कुररी मिव ॥ कथमाभाषयिष्यामि सु मित्रा उद्धमणं विना
 अद्य वह्निमवान् डीयेत् पतेद्वापि देवाकरः ॥ सागरश्च क्षयं गच्छेद्न उश्चापि सीततां ॥ अपां द्रवत्वं च

तथा पवनश्चागतिर्भवेत् ॥ अंवायान् सु मित्रा याः स्नेहनाशो भवेन्मायि ॥ उद्धमणश्चापि परया भक्त्या माम
 नुगच्छति ॥ पतनमपि पाताले नैव नानुपतेत मां ॥ धारयेयं कथं प्राणानहं सो मित्रेणा विना ॥ भारान् न श्व
 भारेण दुःखेनापि परिहृत ॥ उभ्यत्सीता समानारी जीवितं किंचि चिन्वता ॥ न उद्धमणस्य मोक्षता सा च वः
 सांप्रसारिकः ॥ किंतु ये क्ष्यामि शत्रुघ्नं धर्मं शंभरं तं नृकं ॥ सहयो नु वनं यातो विना तं पुनरागतः ॥ उपा
 लंभे न राक्ष्यामि सो दू उद्धमणमातृतः ॥ इहे वदेह्यस्य्यामि न च जीवितमुत्सहे ॥ धिक् मां दुष्कृतक
 र्माणं अनार्यं यत्कृते धिक् ॥ उद्धमणः पतितः शरत शरत लगे गता सुवत् ॥ यो नित्यं सुविषति मां आश्रया
 स्यति दुःखं वतं ॥ परासुर्नाथ शक्रो नित्यं सोयं मां मुपसर्पितुं ॥ येनाद्यवहो बधुधराक्षसाः शमिताः शरै
 र्लोयं विचिच्छेत् शरः शरत लगे गता सुवत् ॥ शयानः शरत लगे र्मिस्व शोणित परिहृतः ॥ शरं जाला रता

भातिभास्करोस्तमिव व्रजन् ॥ बाणैर्नृपैस्तस्य गो नरा नोतिवेचेष्टितुं ॥ रुजास्य बाधते कष्टं दृष्टि र
गेण सुच्यते ॥ यथैवमावायते सो नुयातो महाकृतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयं ॥
इष्टबंधुजनो नित्यं मोनीमांसमनुव्रतः ॥ इमां भवस्यांगमि तोममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ सुरुष्टेनापिशू
रेण लक्ष्मणेन न संस्मरे ॥ परुषं विप्रियं वा विश्वाचितो विजने वने ॥ लक्ष्मणेन तत्पूर्वं जीविता हि स्व
जीवितात् ॥ न विप्रियो दितः काश्चिदुक्तपूर्वोपि विप्रियं ॥ विसृजसे ववेगेन पंचबाणशताभियः ॥
शुष्यन्ते सद्यो राशः कानि वीर्यस्य लक्ष्मणः ॥ अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्या शक्रस्यापि महात्मनः ॥
सोममुर्व्याहतः शूते महाह शयनो चतः ॥ इदं मिथ्या प्रलपितं हत्वा युधि दृशाननं ॥ यन्मयानव
तो राशः राक्षसानां विभीषणः ॥ अस्मिन्मुहूर्ते स्तुतः प्रणिगंतुं त्वमर्हसि ॥ मात्वा हि समहाराज्ये

विभानं पुष्पकं वचुसं न्निवसं मनोजवं ॥ तं कां विजटयासीतादौ नाभूयः प्रवेशिता ॥ तत्र विजटयासाधं पु
ष्पकरवतार्य सा ॥ अशोकवर्निका मेव जगाम जनकोत्तमा ॥ तस्मिन्ने रामनरेन्द्रपत्नी तौराज पु
त्रोपनितो स्वरंती ॥ नरमलेभे हृदि ताडिते वा दधेन बाणेन मृगीववाला ॥ इत्यर्षिरामायणे सी
तासमाश्यासना नाम सर्गः ॥ घोरेण शरबंधेन बध्ना दशरथात्मजो नः श्वसंतो यथानागौ शयानौ
रुधिरोक्षितौ ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुरीवमहाबलाः ॥ परिवार्य महात्मानो तस्थुः शोकैर्न पी
वीडिताः ॥ अथ दीर्घेन कालेन संज्ञां लेभे नरोत्तमः ॥ प्रसवेक्ष्य तदात्मानं शोणितेन परिधुतं ॥
अदीनो दीनया वाचा मातृगोत्रमुदाहरन् ॥ अभाषत स्वरभ्रष्टं हरिभिः परिवारितः ॥ विललाप

रूपा नेत्रैः कृष्णोत्तरेक्षणाः ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा समं ततः ॥ आजगाम गदापाणिं कृतव
 भीविभीषणः ॥ तं दृष्ट्वा द्रुतमायां न नीलां जनचयप्रभं ॥ धनराविदुताः सर्वे मन्यमानास्मरत्वाणि ॥ नि
 श्वेष्टावगतज्ञानो रणरेणुसमन्वितो ॥ शयानो रारतः मस्थो द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ तेरासं सद्रात्मज
 नष्टवीर्या निपातितो राजसुतो च दृष्ट्वा ॥ जघन्यतो विव्यधिरैव नौकसो याव्यीरिता येन रदीव मेघाः ॥
 इति श्रीरामायणे युधकांडे रामविलापो नाम सर्गः ॥ ॥ अथोवाच महानिजा सुग्रीवः लवगाधियः
 किमयं व्यथितासे नार्भिन्ना नौरिव सागरे ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा राजपुत्रो गदो ब्रवीत् ॥ इह बाणादि
 तौ दृष्ट्वा शयानो रामलक्ष्मणौ ॥ राजालावितो वीरो पुनो परं दुःखिनौ ॥ वरदाने कृतैर्बाणैः निःप्रव
 पमुजो कृतौ ॥ तेनेयं दीर्यते न सेनाहीना तेन महात्मना ॥ स्वभावचपलां जातिं किं न जानासि वानरी ॥

व अववीहाने द्रुतसुग्रीो रारका सुतं ॥ नैव तावदपूर्वेण भावे लब्धं भयेन च ॥ विषणवदनाद्ये तेना नाप्रहर
 णादिनाः ॥ प्रपलायंति हरयः त्रासादुत्कुलोचनाः ॥ अन्योन्यं न च लज्जते नानिरीक्षंति पृष्ठतः ॥ प्रमा
 थयंति चान्योन्यं पतितान् लुब्धयंति च ॥ एतास्मिन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास
 राघवो चानिरीक्ष्यते ॥ विभीषणं तु सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणं ॥ क्रक्षराजं समीपस्थं धूम्रं वचनमब्र
 वीत् ॥ विभीषणोयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वनचारणः ॥ इव सागतं स त्रासा रावणात्मजं शक्या ॥ शीघ्र
 भेतान् सुसंनस्तान् बहुधा संप्रधावितान् ॥ समवस्थापयारख्याहि विभीषणमिहागतं ॥ सुग्रीवेणे
 यमुक्तं तु बृद्धः क्रक्षपतिस्तदा ॥ धनरा नूमां च यित्वा हनिवर्जं धूम्रं वंगमाः ॥ तौ निवृत्तास्ततः सर्वे
 धनरास्यक्तसंशयाः ॥ क्रक्षराजवचः श्रुत्वा विभीषणं ॥ विभीषणसुराभस्य दृष्ट्वा मात्रं शरैः श्वितं ॥
 १ तंच दृष्ट्वा १

युधकोऽ
५०

लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितस्तदा ॥ जलकुंभेन हस्तेन तयोर्गात्रं ममाजसः ॥ शोकसं
वीडितमनाः रुरोद चिल्लापह ॥ ५० ॥ मोक्षोत्पत्तयसंपन्नो विष्णोर्लोके प्रियदर्शनो ॥ इमा मयस्थंगमिते
रक्षसाकूटयोधिनो ॥ भ्रातुः पुत्रेण वै तेनेदुः पुत्रेण दुरात्मना ॥ राक्षसाजिह्वया बुद्ध्या छाले तावज्जु
वित्रमो ॥ शरैरपि रलो वै धौ रुधिरौ घप ॥ रक्तौ ॥ वसुधाया मिमो सुसौ कृष्णि तावद्वकिंशको ॥ य
योर्विक्रममासाद्य शक्तिष्ठाकांक्षितामया ॥ ता विमो मोहकलितौ वि संशौ नावेरेजतः ॥ जीवन्नद्यधि
पन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः ॥ क्रूरप्रतिज्ञश्चरिषुः सकामो रावणः कृतः ॥ एवं विलुपमानतं परि
व्यज्या विभीषणं ॥ सुग्रीवः संत्वयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ विभीषण किमार्त्तं स्व किं च मां ना
धिमा वरो ॥ पर्यवस्थापयात्मानं मैवं भूः शोकलालसः ॥ राघवस्त्यां च मामेवं समाश्रास्य समुत्थितः ॥ ५०

रामाय
जवा

रावणो

मायां हि समहाराजो भिद्य विव्याते ॥ अंगदं तु पुरस्कृत्य स सैन्यः स सुहृदूणः ॥ सागरांतर सुग्रीवपुनस्तेने
वसेतुना ॥ विजयोपि हि सुग्रीव उश्मणे निधनगते ॥ अंधस्येवोदितश्चंद्रः काशीतिं जन विव्याति ॥ कृतं
हनुमता कर्म यदन्वेदुं करं रणे ॥ कलत्रं विक्रमसंपन्नं राक्षसाष्टदितामृधो ॥ क्रूरराजो च तथा गोलंग
लाधिपेन च ॥ अंगदेन कृतं कर्म मेदेन द्विविदेन च ॥ सुषेणेन च शरैर्ण नीलेन च नलेन च ॥ युधंके स
तैः ॥ न चानि क्रमि तुं रावये देवं सुग्रीवमानुषैः ॥ यस्य ते संभ्रमो नास्ति रावणं परियुध्यते ॥ यत्तत्कार्यं यपरये
न सुहृदा हितमिच्छता ॥ तत्कृतं नारितं संदेहो भवतां मया गम्यतां गृहं ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्विर्वा न
रर्षभा ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं तु मे हृदि ॥ शुक्रपुत्र्यापि येन स्य वानराः परिदेवितुं ॥ ते सर्वे च क्रूर

स्मिन्कुपौ सराक्षसां॥ हरिसे-वेन महता कंमंग पुनरावृतः॥ अद्य कोपमहमो ह्ये ससे येगच
 पेहं॥ सपुत्रवांधवजने रुषितः कालसंभृतः॥ अद्य धैर्यं च ते जन्मसौ हं सत्यगौरवं॥ द्रष्टुंति
 सर्वभूतानि रामे च दृढभाक्तां॥ अद्य चंदनसाराणां केयूरधरणस्य च॥ परिष्वंगस्य नारीणां स्पर्शस्य
 विविधस्य च॥ परिस्य रस्य मालानां सूक्ष्माणां चैव वाससां॥ अनुसूपां यमो बाहू मंत्रकर्मक
 रिष्यतः॥ अघरोषा पुरी लंकां सभाकारां सतोरणां॥ नीले जीमूत संकाशे रक्षिते बहुभेद्यं॥
 दिशो वदार्वा येष्यामि यो युर्मधानि बोधितान्॥ स्वबाहुवलवीर्येण पश्यतां सर्वरक्षसां॥ रावणं
 प्रमाथेय्यामि येन ते यद्वो रुगं॥ अद्य शो कंच रोषं च दुःखं चेद्विना कु न दनः॥ लक्ष्यते कपदे रामः

सूरदेते युधि रावणः॥ यमशक्रकु वेरस्य वरुणस्येश्वरस्य च॥ वीर्येण राक्षसस्तुभ्यो नृमे जीवन्
 विमोक्ष्यते॥ मुहूर्ता दिवपश्यस्य कृतकर्मणि माहवे॥ निजित्सीतां ह्यस्यामि राघवाय महात्म
 ने॥ कर्मणा ते न मेहता तोषायेय्यामि राघवो॥ कृतक सोभां च य्यामि यशः प्राप्स्यामि चोत्तमं॥
 प्रतिज्ञानं यदा र्येण राघवेण महात्मनो॥ वीभीषणा यदा स्यामि राज्यं निहतकंठकं॥ सत्रो
 धादिपुत्रयशो महाकु मारो वा क्ये स्ते राने वला विन मोपपन्नेः॥ उत्साहि बलमधिकं च
 दानराणां संचक्रे दिवसकरात्मजः कपीन्द्रः॥ इत्यार्षे श्रीराभा यणे सुग्रीवगर्जनो नाम स ग
 भुवने तद्दशनरेदस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत्॥ देवासुरं मया युद्धं अनुभूतं सुदारुणं॥ तदा स्मरान
 वा देवाः शरसंस्पर्शको विद्वान्॥ विनिजघ्नुः सुबहुशः शतयुतो मुहुर्मुहुः॥ तानातीन्

नष्ट संतांश्च परासूच्य हृत्पातः ॥ देयाभिर्भययुक्ताभिरोषधाभिश्चिकित्सति ॥ तान् शोषयित्वा नानाविधैः
क्षीरोदयो बुधसागरः ॥ जवना वानराः शीघ्रं संपातिष्यन्त सादयः ॥ ओषधीर्ये चिज्जनेति पार्वतीयाव नो क
सः ॥ सुखं च कर्णोदयो विशाल्या देवनिर्मितां ॥ यत्र द्रोणश्च चंद्रश्च पर्वतोक्षीरनो यधेः ॥ अमु
तं यत्र मथितं तत्र सापरमोषधीः ॥ तत्र तोनिहतो देवैः पर्वते दोम होदयो ॥ अयं वायुसुतश्चापि हनूमास्तत्र
गच्छतु ॥ एवं तयोर्वैब्रुवतोः दुरवानां नाम महात्मना ॥ रामं प्रति महात्मानं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ सर्वे विमूढा
द्यभवन् ससुग्रीवविभीषणाः ॥ तस्मिंस्तदा वर्तमाने आतृभ्यां व्यसनं महत् ॥ महाराजो बलौषानां तस्मि
न्संग्राहभूधितिः ॥ विभीषणं च सुग्रीवः ध्यानभूकत्वं भागतः ॥ परिवार्य महात्मानौ भ्रातरो रामल

रावणं सहपुत्रेण बाधेय्यति स बांधवं ॥ शरसंपीडितो वेतो भ्रातरो रामं लक्ष्मणौ ॥ परदानरुतैर्वीर्येण
तो वीरौ तस्मिन् ॥ ५० ॥ तमेवं सांत्वयित्वा च परिवर्ज्य च राक्षसे ॥ सुग्रीवः सत्वं संपन्न इदं च नम
ब्रवीत् ॥ राज्यं प्रारब्धसि धर्म इलं काया नात्र संशयः ॥ रावणः सहपुत्रेण नरकामो भावेप्यति
त्यक्तमोहो बाधेप्येत रावणं सगणं रणे ॥ तमेव पथ्ये वस्थाप्य राक्षसं धानराधेयः ॥ अब्रवीद्दानुरेन्द्र
स्तु सुग्रीवः पुत्रमंगद ॥ सुषेणं स्वरसां चैव सभाहूयेदमब्रवीत् ॥ सहशरैर्हृदि गणेर्लब्धसंज्ञा
कावेरुधौ ॥ उभौ प्रापयतां क्षिप्रं कैष्किंधां रामलक्ष्मणौ ॥ अहं नुरावणं हत्वा सगणं रावणिं तथा ॥
मोक्षे लोमानां धिष्यामि शक्रो नष्टमिवाश्रयं ॥ सर्वे गच्छत विश्रब्धा वर्जयिष्यामि मातुः ॥ अनेना
हं सहायेन हनिष्ये राक्षसाधिपं ॥ रावणं सगणं हत्वा तोषयिष्यामि राघवौ ॥ एक एव पुरीलंकां भ

सुरसानिलं माणिक्यं कौस्तुभमेव च ॥ मध्यानिमज्जमानायां वराहत्वमुपागतः ॥ निहतश्चासुरः पूर्वहिरण्यकेशो महाबलः ॥
 हिरण्यकेशोऽपुत्रश्चैव नरासंहेन सह दैतः ॥ अदितेर्गर्भभाविश्च विप्रत्वं प्राप्यमानदः ॥ इन्द्रस्यार्थे महाबाहो बलिर्वधो म
 हासुरः ॥ इन्द्रस्तु स्थापितो राज्ञे देवतानां पुरंदरः ॥ मधुश्चैकैष्ठ्यश्चैव निहतौ महासुरौ ॥ कपिलत्वमुपागम्य सागराणि नो
 हताः प्रभो ॥ रामरामत्वमागम्य कृतानिः स्यात्प्रियामही ॥ हतः सहस्रबाहुश्च कर्तव्योर्जुनस्त्वया ॥ कश्यपाय महा
 दनाय शान्तिबहुदक्षिणा ॥ जननं तस्त्विषा मूर्ध्ना धृतं ते सकलं महो ॥ क्षीरं देवाय नीयते नागस्योपरिशिखे ॥ बरह्म
 तपसो नैसं वरात्परमकृतपः ॥ ज्ञात्वा त्वं देव देवेश कृष्णो जेषु स्तथैव च ॥ महेंद्रस्त्वमहाबाहो वत्सनामपि चाष्टमः ॥
 मरुतां पंचमश्चापि वृषभश्च तथा गवां ॥ कपाली चैव रुद्राणां पितृणां च पराथपं ॥ अश्विनौ चापि ते कर्णौ चंद्रादिव्यौ
 च चक्षुषौ ॥ ललाटे तोस्थे नो ब्रह्माधर्मो मनासां तष्ठे तः ॥ आकाशं शिरसा व्याप्तं पृथ्वीं धृता ॥ उदरं ते र्जुन
 राम प्राणास्ते हव्यबाहनाः ॥ दिशश्चैव स्थिता श्रोत्रे कक्ष्यां ते वसवो स्थिताः ॥ ऊर्वोस्ते मित्रवरुणो वले च वने पय

स्थिताः ॥ जानुनो चाश्विनौ रामरोमण्योऽवधयाश्चिताः ॥ हृष्टास्तु चैव सर्वासु वेदास्ते सं प्रतिष्ठिताः ॥ शिखां ते च गायत्री ओं का
 रो हृदि संस्थिताः ॥ द्यौश्चैव संस्थिता ग्रीवां जिह्वायां ते सरस्वती ॥ सर्वदेवमयश्च त्वं नास्ति किंचित्त्वया विना ॥ सनातनस्त्व
 प्रभवं प्रलयोसि युगक्षयं ॥ अदिताव सवोरुद्रा विश्वे देवास्तथाश्चिनौ ॥ सेंद्रा मरुद्गणा देवा लोकपालैः समन्विताः ॥ देवर्ष
 यो महान्मानस्तथा ब्रह्मर्षयो मलाः ॥ ब्रह्माणं वै पुरस्कृत्य विमानैः समुपारथिताः ॥ कांक्षमाणा जयं सर्वे अस्मिंस्तमासि दह
 णे ॥ त्वं स्रष्टा सर्वलोकस्य स्वावरस्य चरस्य च ॥ प्रभवश्चाप्ययश्चैव किमात्मानं न बुध्यसे ॥ राक्षसानां विनाशाय प्रविष्टो
 मां नुषीत नु ॥ नागपाशा निबध्नस्व तं वृक्षं कंठेणा जरे ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा स्मरस्व गरुडं प्रभो ॥ सरवायं वैनतेयं नु स्पर्तुमर्ह
 सि शिखया ॥ नान्यस्य शक्तिरस्तीह वेन ते यादृते प्रभो ॥ नागपाशा निबध्नस्व तव वै लक्ष्मणस्य च ॥ नागमाशौ महाभासा का
 र्यपेयो महाबलः ॥ तस्या प्रतिहतार्निहं गतिर्वरिष्य सर्वतः ॥ योऽस्माद्रक्षः प्रयुक्ता त्वां मोचयेत् शरबंधनात् ॥ स्वहिते
 स्तु गमिष्यामि यथागतमरिं दम ॥ एवं ह्यसौ देवर्षिर्महात्मा प्रबोध्य नारायणं प्रमप्रभयं ॥ जगाम लोकान् मनसा मथ

ष्ठां नृपधागतो द्रष्टुं गुरोः पेतः ॥ इत्यार्षे श्री रामायणे युद्धकांडे नारदवाक्यं नाम सर्गः ॥ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा संशो
 लब्ध्वा च राघवः ॥ मध्ये धानरसेन्यस्य सस्मार गरुड उल्लासः ॥ अथैनमुपसंगम्य वायुः श्रोत्रेऽब्रवीद्वचः ॥ राम राम महा
 बाहो आत्मानं स्मरन् वैतव ॥ नारायणस्त्वं भगवान् नृगणसार्थवतारितः ॥ स्मरसर्पभुजं देवं येन तेयं महाबलं ॥ स स प
 रं धनात् राम युवां संभो च धिष्यति ॥ स तस्य वचनं श्रुत्वा राघवो रघुनंदनः ॥ सस्मार गरुडं देवो भुजगानां भयावहं ॥ एत
 स्मिन् नंतरे वायुर्मध्याश्रया स नृसंवेद्युतः ॥ पर्यस्तं सागरे ताम्पंकं पंत इव पर्वताः ॥ महता पक्षवातेन सर्वतीर रुहाद्रुमाः ॥ व
 हवः पतन्ता भगनाः समूहा लवणाभासः ॥ सर्वतः पर्वता चरुताः दुद्रुवुस्तत्र वासिनः ॥ ततो मुहूर्ता दूरुडं येन तेयं म
 हाबलं ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्येष्ठं तमिव पावकं ॥ तमागतं मा भयं दृश्यागारो विप्रदुद्रुवुः ॥ ये सै सत्पुरुषो विप्रो
 रारभते महाबलः ॥ ततः सुपणः काकुत्स्थो दृष्ट्वा प्रसभि नय च ॥ अमं मा जीथ पाणिभ्यां मुखे चंद्र प्रभेतयोः ॥ येन ते
 येन संस्पृष्टा सर्वे ते रुरुह वर्णाः ॥ स्वर्णाश्च तयोर्गात्रे धृणाः सर्वे तदा भवन् ॥ तत्रापि समुपाधाय सुपणं क नक नभं ॥

श्मणा ॥ तानि वानरकोटीनां सहस्राणि शतानि च ॥ निश्चैष्टौ निः प्रतिद्वंद्वौ दृष्ट्वा नरवरात्मजौ ॥ वानराः पादपान्त्रयद्वारौ
 लब्ध्वा गणिचापरे ॥ रामे च लक्ष्मणे चैव परिवार्या बगारखरे ॥ एतस्मिन्नेव काले नु महायोगबलान्वितः ॥ आजगामे महाने
 गदेवर्षि नारदस्तथा ॥ राघवस्य समीपे नु न पपात सुखान्तनः ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं समं तेष्वां मध्ये वनो क सां ॥ रुधिरौष्ठित
 सर्वांगं पतितधरणी तले ॥ दृष्ट्वा तं च महात्मानं शरवंधेन पीडितं ॥ हा कष्टमिति सोचिं स नारदस्तमुवाच ह ॥ राम धर्मभृतां श्रे
 ष्ठं शरवंधेन पीडितं ॥ वनं यो किमिदं देव सं प्राप्तो सीहमानदा ॥ एवमुक्त्वा महात्मानं नारदो भगवान् नृषिः ॥
 आभेतुष्टावकाकुत्स्थं स्मारयन् पूर्वजन्मनः ॥ राम राम महाबाहो शृणु खवदतां वर ॥ दिव्य लक्ष्मणसं
 संयोगं के मात्मानं न बुध्यसे ॥ भवो नारायणः श्रीमान् सर्वलोक नमस्कृतः ॥ शां च कायुधः स्व
 ही सर्वनागरिपुंजः ॥ पता महादुर्षपरः पुरुषः शाश्वतो हरिः ॥ वैकुण्ठस्त्वं महाबाहो देवदेवः प्रता
 पवान् ॥ न परं वेद्यते भूते भूतं तवतः पुरुषसत्तम ॥ त्वं पद्मनाभः काकुत्स्थः दृष्टीकेशस्तथैव च ॥ धारय

वत् ॥ इमं श्रुत्वा तु चत्तानं त्वरमाणो हमागतः ॥ सहसेवतवरेन हातुसा रिवत्वनुपालयन् ॥ कारणं च वधस्य तेन प्रष्टुं यो
 सिरो घव ॥ निहते रावणे पाये सा रिवत्वं ज्ञास्ये सः नद्य ॥ मोक्षितश्च मया द्यौरात् एतस्मादिषु बंधनात् ॥ तन्मोक्षे त्रासित
 अंवेगश्च सा तं रणाजिरे ॥ तेनोपम्येन धर्मज्ञा कूटयोथा हि राक्षसाः ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ॥
 परिष्वज्य च सुस्निग्धः मां प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ सरवेराद्यवधर्मज्ञे रिपूणामपि बलसल ॥ अभ्यनुज्ञातु मिच्छामि गामिण्यामि
 यथागतं ॥ बालवृक्षानशेषांश्च कृत्वा लंकं शरणं मेभिः ॥ रावणं चरणे हत्वा सीतां समुपलभ्यसे ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं
 सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं प्रहृष्टं चक्रे मध्ये तेषां वनोक्तं सां ॥ प्रहृष्टं चितं कृत्वा परिष्वज्या भिवाद्य च ॥ जगा
 मां काश्या विरयगरुत्मानुपवनो यथा ॥ निरुजो राघवो दृष्ट्वा तु तुवानरयूथपाः ॥ प्रहृष्टाः सलज्जुनो दान् राक्षसा
 नां भयावहान् ॥ ततो मेरीसेमाजघ्नः मृदंगोश्चाप्यवाहयन् ॥ दध्मुः शंखाश्च संहृष्टाश्चिद्वेदुश्च सहस्रजः ॥ अंबरचमि
 विक्तां तानानरां नगयोधिनः ॥ तेवोनराभीमबलाः प्रहृष्टास्तु कोपिते मुखाः ॥ इमानुवाक्यं तस्मात्स्थुः शनसहस्र

॥ मुचमानात्महान्नादां नृत्रासयं तो निशान्तरान् ॥ लंकाद्वारमभिक्रान्ताः पोधुकामाः प्लवंगमाः ॥ तेषां सुभीमस्तुमुलो
 निकोपातवभूवशास्त्राभृगयूथपातां ॥ क्षयो न दधस्य यथा घनानां नारः सुभीमो नरत्ताने शीथे ॥ इत्यर्षिरामादपेक्षा
 गबधोनामसर्गः ॥ ॥ तेषां सुमुमुक्षुः शब्देवानराणां तरावनां ॥ नरतां राक्षसेः सार्धं तदाभुवरावणः ॥ निधगंभीर्या
 वाचा श्रुत्वा तन्निदंगतः ॥ सचिवा नराक्षसपते रिदं वचनमब्रवीन् ॥ तया हि स प्रहृष्टानां च राणां समुत्थितः ॥ बहुनासु
 सुमहान्नादो मेघानामिव गजतां ॥ व्यक्तं सुमहतीक्ष्णीं तेरे तेषां समुपस्थिता ॥ यथा हि विविधैर्नादैः श्रुतुं भवहृणां लयः ॥
 तो बवधो शरेः स्तीक्ष्णैर्भ्रातरो राम लक्ष्मणे ॥ अयंच सुमहान्नादो शंकां जनयतीवनः ॥ एतनु वचनं श्रुत्वा मंत्रिणारो ह्यसा
 धिपः ॥ उवाच रक्षसास्तत्र समीपपरिवर्जिनः ॥ शयतां नृणामेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ शोककाले समुत्पन्नैर्हर्षकार
 णमुत्तमम् ॥ ते गथोक्ताः सुसंख्याः प्राकारमधिरुह्य च ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ तोचमुक्तो महात्मा
 नो राघवो पाशबंधनात् ॥ समुत्थितो महाभागो विषण्णास्तत्र राक्षसाः ॥ संचलन्मनसश्चैव प्राकाराद्वरुह्य च ॥ वि
 षण्णवदनादीनां राक्षसेदमुपस्थिताः ॥ भयात्संहृष्टरोमाणो राक्षसास्ते महाबलाः ॥ तदाभ्यं दीनमुरवाः रावणायां ने

शाचराः ॥ अवेदयन्नुयथातत्त्वं सर्वे वाक्यविशारदाः ॥ योताविद्वाजितायुधोभ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रबधौ शरबंधेनानिः प्रकंपभु
 ओकृतौ ॥ विमुक्तं शरबंधोतो ॥ धितोरणमूर्धनि ॥ पाशानिवगजो ॥ छित्वा महेंद्रसमाविक्रमौ ॥ तच्छ्रुत्वा च ननेषां राक्ष
 सेंद्रोपहावलं ॥ चिंतारोषीतात्मा विवर्णवदनो बधीरा ॥ धोरेंद्रवैवधौ शोरशो विषोपमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्र
 मथ्येंद्राजितायुधि ॥ तमस्त्रबंधमासाद्य कांदमुक्तौ ॥ पूमम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपर्याम्य हबले ॥ विष्कलाः खलु स
 वन्ता शरावासां कतेजसः ॥ वेनतेयमिवासाद्य नागागंगां कदंबकसः ॥ एवमुक्त्वा तु संख्यो निश्चयसर्गाद्वेदो यथा ॥ अब्र
 वीदक्षसामथ्यधूम्राक्षं नाम राक्षसं ॥ बलेन महता युक्तो रक्षसांभीमकर्मणः ॥ निष्क्रम्य स्वबलाय शरं शरधववनौक
 सां ॥ एवमुक्तं तु धूम्राक्षो राक्षसैर्द्रोणीमता ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं दृष्ट्वा निजगाम नृपालयातु ॥ आभिनिष्क्रम्य तद्द्वारात् बला
 ध्वक्षमुवाच ह ॥ त्वयश्च बलं शीघ्रं युष्मकालोयमागतः ॥ धूम्राक्षस्य वचः श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्योत
 यामास रावणस्याशयात्वरन् ॥ ते बलघटा बलिनो धोररुपा नि शाचराः ॥ विनर्दमानाः संहृष्टाः धूम्राक्षं पथवार

बलं वीर्यं च तेजश्च तथैवोत्सह एव च ॥ प्रदर्शनं च युधिश्च तदा सोऽद्भुतं जयोः ॥ तावुथायमहावीर्यो गरुडं वासवोपमं ॥ उमौ स
 स्वजतुर्दृष्टौ रामश्चेदमुवाच ह ॥ तव प्रसादं स नरावणि प्रभवमहत् ॥ आवां शीघ्रमति-क्रान्तिं क्षिप्रं च बलिनो कृतौ ॥ यथा
 दशरथं जतं यथा तं च पितामहं ॥ तथा भवं तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ को भवानिह संप्राप्तोऽव्यस्तगनुलेपनः ॥ व
 सानोऽजसीवल्लो दिव्याभरणभूषितः ॥ इमुक्तः प्रसृतं वाक्यं राघवेण महात्मना ॥ उवाच गरुडो वाक्पथं धेतुं पावनौक
 सां ॥ पीतात्मा संपरिवृज्य बाष्पपथं कुलेक्षणः ॥ प्रहसन् प्राह कालस्थं सुपर्णं श्रुत्वा गेह्यः ॥ अहं सखा ते का कुलस्थ प्रा
 णो वाद्य इवापरः ॥ उमौ सः कश्यपसुतेऽविनता संभवोद्यहं ॥ गरुत्मानिह संप्राप्तौ युवयोः साद्यकारणात् ॥ असुरा
 यामहावीर्या दानवाश्च महाबलाः ॥ देवता वासगंधर्वा पुरस्कृतशतक्रतुः ॥ नेमुं मोचयितुं शक्ताः शरबंधसुदारुणः ॥
 मायाविना इन्द्राजितानिर्मितोः क्रूरकर्मणा ॥ एते हि नैत्रै रतानागाः शुद्रास्तीक्ष्णविषो लब्धनाः ॥ रक्षामाया प्रभावेन
 शरार्त्ताक्षणा विषाभवन् ॥ समेत्यैवा सिधर्मज्ञ रामसहपराक्रम लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा संख्ये स्मिन्निहतांसि

तान्दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ आदुर्भूतमिहाधोरान्धूमाक्षो व्यथितो भवत् ॥ ततः सुभीमैर्वहभिर्निशाचरेवृत्तो
 भिर्निष्क्रम्य रणोत्सुको बली ॥ इदं शतं राघववाहपातितं समुद्रकः स्रावहवानरां च मुं ॥ ॥ इत्यार्षेयमाभये धूम्राक्षो
 नर्याणामिह संगः ॥ ॥ नियतं प्रेक्ष्य धूम्राक्षो राक्षसं भीमदर्शनं ॥ ॥ वेचो दुर्वा निराः सर्वे प्रहृष्टायुधकाक्षणाः ॥ ते
 पांसुमुल्लंघ्य संजज्ञे हरिरक्षसां ॥ अन्योन्यं मुसलेघोरैः जघ्रस्ते शूलशक्तिभिः ॥ वानरा राक्षसेघोरैः पोथिता
 श्विदारिताः ॥ राक्षसा वानरैश्चापि दुर्मेभ्यो भिसमाः कृताः ॥ राक्षसा अभिसंक्रुधाः वानरान् निशितैः शरैः ॥ वि
 भिदुर्घोरैस्तैस्तान् कंकपत्रै रजह्मगैः ॥ तैर्गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कटमुद्गरैः ॥ घोरैश्च पारिघैश्च त्रि
 शूलैश्चापि संयुगे ॥ विदार्यमाणारक्षोभिर्वा निरास्ते महाबलाः ॥ अमर्षजनि तो धूर्षाश्चक्रुः कर्माण्यनेकशः ॥ रा
 विभिर्निगान्त्रास्तु शूलनिर्गतलोचनाः ॥ जट्टहस्ते द्रुमास्तत्र शिलाश्च हरि यथपाः ॥ तेषामवेगा हरयो नर्दमानाः
 सहस्रशः ॥ मम धूराक्षस्तान्धोरान् नामानि बबभौ वरैः ॥ पुनश्च तमुल्लंघ्य संग्रामः सभयद्यत ॥ तद्भूमा द्रुतं युधं

तेषां संग्रामशालिनां ॥ शिलाभिर्वहभिश्च बहुश खेश्वपादपैः ॥ वानरामथिताः केचित् केचित् मल्लैर्विदारिताः ॥ रा
 क्षसामथिताः केचित् वानरैर्जितकर्मभिः ॥ वसन्ति रुधिरं केतुमुखैरुधिरभोजनाः ॥ पाशैर्विदारिताः केचित् केचिद्रो
 णीकृता दुर्मेः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित् नरैः केचिद्विदारिताः ॥ ध्वजैर्विगलितैर्भिन्नैरवहैश्च विनिपातितैः ॥
 रथैर्नर्मयितैः केचित् केचिन्मथितवाहनाः ॥ विरूपवदनाघोरा विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मत्ताः शोणितगंधे
 न निपेतुर्धरणीतले ॥ अन्ये तु परमक्रुधा राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ दुद्रुवुः शूलपातैश्च वक्रैः स्पर्शैश्च वानरान् ॥
 वानरैरापतद्भिश्च वेगितां वेगवन्तरैः ॥ मुष्टिभिश्च रणैश्चैव पादपैश्च विपोथिताः ॥ सैन्यं सा विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो
 राक्षसैर्वृतः ॥ कोपेन कहनंचक्रे वानराणां युयुत्सतां ॥ प्रासैः प्रमथिताः केचित् उद्धमः शोणितमुखैः ॥
 मुद्गरैराहताः केचित् पतितधरणीतले ॥ परिघैः पतितभग्नाभिर्द्विपातैः परश्वधैः ॥ पट्टिशैराहताः केचित्

केचित्तेर्विदलीकृताः॥ केचिद्विमथिताभूभोरुधिराद्रावनौकसः॥ केचित्त्रिद्विधावितानश्रुः संकुधैराक्षैर्युधि॥
 विभिन्नहृदयाः केचित् एकपाश्वर्णेन शायिनः॥ विदारितास्त्रिशलेश्च केचिदंष्ट्राविदारिताः॥ ततोर्ध्वमंहद्यु
 धंहरिचानरक्षसां॥ अभवेच्छस्त्रबहुलांशलापादपसंकुले॥ विविक्तं व्याकुलं चैव प्रसन्नं च बभूव ह॥ धनुर्धो
 तं त्रिमधुरं हि कातालसमाकुलं॥ मंदस्तनितसंगीतं युधुंगांधर्वभावमौ॥ धूम्राक्षस्तु धनुष्याणि वारणान्
 रणमूर्धनि॥ हसनविद्रावयाभासदिशस्तान् शरदावृषिः॥ धूम्राक्षोपादितं सैन्यं मथितं प्रेक्ष्य मारुतिः॥
 उपचक्रामतद्रक्षः प्रष्टुमहतींशलां॥ कोधाद्गुणताम्राक्षः पतुस्तुल्यपराक्रमः॥ शिलां तां पातयामास
 धूम्राक्षपरयोपरि॥ जापतंतो शिलां हृष्टा गदामुद्यम्य संभ्रमात्॥ रथादाहृत्य वेधेन वसुधायां व्यवस्थि
 तः॥ साममथ्य रथंतस्य निपपात शलाभुध॥ सचक्रकूबरहयं सध्वजं स शरसनं॥ भित्वा तु स रथं
 तस्य हनूमान्मा रुतात्मजः॥ कोधात्संरक्तनेयनः धूम्राक्षं तं कसन्निभः॥ समारुतिर्महावीर्यः सुग्रीवस

पन्॥ केवधापुधहस्तास्ते सुलभुद्रपाणयः॥ गदाधिः पट्टिः खट्वैः आयसैश्चापि मुद्गरैः॥ परिधैर्भिडि मालैश्च
 भल्लैस्तालैः परश्वधैः॥ निर्वयूराक्षसां देगाभ्यो न दंतो युधलालसः॥ रथैकवाचिभ्यश्चान्ये ध्वजेभ्यश्च समलंकृ
 तैः॥ सुवर्णजालसंयुक्तैः खरैश्च विवृताननैः॥ हयैः परमेशीघ्रैश्च चाभराणीडधारिभिः॥ अभिन्नकरैः श्वैर्वग
 जंदैराद्रिस्तं चिभैः॥ निर्वयूनेर्कृतव्याघ्राः व्याघ्रा इव दुरासदाः॥ वृषांसंहभुरैर्वृक्तं खरैः कर्नकभूषणैः॥ आ
 रुह्य रथं दिव्यधूम्राक्षः खरानिस्वनः॥ स निर्वयो महातेजा धूम्राक्षो राक्षसेर्वृतः॥ पार्श्वमेनतु दारेण हनूमान् पत्रय
 धवः॥ प्रयातनु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमं॥ अंतर्दिशश्चोवाता विचेरु लोमिहर्षणाः॥ रथगीर्धमहाभीमो गृध्रो
 विनिपपात ह॥ ध्वजाग्रे अथिताश्चास्य निपेनुर्मसभोजिनाः॥ रुंधिराद्रिमहत् श्वेतं छत्रं विनिपपात ह॥ ववर्ष रु
 धिरं दनः प्रचंचालु च मेदिनी॥ प्रति लोमाकुलो वायुः निर्घात समनिस्वनः॥ तिमिरोद्यसमाक्रांता दिशश्च न च का
 सिरा॥ छत्रकंकडिजाः श्येना ये चान्ये रुधिराशनाः॥ विश्वराः सस्तजुर्वीचो धूम्राक्षस्य समीपतः॥ उत्पपातांश्च

तं ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नुदुर्धरासु साभीमविक्रमाः ॥ अकपनं पुरस्कृत्य सर्वशास्त्रविशारदः ॥ एष शास्त्राचगोता च
 नेता च बुधिविधिमानः ॥ भूते कामश्चमेनियं नि सं च समरप्रियः ॥ न च कंपयितुं शक्यः सर्वरूपि सुरासुरैः ॥ अकं
 प्यो कपनः श्रीमान् आदिष्टवले जसा ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थं सुग्रीवं च महाबलं ॥ वानरांश्चापि घोरं च धने
 व्यतिराक्षसः ॥ अतिगृह्यसतामाज्ञां रावणस्य महाबलः ॥ बलं स हारयामास तदालघुपराक्रमः ॥ ततो नानाप्रहरणाः
 भीमाक्षभीमदर्शनाः ॥ निर्वयो राक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रणोदिताः ॥ रथमास्था यतु श्रीमान् तप्तकांचनभूषणः ॥ स
 दृश्वैः सबले युक्तो हेमजालविभूषितः ॥ राक्षसैः संवृतो भीमैः सप्तकांचनकुंडलैः ॥ सरयुङ्गीकवचीवाणीनि
 र्ययो स ह्यस्य भुवः ॥ सकंपनो रतो घोरैराक्षसैः सुमहाबलः ॥ न स्य निर्गुह्यत स्वर्णं अकस्माद्देववाजिनः ॥ अघने
 सहसापेतु भुवि विह्वलचेतसः ॥ आस्यंदने क्षणं चापि स संयुधाधिकं क्षिणः ॥ विभेदमुखवर्णश्च कंठो वै स्य र्यम
 ययो ॥ अकस्माद्गरुणो गृध्रो ध्वजाग्रेसमलीयत ॥ उभौ च वरजौ तस्य सव्यो बाहुस्तथैतरे ॥ अकंपतमुहुः सघः

तस्मिन्काले तु राक्षसः ॥ आकुलं गगनं चासीत् दुर्दानं रुक्षमारुतं ॥ उचुक्कु सुर्मृगाश्वास्य वाचः क्रूरमयावहाः ॥ ऊचुः
 खरं च दीप्तं च विस्वरं गपाक्षिणः ॥ सतु सिंहं चित्तं स्तब्धः शार्ङ्गसमविक्रमः ॥ तानुपातानर्थः कृत्यानिर्जगामा
 राचरः ॥ तस्य निष्यत्मानस्य नगयोः सहस्राक्षसैः ॥ बभूव सुमहान्नादः शोभयन्निवसागरं ॥ ते नरा येन वित्रस्ता
 वानराणां महाचमूः ॥ दुमशैलप्रहरणा युधुसमवर्तिष्ठत ॥ तेषां युधुसं महाघोरं संजज्ञे कपिरक्षसं ॥ रामरावणयो
 र्ये समभियुक्तौ जीवितं ॥ सर्वे धनिबलाः रुराः सर्वपर्वतसंनिभाः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजयौषणः ॥ तेषां वि
 नदतांशुः स युगेषु तसस्विना ॥ रुधुव सुमहास्तिमिन्नयोऽयमभिगर्जतां ॥ रजश्च सुमहोद्भूतं लुभीममवतदा ॥ सर्वा ९
 ता हारि रक्षोभिः संरुधमहद्दिशः ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कोशे या रुणयां दुना ॥ संवृतं धूमधूमेण ददृशुः नरणा
 जिरे ॥ नव्यजोवापताकावावर्मणस्तुरगोपिवा ॥ आयुधं स्पंदनं वापि ददृशुः स्तेनरेणुना ॥ शब्दं सुनुमुल्लंस्तन्नद
 तामभिधावता ॥ शुश्रुवो विपुलः संख्येन रूपान्णवकाशिर ॥ हरीनेव सुसंख्या हरयो जघ्नुराहवे ॥ राक्षसाश्चा
 ग्निरक्षांसि निजघ्नुः समरे तदा ॥ तेषां श्वा विनिघ्नतः स्वांश्च वानराक्षसाः ॥ रुधिरादींस्तदचक्रुर्महीद्वारुणक

भाषणयु
६० ज

हं॥ हतानां रुधिरौघेण शशामोहितं रजः॥ शरीरं शतसंस्तोर्णवभूवच्चवसुंधर॥ दुमशक्तिशिलाप्रासगदापरिघे
 मरैः॥ राक्षसाहरयश्चैव जघूरन्योन्यमौसा॥ बहभिः पर्वताकोरैरस्यंतः पर्वतोपमाः॥ वानरान् सृदयामासुः स
 रक्षारजनीचराः॥ वानराश्चापिरक्षांसि महाद्रुमशिलाश्ममिः॥ अभिजघूरानि क्रम्य रास्त्रा पयश्चिध्वीर्यतः॥ ए
 तस्मिन्नंतरे वीराहरयः कुमुदोनलः॥ मैदोधाहविदुः क्रुधाश्चक्रुर्धुधमनुत्तमं॥ ते मुष्टिभिर्महावेगा राक्षसानां च भूमु
 रवे॥ कदनं सुमहच्चक्रुर्गोलयो हारि मृथपाः॥ अभिचेरुस्मपुरतो शिलापादपवर्षणाः॥ उक्कृष्टगर्जितरेवाः मेधा इव
 बभूवुस्तदा॥ तथा तारिक्षे गणवन्नदंतं रोदाशनामा श्वर्यादिपानां॥ महोदधि क्षुब्धमिवानुरूपानि राक्षसाणां बलमा
 वभासे॥ नपातयंतोति बला निराचयान् तलप्रहारेः करजैश्च बोधिताः॥ विचेरु रुद्धैः लवणेश्वरारणे वलानिर
 क्षोधिपते स्तदानीं॥ इत्यादि रासायणे अकंपन निर्याणो नाम सर्गः॥ राक्षसां वानरैर्दृष्टा सुमहकदनं कृतं॥ क्रोधमाहा
 रयामास तेषां तीव्रमकंपनः॥ क्रोधमूर्च्छितं वेगस्तु धुन्वन्परमकार्मुकं॥ दृष्ट्वा तत्कर्म शत्रूणां साराथं वाक्यमब्रवीत्
 ॥ अत्रैव वरिणं वाहिं सारथ्येयत्र वानराः॥ एते हि संहिताघ्नानि राक्षसान् सुबह्वरणे॥ एते हि राक्षसानां कैः कदनं

६१

चिवोवली॥ राक्षसां कदनं चक्रे सत्कंधविटपैर्द्रुमैः॥ विभिन्नशिरसो भग्नाराक्षसाः शोणितोक्षिताः॥ दुमैः प्र
 मथिताश्चान्ये निपेनुधरणीतले॥ विद्राव्य राक्षसानां कंहनूमान्मारुतात्मजः॥ गिरिशृंगं नुसंगृह्य धूम्राक्षं वि
 द्रवच्चबली॥ तमापतंत धूम्राक्षो गदा मुद्यम्य वीर्यवान्॥ विनदंतं हनूमंतं भत्वा ह्ययत्त संयुगे॥ तस्मै क्रुधः सरोषेण ग
 दां तां बृहकंठको॥ यपातयंत धूम्राक्षः स्तनदेशे हनूमतः॥ ताडितः सतयातत्र गदया भीमरूपया॥ स्तनदेशे म
 हावीर्यो भारुतिर्गंगसाध्वसः॥ सके विमोरुत बलः संप्रहारमाचं तयत्॥ धूम्राक्षस्य शीरो मध्ये गिरिशृंगमेषा
 तयत्॥ सविच्छोडित सर्वांगे गिरिशृंगेण पोथितः॥ पपात सहसा भूमौ विशीर्ण इव पर्वतः॥ निहतं राक्षसं दृष्ट्वा
 हतशेषा निराचराः॥ वरताः प्रतंगता लुका वध्यमाना वनोक्तसः॥ सभग्नजानुर्मथितोरुवक्षाः सुविह्वलः शो
 णितलोक्षितोक्षः॥ अककु तथा शोणित मुहिरन्मुखात्पपात भूमावथ नष्टचेताः॥ विनिहत रजनीचरा निरा
 थ्यक्षग जनिता रक्तकर्म महांतां॥ रिपुवधजनिता भ्रमप्रदृष्टं पवनसुतः ससुहृद्गिरार्चितस्तु॥ इत्यार्षे रासाय
 णे धूम्राक्षवधः सर्गः॥ ॥ धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥ कलाध्यक्षमुवाच दं कृतं जलिमुपाधि

सुमहकृते ॥ मयि तिष्ठति शत्रुघ्ने नामीवानरपुंगवाः ॥ प्रसभं वर्तन्निष्यंति सैन्ये मधुसुतः तद्दे ॥ अत्रैव तावत्त्व
रितः सारथेन यमेरथं ॥ एते हि बलवन्तश्च भीमकायाश्चवानराः ॥ दुमशैलप्रहरणाः तिष्ठन्तममुखे मम
एतान् निहतुमिच्छामि समरश्छाधि नोरणे ॥ एते हि राक्षसानीके कृतहिद्रं निरंतरं ॥ ततः प्रव्रजिताश्च नरथे
नरथिनां वरः ॥ ७ ॥ हरीन् अभ्यपतन् क्रोधान् किरन्वाणैरकंपनः ॥ न स्थातुं वानराः शोकः किं पुनर्यो
धुमाहवे ॥ अकंपनशरैर्भग्नाः सर्व एव प्रदुद्रुवुः ॥ तान् मृत्सुव शमापित्वा न् अकंपनव शानुगान् समी
क्ष्य हनुमान् ज्ञाती स मत्स्थे महाबलः ॥ तमद्वापुच गंदष्ट्वा सर्वे ते सवगाधिपाः ॥ समेता समरे वीरं स
मग्नाः पर्यवारयन् ॥ हनूमन्तं च ते दृष्ट्वा ध्रुववर्हिरभ्युधयाः ॥ विश्वस्ता बलिनः सर्वे बलवन्तमुपाश्रिताः
अकंपनसुरो लाभं हनूमन्तमुपास्थितं ॥ महद्भूमिव धाराभि शरैरभ्यववर्षत ॥ अश्विं तथैवाता नूबाणा
नरशरीरे पततः शितान् ॥ अकंपनवधार्थं च महाभाघे दधेमनः ॥ संप्रहस्य महावेजाः हनूमान् पवन

रामायण

६०

युधकांड

मजः॥ रक्षसातोभिर्दुद्राव कं पयः प्रवमोदनीति॥ तस्यावमर्दमानस्य रोष्यमानस्य तेजसा॥ धूम्रवरुणं दुर्धर्षं शक्रस्यैवोद्य
ताशनेः॥ आत्मनश्चापहरणं बुधान्नो धसमन्वितः॥ शालमुखादयामास गिरिशृंगमिवोद्धितं॥ गृहीत्वा तु महाशालं पा
णिनेकेन मारुतिः॥ विनयसुमाह्वानाद्वासयामास राक्षसान्॥ ततस्तमभिर्दुद्रावनि शान्तरमधिपम्॥ निहंतुं न मु
चिकुधोव जेणेन्द्रमिवाहवे॥ आपतंतं च तं दृष्ट्वा शालहस्तश्च मारुतिः॥ ताडयामास बाणोद्यै शालं चाप्यस्य चिह्नितं॥
छिन्नं च दक्षं सहसा व्यबध्य महाकायः॥ समुत्पल्य गिरेः शृंगं मभिर्दुद्राव राक्षसं॥ अकंपनस्तुत दृष्ट्वा गिरिशृंगं समुद्य
तं॥ दूरादेव महाबाणैः रथचिह्नैरदारयत्॥ तदपर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणोर्विदारितं॥ विक्कीर्णं कनितं दृष्ट्वा हनूमान् विस्म
तो भवेत्॥ सोश्च कर्णं समाद्य रोषदर्पाच्च तोहारिः॥ तूर्णमुत्पादयामास महागिरिमिवोद्धितं॥ तं गृहीत्वा महाचक्षुः महा
कायो महाकर्तुः॥ ग्रहस्य परमप्रीतो भ्रामयाभासं वीर्यवान्॥ प्रधावन्नरवेगेन प्रभञ्जन्नपरान्द्रुमान्॥ हनूमान् पर
मकुम्भः चरणैः कं पयः महीम्॥ रक्षसान् सगजान् रोहान् सारथान् सहयद्दृष्ट्वा॥ जघान समरे कुक्षेः पदातीश्चापरान् व
हन्॥ तदंशकं भवकुक्षं समरे प्राणहारिणं॥ हनूमंतमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विमदुद्वुः॥ तमापतंतं सरथ्यं राक्षसानां भयाव
हं॥ देहशाकपनीवरः शुक्रोद्यच्च महाबलः॥ सचतुर्दशभवाणैः निशितैर्मर्मैर्भेदिभिः॥ विभेदसमहावीर्यो हनूम

६१

नृपविभिः ॥ इत्यार्षे तमापणेपुपुधकांडेप्रकंपनवधः ॥ ततस्तुरावणंक्रुधः श्रुत्वाहुतमकंपनं ॥ पुरींलंकां सर्वान्गु
ल्मानवेक्षितुं ॥ ताराक्षसगणे गुह्यां गुल्मेश्चबहुभिर्बुधा ॥ दूरीरा जाराजंतीबहुध्वजपताकिनी ॥ रुधांतुन
गरींदृष्टाशवणोराक्षसेश्वरः ॥ उवाचामर्षितः काले प्रहृतेयुधकेचिदं ॥ पुरस्योपानिरुधस्य सहसार्वाहुत
स्यच ॥ नान्यंसमर्थपश्यामि युधेयुक्षविशारदं ॥ अहं वाकुभककणोचितं वसेनापतिर्मम ॥ इन्द्रजिह्वानिकुंभोवावहे
युभारभीदरा ॥ सत्वं वलमिदं कस्तुत्रादायपरिगृह्यच ॥ विजयायाश्चरुनिर्याहि जाहि सर्ववनो कसः ॥ विवीणादेवत
वनेवीरचपलाहिरिवाहिनी ॥ नहताराक्षसेद्राणां श्रुत्वा नादं विध्यति ॥ चपलाश्चाविनीताश्च चलाचिताश्च वा
नराः ॥ घोषेन स हिष्यति सिंहनादं विवादिषाः ॥ नहतत्वासमा लक्ष्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्ते निरालंबः
प्रहस्तवशमेव्यति ॥ आपत्सु संशयः श्रेयो न तु निः संशयं कृतं ॥ प्रातः लोमानुलोमं च वद्वान्यन्मनसोहितं ॥ रा
वणेनैव मुक्तस्तु अहस्ताराक्षसापिपः ॥ राक्षसेन्द्रमुवाचेदं असुरेन्द्रमिवाराना ॥ राजन्मंत्रितं पूर्वैकशलेर्मंत्रिभिः सह
विवाहश्चापिनोवृत्तः समवेक्ष्य परस्परं ॥ प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदानेन युधेन्द्रपुत्रेण

तेदेवहि ॥ सोहं दाने श्रमाने श्रसततं प्राजितस्त्वया ॥ सांख्ये श्रविषधेराजन् कुरु कुर्याद्वियंतव ॥ मद्वाणाशनिवेगेन हता
नां चरणजिरे ॥ अद्य तृप्यांति मां सेनपक्षिणः काननो कसा ॥ नाहि मे जीवितं रक्ष्यं पुनरुद्धरधनाधिच ॥ संपश्य मां
अनुषतं त्वदर्थं जीवितरणे ॥ एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षं प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥
सभीमयत्तमां क्षमराक्षसानां मे हृदय ॥ अद्य तानाशायिष्यामि वेगं न हरिवाहिनी ॥ इत्युक्त्वा स्तं प्रहस्तेन बलाध्य
क्षाः कृतत्वर ॥ बलमुद्योतयामासु स्तां स्मन् राक्षसमोदरे ॥ सावभूवमुहर्ते नीतिगमनाना युधध्वजाः ॥ संप्रामसज्जताः
उकाराक्षसवीरैर्लौकजैरिव समाकुला ॥ हुताशनतर्पयित्वा ब्राह्मणांश्च नमस्यतान् ॥ हव्यगंधं प्रति बहूस्तुरभि
र्मारुतो ववो ॥ तर्पयित्वा च ते तस्मिन् विधिवं ज्ञातवेदसां ॥ श्रुचश्चावविधाकाराः शिरोभिरभिमंत्रिताः ॥ संप्राम
सज्जताः संहृष्टाः धारयन्ति महाबलाः ॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्याग्रे संग्रामाया भवन्नाथिताः ॥ धनुर्हस्ताः कवाचिनो
वेगेनाल्लसराक्षसाः ॥ रावणं प्रेक्ष्य भर्तारं प्रहस्तं पश्येदारयन् ॥ अथामन्ये वराजानं भेरिं वाहसं भेरिं ॥ आरुरोह
रथं द्रव्यं प्रहस्तः सज्जकामुकः ॥ प्रणम्य रावणं चैव प्रहस्तेन कलमितं ॥ आरुह्य सख्यं प्रेष्टुं कांचनागदकुंडलः ॥

सर्वयुधसमोपेतं किं किं जीजालजालमिश्रितं ॥ हेममहा जवैयुक्तं सम्यक् सत समान्वितं ॥ महाजलद्वानधोपि श्री
मच्चंदार्कभास्वरं ॥ उद्ग्रध्वजनिर्घोषिवरुथोपस्क रान्वितं ॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रज्वलंतं मिवाश्रिया ॥ नरवा
नरनागाय रावणार्थे च राक्षसः ॥ लंकाया निर्ययोश्चिप्रवलेन महता वृतः ॥ ततो दुर्दुर्भा निर्घोषिपर्जन्यानि न
रोपमं ॥ शुक्रवेशं सवराक्षप्रयाते वाहिनीपतो ॥ ब्रह्मैवातिघोरं आग्नेयं सार्वभौमं ॥ गजयूथं निकारो
नवलेन महता वृतः ॥ विनंदते रवानुधोरानुराक्षसा जग्मुः प्रतः ॥ भीमरूपामहाकायाः प्रहस्तस्य पुरः सराः ॥ सा
गरप्रतिभोधनवलेन महता वृतः ॥ प्रहस्तो निर्ययोऽनुधो कालं जनवयोपमः ॥ तस्यां नयोऽपि घोषणराक्षसानां
च गर्जिता ॥ लंकायां सर्वभूतानि विनेदुःर्विक्रते स्वरैः ॥ विश्रमाकारा मावृषास्त्रवर्णं रवरत्नं ॥ ववर्ष रुधिरं
वः प्रहस्तस्य रथोपरि ॥ ध्वजे मूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुखः ॥ वेमसः पार्वज्वालाः शिवा घोरा वकाक्षिरी ॥ क
प्रयातस्य च संग्रामे स्त्रिया च विकृता मबतु ॥ अश्रुपूर्णं मुखं चास्य दक्षिणं खलितो हयः ॥ सारथिर्बहया चोत्स्य
पतनाभवगाहतः ॥ प्रतोदोऽप्यपतन्तस्तान् धारिण्यं हयशालिनः ॥ विद्यां पश्यान् न स्यात्सीद्धा सुरासु दुर्लभा ॥ ६२

तमकंपनः ॥ सगथातेन विधातुं बहुभिर्भागैः शितैः ॥ हनुमान् दृशे वीरो रुधिरं स मुक्षिगः ॥ उता क्वसिंहसायकं
त्वावेगमनुत्तमं ॥ शिरस्यभिजघा नाश निराचरमकंपनं ॥ तेन दृष्टे ग्रहारेण च ज्रेणे कविदो जसा ॥ राक्षसा वानर
द्वेण प्रोषतो यमसादेन ॥ ते ह दृष्ट्वा पतिते भूमौ कंपमान मकंपनं ॥ अधिता राक्षसाः सर्वे राक्षसा स्ते पराजिताः ॥ लंकां ज
विधिशस्त्रस्ताः हन्यमानाः कृवंगमैः ॥ ते मुक्तकेराः संधिग्नोः भज्यमानाः पराजिताः ॥ भयात् श्रमजडैर्गान्धे
श्वसंतो विमदुदुवुः ॥ अन्योऽप्यभि नर्देनो विधिशुर्न गरीतदा ॥ दृष्ट्वा तस्मात्संमूढाः प्रेक्षमाणामुहर्मुहः ॥ तेषां संस्रज
तां सरथ्यां विरातां च पुरीं भयात् ॥ राक्षसा नां जवदृष्ट्वा विनेदुस्ते च नौकसः ॥ तेषु लंकां विधिशुर्न गरीतदा ॥ दृष्ट्वा तस्मात्संमूढाः प्रेक्षमाणामुहर्मुहः ॥ तेषां संस्रज
मे सहरयः सर्वे हनुमत्तमपूजयन् ॥ सोऽपि ब्रह्मृत्तानुसवान् पानरान् न स पूजयत् ॥ हनुमान् स तस्य पन्नो यथा
हं मनुरूपतः ॥ विमदुश्च यथा कालहरयो जितकासिनः ॥ पुनश्च जेधुः पतितान् स प्रोणा विवराक्षसान् ॥
एवं संपूज्य हरान् कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ आजगाम महाबाहू यत्र रामः स उद्दमणः ॥ सर्वारशा भामतुलां महा
कृषिं निहत्य राक्षसां च यो हवन् ॥ महासुरभीममित्रतां पनो यथेधानि युर्विजितं च मसुरं ॥ अतः पूजय
नरेण देवगणास्ततः कविं स्वयं च रामातिरथस्तु उद्दमणः ॥ तथैव सुग्रीवसुरवाः लवंगमा विभीषणश्चैव सहा

विधादीर्घा यो धुकामाः लवंगमाः ॥ तेषामन्योन्यमासाधसंग्रामः सुमहानमूतः ॥ वहनामश्मधे च शरवृष्टिचमुच
वा ॥ बहवो राक्षसा युद्धे वहन्वानरयूथपान् ॥ वानराश्चापिरक्षांसि निजघ्न्य परानुवहन् ॥ रत्नैः प्रमथिताः केचित्
वानराः सैस्युधिः ॥ परिधे गहताः केचित् केचिच्छिन्नाः परस्वधैः ॥ निरुध्वासाः पुनः केचित् निपेतुर्धरणी तले ॥ वज्र
स्य शैले श्वान्ये मुष्टिभिश्चाहता भृशं ॥ अयमनुशोणितं वक्रात् विकर्णं दृशने क्षणाः ॥ आर्तस्वर्णं नदतां सिंहनादं च ग
र्जतां ॥ वभूवतु मुक्तः शब्दे हरीणां रक्षसां तथा ॥ वानरा रक्षसाश्चैव वीरमार्गमनुश्रिताः ॥ विवृत्तनयनाः क्रुधाः चक्रुः कम्प्य
भीतवत् ॥ एतां स्मिन्तरे नृराः प्रहस्तस्य परानुगाः ॥ नौधमः कुम्भहनुः महानरः समुन्नरः ॥ एते ब्रह्मसंघिचो मेघः सर्वाश्च
कसः ॥ तेषामापततां वेगं निघ्नतां च नौकसां ॥ द्विविदे गोशृंगेण जघानैकं नरधमं ॥ बुर्मुखः पुनरादाय बलात् सुर्वलं
दुमं ॥ अपरोक्षं ब्रह्मस्तस्य समुन्नरमपोथयत् ॥ जावुवांस्तु सुसंरब्धो दुसाय्यविपुलो शिला ॥ अपातयन्महान्ति जामहान्
दस्य वक्षसि ॥ अथ कुम्भह नारत्तारः स्तरसां संयुगे वली ॥ वृक्षेण महता प्राणान् कपिस्तस्य समाददे ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रह
लो रधमास्थितः ॥ चकार कदनं घोरं धनुष्याणिर्वनौकसां ॥ ततस्तस्या प्रमेयस्य सागं स्थिब संलुवः ॥ आवर्तय च संजज्ञे बलस्य
महतो महान् ॥ महता हि शरोघेण प्रहस्तो युधि कोविदः ॥ अर्ह्याभाससंक्रुधो वानरान् परमाहवे ॥ ७०० ॥ वानराणां शरीरे

६

७

८

राक्षसानां च मेदिनी ॥ भूवविचिता तत्र पर्वतैरिव सर्वतः ॥ समहारु धिरोघे प्रचक्षास्म प्रकाशते ॥ प्रसन्ना माधवमासि पला
रैरिव प्रपिपतेः ॥ हतवीरो घवप्राणु भगमायुधपरिच्छदां ॥ शोणितौ धमहा तोया यमसागरगामिनी ॥ यकवृधनमहापंका
विनिर्कीर्णां प्रज्ञो वली ॥ छिन्नकाया शरो मीनां जगाव यवशा वृलां ॥ गृध्रकंकवका कीर्णां हससारसनादितां ॥ मेदः केन
चया कीर्णां योधस्तनितनादितां ॥ तां कापुरुषदुस्तांगं युधभूमिं महानदीं ॥ नदीमिव जलापाये हससारसशोभितां ॥ राक्षसा
कापयो धाश्वते सर्वदुस्तारा तदा ॥ यथा पद्मरजो धूतो नलिनीं गजयूथपाः ॥ अगाहन्त तथा वीरा हरिराक्षसपुंगवाः ॥ त
तः सृजन्त बाणोघान् प्रहस्तस्य दनोस्थितं ॥ दर्शनं रसाचीरो न ध्रुवं वेष्टयन्गमान् ॥ ततः परमदुर्मर्षमापतन्महाकपिः ॥
प्रहस्तं तादयामास चक्षुभूषा च वीर्यवान् ॥ स तनाभिहतः क्रोधात् नदन् राक्षसपुंगवः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि लवंगवमूपतो ॥
तद्यथा गोचरो यव शरदं शोघमागतं ॥ अपारयेद्यज्ञपतेः प्रातः गृह्णन् निमीलितः ॥ एवमेव मेहस्तस्य शरवर्षं प्रवेगमेः ॥
निमीलिताक्षः सहसानीलः सेहेति दारुणः ॥ शोषितः शरवर्षेण शालेन महता चमूः ॥ ततः निजघान हयान् नालो प्रहस्तस्य
महाजवान् ॥ सहस्तं ह्याणमस्तज्य प्रहस्तः सरासना ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्य दनादयपुष्पवे ॥ ततस्तो कहेनीमु
र्या जालं कोधोत्तरस्थिनो ॥ नस्थानुः क्षितजाक्रांतो अभिन्ना विवकुंजरो ॥ उल्लिखन्तो सुतो दृष्टा पिदं द्युभि रितरेतरं

९

रामायणम्

स्यो
६५

मुद्रिका

मिह शार्दूल सदृशो मिह शार्दूल विक्रमो विक्त्रांतौ समरे वीरो संयुगे प्यविजितौ ॥ आकांक्षतो यशः प्राप्तुं रुत्रेन्द्रा वि
वसंयोगे ॥ आजघाननतो नील ललाटे मुसलेन सः ॥ प्रहस्तः परमायस्तः तस्य श्रवणं शोणितं ॥ ततः शोणितं संरक्तः प्रगृह्य
तं महतिं महीतलं ॥ महस्तं पश्चिक्वो वि ससर्ज महाकायः ॥ प्रहो रमविचिंसरु प्रगृह्य मुशलिं महत् ॥ अभिदुज्जव वलिनं
वली नीलं लवंगमं ॥ तमुपेयं स रथं आपतं तं महाकविः ॥ नीलः संप्रेक्ष्य जग्राह महाकायो महाशिला ॥ तस्य युधा
भिकास्य मृधे मुसलयो धिनः ॥ प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूलो धीनूर्णमपातयत् ॥ सातेन कपिमुख्येन विमुक्तं महती
शिला ॥ विभेदं सुमहाधोरा प्रहस्तस्य शिरामहत् ॥ सोता सुगते श्रीको गतसत्यो गतेन्द्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ
छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ विभिन्नशिरसस्तस्य बहु श्रवणं शोणितं ॥ शरीरादभिसंरब्धं जलं प्रस्रवणादिव ॥ हतं प्रह
स्ते नीलेन तदक्षं यत्मा हृदयं ॥ रक्षसां गते हर्षाणां लंकामभिपपात ह ॥ अशक्तः सपिते स्थानं निहते पा
हिनीपतो ॥ कुंभं भानं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यय ॥ हते तस्मिंश्च भूमुरत्येन कश्चित् पुरतो भवत् ॥ तस्मिं
नरदावलगणे ध्यानमूकत्वमागतः ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणः ॥

६५

साननानामुहतेन स मेच स्वलिता हयाः ॥ तानू समीक्ष्य भूशोसातान् प्रहस्तो भूशो दारुणान् ॥ आत्मवीर्यं विवृण्वानो राक्षसा
त्रिसृभो बहू ॥ कालो भवेयं कालस्य दहेयमधिपावकं ॥ महे मरणधर्मे संयोजयितुमुत्सहे ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्तस्य र
णाजिरे ॥ सुसंरुधतरा जग्मुः राक्षसा युधकाक्षणः ॥ ततस्तमभिनिर्याते प्रख्यातवला विक्रमं ॥ युधे नाना प्रहरणा कपि
सेनान्यवर्तते ॥ अस्य धीमः सुतुमुलाः कपीनां समजायत ॥ वृक्षाणां रज्जुतां चैव गुर्वीचो धां छितां शिला ॥ उभे च
मुहते सैन्ये रक्षोगणचक्रौकसा ॥ वेगितानां समर्थानां अन्धो व्यवधकाक्षिणा ॥ रक्षसां चानराणां च बभूवुस्तुमुलो व्यभिः ॥
ततः प्रहस्तः कपिवाहिनीतां अभिप्रतस्थे निधनाय दुर्मतिः ॥ विवृध्वेगं वनरावदारुणं यथामुमूर्षुः शलभो र्विभा
वसु ॥ इत्यार्षेयुधकांडे प्रहस्तनिर्याणनामसर्गः ॥ ॥ ततः प्रहस्ते निर्यातं भीमं भीमयराक्रमं ॥ गर्जतं सुमहाका
यं राक्षसं संचलं ॥ ददृशे महती सेना वानराणां वलीयसां ॥ अभिसंजातहर्षाणां प्रहस्तमभिगर्जतां ॥ खड्गं कस्तुषु
वाणां शूलानि मुशलानि च ॥ गदाश्च परिधांश्चैव विविधाश्च परस्वधाः ॥ धनूंश्च विचित्राणि राक्षसानां ज
येषिणां ॥ प्रगृहीतान्यशेषाणि वानरान् प्रतिधावतां ॥ जगृहुः पुष्पितांश्चैव पादपान् चानरर्षभाः ॥ शिलाश्चापि

धियः ॥ अक्षय्याधियमाणेन आतिकायपुरःसराः ॥ चामरे वेंम रामाभिर्वज्रिमाना स्वच्छकृतेः ॥ शताधर्मार्गविपुलं
 जमालोपशोभितं ॥ उत्सारणं प्रकुर्वद्भिर्वज्रजर्जराणिभिः ॥ अविष्टाचसंभां दिव्यां प्रभयाद्योतमानया ॥ दृष्टं तुराचणं
 सातुमयस्यदुद्वितातदा ॥ प्राप्तां देवीं तिलोराजाप्रियां महोदरीं निहा ॥ दृष्ट्वा ससंभ्रमपूर्णपरिष्वज्यदशाननः ॥ मंत्रिणां
 तु नतस्तेषां आसनान्यादिदेशह ॥ सुवर्णसुवर्चिन्नाणि सोपधानानि सर्वशः ॥ तेषां सनोपविष्टेषु प्रणामां तेषुमां
 वु ॥ पर्येकपूपाविष्टेषु देवीं महोदरीं ततः ॥ आतिकायो महाबाहुः पितरं चाभिवाद्यत ॥ मातरं चाभिवाद्यत दास्यनगतो
 भवत् ॥ प्रहस्तवधसंतप्तो महाकायो च धार्तरतः ॥ लंकायाश्चार्धमर्दनकषायकृतलोचनः ॥ संग्राममभिकांक्षन् सव्या
 कुलेनांतरात्मना ॥ अब्रवीद्दिपुस्तं सोऽथ महागंभीरनिस्वनं ॥ किमागमनकृतं ते देवि शीघ्रंतदुच्यतां ॥ नृणाममस्मी
 पंतुकिमर्थं वमिहागता ॥ मंत्रिभिः सहिता किंचित् ब्रूहि सा धिययातथं ॥ एवमुक्ते तु वचने देवी वचनमब्रवीत् ॥
 विशास्यं शृणु राजेंद्र याचि त्वं कृतं जलिः ॥ नापराधश्च कर्तव्यो वदस्यमममानंद ॥ श्रुता मे न गरीरुधा श्रुता मे रा
 क्षसाहताः ॥ धूम्राक्षसहिता वीराः प्रहस्तं न सह्येवतत् ॥ भवतं युधकामं चानि गंतुं कृतं निश्चयं ॥ इति संचिंत्य रा
 जेंद्रममागमनकोरणं ॥ न च मुधं प्रमुषतस्मात्तु तस्य महात्मनः ॥ महाभाग समर्थस्य यस्य भाव्यं त्वया हता ॥ लक्ष्मणस्य
 च सोमिन्ने यस्य नास्ति समो युधि ॥ न च मानुषमात्रो सो रामो दशरथात्मजः ॥ एकं न येनैव पूर्वं बहवो राक्षसाहताः ॥

चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननिवासिनां ॥ रघुश्चानिहतः संख्येन दारामो न मानुषः ॥ त्रिशशश्च कबंधश्च वि
 राधो दंडके हतः ॥ शोणेनैव वालिच तदारामो न मानुषः ॥ शंका नैनं महाराज मारीच स्ववदार्द्रपा ॥ पितुश्च व
 चनाद्रामः प्रविष्टो दंडके वनं ॥ ब्रह्मचर्यं प्रत्युक्तो सह आत्रावने चरः ॥ तस्य भार्या जनस्थानात् किमानीता प
 तिव्रता ॥ अकारणं कृतं तेने दोषो यसं समुपास्थितः ॥ पतिव्रता विरोधस्तु दोषमावहते महान् ॥ न नमद्यो चने बुद्ध्या
 एतेषां मंत्रिणां तथा ॥ रामभार्या सती सा ध्या रामाय प्रतिदीयतां ॥ विभीषणे न चोक्तं पूर्वमेव महात्मना
 ततस्तव वशोपपन्नं त्वत्साहाय्यं करिष्यति ॥ अस्याणि चैव रक्ष्याणि प्रेषयाम रघुन मे ॥ सीतां चैव महा प्राज्ञं गुवर्णं
 बाहूना निच ॥ मणिमुक्ताप्रवालंच तथारजतमेव च ॥ मोक्षयान् गृह्य संयत्तं पूपाक्षयतथेव च ॥ आतिका
 यो तथा चायं कार्यकार्यविराट् ॥ विभीषणो गतः पूर्वं शभिस्तत्र गते क्रवा ॥ संधिं करिष्यते व्यक्तं राघवं वशि
 ष्यह ॥ संमान्य मे धिलीं चास्मै प्रदास्यति विभीषणः ॥ माल्यवांश्च महाकायो राक्षसानां हितेरतः ॥ राघवं य
 च्छिरसा संधिं कुर्वेत्तुरावेत्तुरावणः ॥ सांख्यमेतत्तथा दानं राज्ञामेतन्नयं स्मृतं ॥ कनिष्ठं सर्वतो युधं युज्यते

वधः स्तथा ॥ संशयं चात्मनोगत्या किं जितेन कारिष्यसि ॥ चंचला बुधिसि धिश्च ह-यने हन्यसे विवा ॥ तस्मा
 ध धनरोचेन सांधेकु रुद्रा नन ॥ प्राणिपत्य महाबाहो राध वं प्रतिनंदन ॥ प्रदीयतामि वंसीता सुसांधि
 स्तेन रोचतां ॥ सां प्रता संशयो राजन पुरस्यातः पुरस्यच ॥ आत्मनो राक्षसश्रेष्ठ वर्तते नात्र संशयः ॥ तस्मा
 क्षा जनु ब्रवीम्येषा पुरस्यच कुलस्यच ॥ रक्षणाय स्वयं चात्मा सर्वमात्म-यधिष्ठितं ॥ क्षमाशीलस्तत्पारामः
 स सवाकूदीनवत्सलः ॥ धर्मनिसः महासत्त्वशरणागतवत्सलः ॥ कुरुतेन यतः सांधिरामेदशात्मात्मजे ॥ ल
 क्ष्मणे च महाबाहो नित्यं भ्रातृ हिते रते ॥ प्रहस्तेन कृते किं नु युध्यता रक्षसा बले ॥ धृष्टाक्षेण नुराजेन्द्र नित्यं समरगृहि
 ना ॥ महाकायेन च तथा अत कायेन रक्षसा ॥ अकंपनेन वीरेण युध्यता रक्षसे श्वरे ॥ तथा न्येर्वलिभिश्चैवा कुरु
 त्वानरे बले ॥ निहन्ते यूथपः काश्चित् वल्लोद्देशेन रावणः ॥ येषां वीर्या द्विभेतींद्रः कुबेरवरुणादपि ॥ यमो
 वेव रचतो येषां तथा न्येदेव दानवाः ॥ येषां नास्ति समो वीर्यो ते हता वाचैरेव बुधि ॥ नचापि वानराः शक्या हंतुं
 वा दपयो धिनः ॥ रक्षसाणां नुरामेण सुग्रीवेण च पाळिताः ॥ तत्र मेरोचते सांधिं सह रामेण रावण ॥ ये

समे सह रामे चल क्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपो यवभूव यूथपः ॥ तस्मिन् हते राक्षससे न्य नाथेष्टु वंगमानो नृषभेन युधे ॥ भीमायुधं
 सागरगुल्म रूपं प्रदुर्वे राक्षसराजसेन्यं ॥ गत्वा तु नीलेन हतं शरीरं सुः सेनापतिं सानुचरं प्रहृष्टं ॥ सचापि नेषां सनिशम्य
 वाक्यं रक्षोधिपः क्रोधवशां जगाम ॥ समानुलं नीलहंतं निशम्य शोको दितः क्रोधवशां अभिभूतः ॥ महाबलान् युधावेशा
 रंश्च उवाच गाननेनैव तयोधमुरज्यान् ॥ इत्यारं रामायणे युधकांडे महास्तवधोनामसर्गः ॥ ॥ प्रहस्तस्य बधं श्रुत्वा रा
 वणो भ्रातमानसः ॥ राक्षसान् आदेशां सुराक्षसैश्चो महाबलः ॥ कार्याश्च नृपना वज्ञायौ रिवलसूदनः ॥ सूदितः स न्य
 वालो मेरा नुषात्रः सकुजरः ॥ सोहो रपुं वनायाय विजयस्य विव धये ॥ स्वयमेव गमिष्यामि गणशीर्षमभितरन् ॥ अ
 यतद्वा नरानां कं सह रामसलक्ष्मणं ॥ निर्दह्मिष्यामि वाणैः शूकं च नमिष्यामि ॥ अद्याहं नर्पयिष्यामि पृथ्वीं कां पशं
 पिते ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेक्षयिष्ये यमक्षयं ॥ एवमुक्त्वा महातेजो रावणो लोकं रावणः ॥ अगच्छतु सहसा क्रुधः सर्वसैन्येन
 संवृतः ॥ संग्राममाभिकांशं रावणं श्रुत्वा भाभिनी ॥ हतो साहाय्यो देवीनां मो मंदोदरी नदा ॥ मा न्यवतं करे गृह्य वृषा
 क्षसां हता च सा ॥ मंत्रिभिर्मंत्रितवजं स्तथा न्ये मंत्रिसत्तमैः ॥ राक्षसै रवृता सर्वैर्वज्रजर्जरपाणिभिः ॥ योषिद्विज्ये
 वृक्षभाभिस्तथा क न्याभिरावृता ॥ आयुधैश्च प्रहृष्टैश्च राक्षसैश्च समं नतः ॥ सभां नु पार्थितां देवीयत्रा स्ते राक्षसा

हं संधिभिर्दामि कदाचिद्विभामिनि ॥ अक्षयं भवविश्रद्धा सर्वमेतत्सुखेहये ॥ माकथाहृदिसंतापं अहं यास्ये रण
 जिरे ॥ अद्य सर्वान् हरीष्यामि वानरान् रणमूर्धनि ॥ पुत्राश्च मे महावीर्या मेघनादपुरोगमाः ॥ अंतः पुराय गच्छेत्ससु
 खं भवसन्नुषा ॥ एवमुक्त्वा रण्यज्यभाद्योप्रीतमना इव ॥ प्रविशेत्ततो देवी रचयेत्सामवनोत्तमं ॥ चेतयामास तद्वा
 रं वं ग्रहं समुपास्थितं ॥ रावणस्तु ततो वाक्यं राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ कल्मसतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां तिकं ॥ अ
 ध्रुको धं विमोक्ष्यामि निगूह्यं हृदये शयं ॥ देवासुरेयथा पूर्वं रुद्रेणानिहतांधकं ॥ चिरकाले स्मितं युध्ने एतन्मे रा
 वणेण ह ॥ अद्य तूष्णीं रायावाणानि यत्नत इव पन्नगाः ॥ रामं समभिधावंतु विषाग्निप्रतिभाः शिताः ॥ सु
 तेजसैरुक्मपुंरवे तैलधौतौ हिं रणमयेः ॥ शोरादीपयाम्येन मुल्काभिरिव कुंजरं ॥ वानरान् सुबहून् रुदृष्ट्वा
 राघवाज्ञाप्रणोदितान् ॥ सरामानुजविक्रान्तान् तेन सार्धमुपागतान् ॥ इसां रवणवाक्यनामसर्गः ॥ ॥
 स एवमुक्त्वा तु विमानरूपं रथं तं रंगैर्बहुभिभिस्तु युजं ॥ प्रकाशमानं च पुष्पापरेण समारुरोहामरराजरा
 त्रुः ॥ स रावभेरापटहप्रणोदे राक्षे डिता स्फोटित सिंहगोदेः ॥ पुण्ये स्तवे श्राव्यभिपूज्यमानस्तदाच यो

राक्षसराजमुख्यः ॥ सरोलजीमूतविकाराशरूपे महास्वने पावकदीपनेत्रैः ॥ बलैर्वृत्तोरक्षसयोधवीरैर्भूतैर्वृत्तोरुद
 र्वापरेण ॥ ततानग्याः सहसामहोजा निराम्यत इति रसेन्यमुग्रं ॥ महार्णवाभास्तिमितं दहृती समुधतं पारस्फोलहस्तं
 तदाक्षसानीकिमतिप्रचंडं मालोक्य रामो भुजगाभवाहुः ॥ विभीषणं शस्त्राभूतांवरिष्ठं पुवाच शैलाग्रगतस्तस्वी ॥
 नामापताकाध्वजरास्त्रजुष्टं प्रासासिं शूलशानिचक्रजुष्टं ॥ कस्येदमक्षोभ्यमभीतसेन्यं नागेंद्राजोपमनागजुष्टं
 ततः सरामस्य वचो निराम्य विभीषणः शक्रसमानबुधः ॥ रां सरामाय बलप्रवेगान् महात्मनो राक्षसपुंगवानो ॥
 योसौ गजस्कंधगतो महात्मानवोदिताकोपिलताम्रवक्रः ॥ सकंपयन्नागशिरोभ्युपैत राजन् वदेह नमस्कंपनारव्यं ॥ यो
 सोरथस्योभग राजकेतुर्धुन्वन्धनुः शक्रधनुः शक्राशः ॥ करिवभासुग्रविचंडं दृष्ट्वा स इन्द्रजित् राक्षसराजपुत्रः ॥ यश्चै
 व विन्यस्त इवेदं कलमोधनीरथस्थो निरयो नवीरः ॥ विस्कारयन् वैधनुरुप्रनादं महानिकायोतिवैरुत्तमैः ॥
 योसौ नवाकोपिताम्रचक्षुरारुह्य घटानि नदप्रभावं ॥ रवरस्वनं गर्जनेव महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ योसौ
 हयकाचनचित्रभांडं अरुह्य संध्याभ्रघनप्रकारा ॥ आसं समुद्यम्य मराचिनमंदेवांतकोक्षोरानितुल्यवेगः ॥
 कंचनमवाभिचिन्नाणि उपकरणा निबन्धनः ॥

रामायण
कठिन

७५

यश्चैष शलानिशितं प्रवृत्तं विद्युत्प्रभं कांचिनवज्रसंज्ञितं ॥ गजेन्द्रमास्थाय शशिप्रकाशं भायानि यो सोऽत्र राशिरसी ॥
 असौ च जीमूतानेकाशरूपः कुंभः पृथुव्यूहं सुजातवशाः ॥ समाहितः पन्नगराजकेतुः विस्फारयन् भाति धनुर्धनुषा ॥
 न ॥ यश्चैष जीवन्मृदुः कलमुष्टिः दीप्तः पृथुव्यूहं विद्युत्प्रभं ॥ समाहितः सौम्यः जकेतुः भूतो यो सोऽनि कुंभोद्भूत घोरकर्मा ॥
 यश्चैष चापासिन्धो रोध जुष्टं पताकिनं पावके तुल्यरूपं ॥ रथं समास्थाय विभासुदयो नागांतको सोऽनरश्चंगयो धी ॥
 यश्चैष कालानलतुल्यरूपः खट्वाधनुषान् कवचीकिरीटी ॥ गजेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशं स्वरस्वरोयमकराक्षनामा ॥
 यश्चैष नाविधघोरस्यैव्यधोषु नागेन्द्रमगास्य युक्तेः ॥ भूतेर्दृते भाति विवृत्तनेत्रैर्वोसोसुराष्टाविजिताश्चैः सैः ॥
 यत्रैतादृशप्रतिभाति चित्रं सितं सूक्ष्मशलाकमयं ॥ अत्रैष राक्षोधिपतिर्महात्मा भूतेर्दृते रुद्रइवाभ्युपैति ॥ यो
 सोऽकिरीटी ज्वलनोज्ज्वलास्यो महोत्तमिन्द्रोपमभीमकायः ॥ महोत्तमस्वतर्पहृत्तारक्षोधिपः सोऽयमुपैति दृष्टः ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा रक्षसां प्रतिभाषितं ॥ प्रमुवाच तदारामो विभीषणमरिदमः ॥ अहो दीप्तो महातेजा रवणो लो
 करावणः ॥ आदिश्वदुः प्रेक्ष्यो राक्षसे भाति रश्मिभिः ॥ सुव्यक्तं लक्ष्यते चास्य रूपं तेजः समाच्यत ॥ देवदानववीरा
 णां वपुरेवं विधंकृतः ॥ यो ह्यंशराक्षसे द्रव्यवपुरेताद्विराजते ॥ तथैवास्यानुजास्तुल्या पुत्राः पौत्रास्तथानुजाः ॥

महोत्तम

यश्चैष राक्षोमित्रं कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ भाकथा मोक्ष्यमाकथाः कुलसंक्षयं ॥ भाकथाः पुराणांच माकथाः कुल
 संक्षयं ॥ हितं सर्वं व्रीह्येषा कुरुष्व वचनं मम ॥ इत्यार्षे रामायणे महोदरीवाक्यं ॥ तस्या स्तब्धचनं श्रुत्वा प्रियायारा
 क्षसे श्वरः ॥ उष्णं दीर्घं च निश्चयं निरीक्ष्य च सभासदः ॥ हस्ते महोदरीं गृह्य च कथमेतदुवाच ह ॥ त्वया ह हितकारिण्य
 वक्षोयद्दुर्भाषितः ॥ नतन्मनसि मेदोषोऽप्रोबवेशाप्रियं प्रिये ॥ देवान् नृजित्वारणे पूर्वसंसुरासुरमानवान् ॥ प्रणम्यमानु
 षं कस्मात्तुवानोऽश्वमान्चितं ॥ प्रणम्य रामं काकुत्स्थो किं वक्ष्ये सर्वदेवताः ॥ कीदृशं भावयन्मद्यजीवितं हततेजसः ॥
 हृत्वा तस्य पुराभाषं मानं कृत्वा सुदारुणं ॥ राक्षसान् घातयित्वा त्विरत्नं कांपी उवाच सर्वतः ॥ राघवं प्रणम्यैकस्मान्नृप
 वीर्यं द्वावल्लः ॥ राघवं प्रणम्यैव कथं जीवितुमुत्सहं ॥ एष मे सहजो भावो नित्यं मनसि धिष्ठितः ॥ अधिभजेत वो देवि न
 न मेयं हि कस्यचिन् ॥ न पुनार्सततो येन शरच्छेद्यं चिवाकृतौ ॥ प्रतिविंवतुते भर्ता सकथं करुणं वदेत् ॥ त्रैलोक्ये स
 पुमान्नास्ति यामयान्जितोरणे ॥ देवतानां बलं हत्वा देवराजोऽयमस्मृतः ॥ राघवं प्रणम्यैकस्मात्पुत्रैश्चैव नृदेहिनां ॥
 भाकथा कृत्वा तापं जित्वा हि सुविस्मिता ॥ हनिष्ये लक्ष्मणं चैव राघवं चानिवा नरान् ॥ सुर्यावंचा हनिष्यामि हनु
 मंतं चवान् ॥ ननु संधिकरिष्यामि राघवेण सहैव तु ॥ वदेही नार्पयिष्यामि राघवस्य मेयादनु ॥ सांप्रतं ननु साधि
 च करिष्ये निसरापवः ॥ सागरं च महद्धारुक्षालं कासकानना ॥ राक्षसं वरान् हत्वा साधिकुर्वीकथं प्रिये ॥ ननु

न

हीलानिलतुल्यवेगं सविस्फुल्लिगं ज्वलनप्रकाशं ॥ चिक्षेप राजा हरि वृथपाय ससायकोरौ वाहमुक्तः ॥ राक्राश
 निप्रख्यवपु शिताय्यः सुग्रीवमासाद्य विभेदवेगात् ॥ गृहिरिता क्रौंचमिवोग्रशक्तिः ॥ ससायकोर्नोधिपरीतचेताः
 कृजन्व्यथानो निपपातभूमौ ॥ तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंसेनेदुः प्रहृष्टा पुधियातु धानाः ॥ ततो गवाक्षो मुधिया सुधांश्चे
 मेदोगजोद्योतं मुखेन लश्च्य ॥ शिलाः समुत्पाद्या विवृधकायाः समासदन्ते किल राक्षसेन्द्र ॥ तेषां प्रहारान् सचका
 रमोघान् रक्षोधिपो वाणरातैरीसृज्ये ॥ तान्वाप्सि रेंद्रान् अपि वाणजालैः विभेदजा बूदने चित्रपुरैः ॥ तेषां रेंद्रास्त्रिदशा
 रिवाणेभिर्त्रा निपेतुर्भुविभिन्नरूपाः ॥ ततश्च तद्गानरसैन्यमुयं प्रच्छादयामास सबाणजालैः ॥ ८०० ॥ तेवध्यमानाः पतित
 श्वशराः नानर्द्यमाना भयशल्मा विधाः ॥ शरवामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरण्यं शरणं च रामं ॥ नतो महात्मा सधनु
 र्धनुष्मान् आदाय रामः सहसा धनुष्मा ॥ तं लक्ष्मणः प्रांजलि रभ्युपेत्य प्रोवाच वाक्यं परमार्थयुक्तं ॥ अहमार्य सुपर्याप्तो वधा
 यास्य सुदुर्मतेः ॥ हनिष्याम्यहमद्यैव अनुजानीहि मोविभो ॥ ततो ब्रवीन्महातेजा रामः सप्तपराक्रमः ॥ गच्छ त्वं वचनं चेदं नि
 वोधममलक्ष्मण ॥ रावणो हि महाबाहुर्बहुमायो महाधनुः ॥ त्रैलोक्ये नापि संक्रुक्षो दुःप्रधर्षो न संरावः ॥ तच्छिद्राणि च
 मार्गध्वंस्वच्छिद्राण्यभि रक्ष्य च ॥ चक्षुषा धनुषा चैव रक्षात्मानं समाहितः ॥ रावणवचः श्रुत्वा संपरिष्वज्य पीडितं ॥ अभि

वा घततो रामं यथो सामि त्रिराहवं ॥ सरावणं द्वाग्णहस्तं बाहुं ददर्श दीप्तोद्यतभीमबाणं ॥ प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वा
 नान्वाणविकीर्णदेहान् ॥ तमालोक्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ भ्रंशयन् शरजालानि प्रसयुध्य तरावणं ॥ र
 थंतस्य समासाद्य तोदमा सिष्यसारथेः ॥ त्रासयन् रावणं भीमान् हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ देवदानवगंधर्वाय साश्व सहपन्न
 गैः ॥ अचध्यत्वा त्वया भगनाः वानरेभ्यस्तु तेभयं ॥ तदद्य देवाः पश्यन्तु यक्षा उरग राक्षसाः ॥ त्वां भग्नमद्य पश्यन्तु वानरैर्भीमविभ्र
 मैः ॥ एष मे रक्षिणो बाहुर्वचः शरवः समुद्यतः ॥ निरसिष्यति ते देहान् भूतात्मानं चिरोचितं ॥ क्षिप्रं प्रहरति शकं स्थिरां कीर्ति
 मवाप्नुहि ॥ विक्रमं च विदित्वा तेनाशयिष्यामि जीवितं ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुस्तनुरभाषत ॥ प्रहृतं मे मया पूर्वं अक्षसूद
 यता सुतं ॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणो राक्षसाधिपः ॥ आजघानानिलसुतं तलेनो रसि वीर्यवान् ॥ स तथा भिहते स्तेनमुहृतं
 व्यचलत्कपिः ॥ आजघान च संक्रुधः स्तलेनैव मरद्विषं ॥ तथा स्तेनाभिर्वानरेण तरावणं ॥ दशग्रीवं समुधृतो यथा भूमि
 तले चतः ॥ संग्रामे तु तदा दृष्ट्वा रावणं तलताडितं ॥ क्रुपयश्चाराणाः सिधाने दुर्देवाश्च सासुराः ॥ अथाश्वस्य महातेजा राव
 णो वाक्यमब्रवीत् ॥ साधु वानरवीर्यते श्लाघनीयो सि मेरिपु ॥ रावणेनैव मुक्तस्तु हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ धिगरुमुम
 वीर्यस्य यत्वं जीवसि राक्षस ॥ सकनुमहरेदानीं दुर्वृद्धो किं वदस्व मे ॥ ततस्त्वां मामकोमुष्टिर्नयितुं यमसादनं ॥

एवमुक्तस्तु सः क्रोधावणः समहावलः ॥ तनवानिरवाक्येन कोपस्तस्य महानभूत् ॥ सः क्रोधात् ग्निरपि तात्मा प्रज्ज्वालसरा
वणः ॥ सरक्तनवनश्चापि समुष्टिभकरोत्तदा ॥ समुष्टिपातयामास वज्रकल्पमहायन्त्राः ॥ हनूमदुरसि व्यूढे सचंचालमहाक
विः ॥ विह्वलं तु सतं दृष्ट्वा हनूमतं सतं महावलं ॥ रथो नांतरथः क्षिप्रं नीलं प्रति समाद्रवत् ॥ सौतक प्रति मे वीणे परममोति
भेदिभिः ॥ क्षिप्रमापूरयामास नीलं हरिचमूपाति ॥ स शरोधरसमायुक्तो नीलपुगमदाह्यः ॥ गिरिं च लयजोलाभं रक्षोधि
पतयेत् जगत् ॥ हनूमन्नापिते जखीसमाश्चेतो महावलः ॥ नीलेन सह संसक्तं रावणं वीक्ष्य वीर्यवान् ॥ सरावणव
धार्थं च चकार सुमार्तदा ॥ संवीक्ष्यमाणो युधेधुः शरोधः समार्चयत् ॥ नीलेन सह संसक्तो रावणो राक्ष
साधिपः ॥ नवाज्या हिमवासा मायो धुसन्नधर्म विजानता ॥ रावणश्च महातेजो न नीलं न वभिः शरैः ॥ आजधान
सुतीक्ष्णाग्रेस्तद्विशीर्णं पपात ह ॥ विकीर्णं तद्गिरिः शृगंदृष्ट्वा हरिचमूपातिः ॥ नीलो ग्निर्विज्ज्वालक्रोधेन
पर्यरिहत् ॥ सोऽथ कणान् धवान् तालान् चूनांश्चापि समुष्टितान् ॥ अन्यैश्चापि विधान् वृक्षान् नीलेन श्वे
षसंयुगे ॥ स तानापततः शीघ्रं शरैश्च छेदरावणः ॥ नीलं चाप्यहननं गात्रे दृश्यन् रत्नलाघवे ॥ अभिवृष्टः

सर्वपर्वतसंकाशाः सर्वपर्वतयोधिनः ॥ सर्वदीप्ता युधधरा क्रोधाश्चास्य महौ जसः ॥ भाति राक्षसरा
जारेणोऽदीप्ते भीमि विक्त्रमैः ॥ शरैः परिकृतैस्तुतीक्ष्णैर्देहवद्विरिवांतकैः ॥ एवमुक्त्वानतो न तोरामो
धनुरादाय वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्यत् शरासनः ॥ ततः सरक्षोधिपतिर्महात्मा
रक्षांसिगात्राहमहावलानि ॥ दूरेषु पुर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृता रक्षिण्युत निर्विशंकाः ॥ स एव
मुक्त्वा त्रिदशेन्द्रान् च रुधम्यचापं स शरं च दीप्तं ॥ विदारयन् वानरसागरो घं महास्रजः पूर्णमिवा
णविभः ॥ तमापतंतं सहस्रान् विरीक्ष्य दीप्तेषु चापं युधिराक्षसेंद्रं ॥ ततो हरीशः सहसा जगाम तं रावणं ये
धुमिचप्रचंडः ॥ वलीसमुद्यम्य महीधराग्रदुद्रावरसोधिपतिं हरिना ॥ तच्छेत्त शृंगं बहुवृक्षसानुं
प्रगृह्य चिक्षेप सरावणाय ॥ तमापतंतं प्रसमीक्ष्य राजा विभेदवाणे र्यमदंडकल्पैः ॥ नस्मिन् अवृधोत्तम
वृक्षारवैः शरैर्विकीर्णं सुविचित्रसानो ॥ महाहिकल्पं शरमुग्रधन्वा समासदत् राक्षसयूथपेद्रः ॥ स तं ग

प्रलियोधुमर्हति ॥ सतस्यवाक्यं प्रप्रतिपूज्यद्योराज्याशब्देषु च निराश्वराजा ॥ आसाद्यसौमित्रिमित्रसाहं वृको
 वकोपाद विचेदमाह ॥ दिष्ट्यासिमेराद्यवशास्त्रमार्गं प्राप्नोति कं वैधिपरीतवुधो ॥ यस्मिन् नृक्षणेयास्यासि जीवलो
 कं संसाध्यमानो ममवाणजातेः ॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयेन गजैतमुग्रं रास्त्रापयोगे ॥ राजभगजैतिमहाभा
 प्रभावाः किंकथसेत्राकृतवल्लमद्य ॥ जानामिवीर्यतवराक्षसैर्द्रवल प्रतापचपराक्रमं च ॥ अयोस्थितो हं शरचाप
 पाणि रागच्छ किं मोघविकल्पनेन ॥ स एव मुक्तः कुपितः ससर्जरक्षोधिपः सस्तारान्नसंपुरवान् ॥ तान् लक्ष्म
 णः कांचनचित्रपुरैः शिष्टे देवाणैः निरितैरुपत्रैः ॥ तान् प्रेक्ष्य बाणान् सहसाग्निं कृतान् निवृत्तभोगांश्च
 वपन्नगैर्द्रान् ॥ चवर्षबाणान् चालिताग्रमौलिमहेंद्रबाणांशानितुल्यवेगान् ॥ सचाणवर्षैर्वर्षैश्चिह्नैरा
 मानुजेकाभुक् संजणुन् ॥ क्षुरार्धचंद्रोत्तमकर्णभलेः शरांश्च चिह्नैर्द्रनचुक्षुभे च ॥ सलक्ष्मणश्चाशुशिता
 नृशराग्रान् महेंद्रवज्राशानितुल्यवेगान् ॥ संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान् ससर्जरक्षोधिपतेर्वधाये ॥ सता
 लुचिह्नैर्द्रनिशाचैर्द्रश्चित्वा चतान् लक्ष्मणमाजघान ॥ शरेण कालाग्निं समप्रभेण स्वयंभुक्तेन ललाटमध्ये ॥
 सलक्ष्मणो रावणसायकान् श्वचालचापं शिथिलं प्रगृह्य ॥ पुनश्च संशो प्रतिलभ्य कृच्छात् चिह्नैर्द्रचापान्नेदरोर्द्र

रात्रौ ॥ तं कृतचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तथा दारारथिः शिताग्रैः ॥ ससायकानो विचचाल राजा कृच्छाच्च संशो
 पुनरासमाह ॥ स कृतचापः शरताडितो गः सदाद्रिगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ जग्राह शक्तिं परमाग्रचंडो धूम्रमुदनां
 युर्दिधिदेवरात्रुः ॥ सतां सधूमानलसंनिकारांश्चित्रासनीवानरराक्षसानां ॥ चिक्षेप शक्तिं सहसा ज्वलन्ती सौमित्र
 ये रक्षसराजनाथः ॥ प्रदीप्यमानं रघुनंदनसतां जघान बाणैरमितप्रकाशैः ॥ तथापि सतस्य विवेराक्षि सतांतरे दार
 रथोर्विशाला ॥ शकृत्वा तयानुसौमित्रिस्ताडितः सस्तनांतरे ॥ विष्णोरथे ससंभागे नात्मानं प्रति सोस्मरेत् ॥ न तो दानव
 र्पद्मं रौमिभिर्देवकं टकः ॥ तं गृहीत्वा च वाहुभ्यां चिंतयामास रावणः ॥ ह्रमवान् मंदरो मेरुः कैरलासो वा महोगि
 रिः ॥ शक्यो भुजाभ्यां संवोढं न त्वयं रघुनंदनः ॥ विष्णोरथे न भागस्तु समग्रे देहमास्थितः ॥ एतास्मिन् तरे क्रुधो रा
 वणं वनात्मजः ॥ आजघानो रसि व्यूढं वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो भीमविक्रमः ॥ जानुभ्यां
 न्यपतद्भो च चालचपपातच ॥ निःसंशं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमः ॥ क्रुधो वा न राश्वेव नेदुर्दवाश्च सोसुराः ॥
 हनूमानं पितेजस्वी लक्ष्मणं रुभलक्षणं ॥ अनमदाद्यवाभ्यां संवाहुभ्यां परिगृह्येव ॥ राघुस्तनोः सुहृत्वेन भक्त्या पर

युधकांड

७२

मयाचसः॥ अकंपोद्यसिरात्रुणो लघुत्वं संनिदर्शयन्॥ सा समुत्सृज्यते नक्ति सोमि त्रियुधदुर्मदं॥ रावणस्य रथेन स्थितं
 रथस्थाने प्रसपद्यत॥ रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञामहाहवे॥ आददे निशिनान्वाणान् प्रगृह्य विपुलं धनुः॥ अ
 श्वस्तश्च विराज्यश्च लक्ष्मणश्च त्रुस्तुदः॥ विषेणोर्भागमत्रिंशं च आत्मानं न च सोऽस्मरत्॥ एतस्मिन् च तरे दृष्ट्वा रावणस्य पराक्र
 मं॥ तृक्ष्मणं च समाश्वस्तं सैन्यं च मुदितोऽयुनः॥ निपपात महावीराः वानराणां महान्वभूः॥ दृष्ट्वा रामोरणगतं रावणं जह
 थाकधि॥ अथैनमुपसंगम्य हनूमान् वीचयमब्रवीत्॥ मम पृष्ठं समासाद्य जहीमं पापराक्षसं॥ श्रुत्वा हनुमतो वा
 वचं युक्तं रामो नृचिंसच॥ एवमुक्तस्तथेयुः कौसमारूढः स्रुवंगमं॥ राघवः समरे मर्षी हंतुं कामो निशाचरं॥ एरावणमि
 वेदंस्तु हनूमानं सुमार्थितः॥ अथ तं रावणं संख्ये ददर्शयन्नुजाधिपः॥ तमालोचयमहातेजाः ब्रह्मयादधुनं दनः॥ विरोचन
 मिव कुक्षो विष्णुरभ्यद्युतायुधः॥ ज्याशब्दमथ कुर्वन्सर्वज्रनिषेधनिश्चनं॥ गंभीरो दग्धयावाचाराक्षसे द्रमुवाच ह॥
 तिष्ठतिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशं॥ धनुरास्स सशार्दूलं गतामोक्षमवाप्यसि॥ यद्वै द्रवैव खलभास्कराश्चास्य मंभुवै
 श्वानरशंकराश्चा॥ गमिष्यसि त्वं दशधा दिशो वा तथापि नैथाद्यविमोक्ष्यसे मे॥ यश्चैष त्वा निहतस्त्वया धविषादमूर्च्छा
 सहसा भिषन्नः॥ स एष राक्षोगणश्च सुभूतं प्रधक्ष्यते वै तव सैन्यघृष्टं॥ राघवस्त्यवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकविः॥ आज

७३

रागेणेन मेघैरिव महाबलः॥ हृत्स्वं कृत्वात्मनो रूपं ध्वजाग्रे रथपपात ह॥ पावकात्मजमालोक्ष्य ध्वजाग्रे पर्यवस्थितं
 जज्जालरावणः कोपात्ततो नीलो ननादृच॥ ध्वजाग्रे धनुश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिं॥ स सोमि त्रिससुग्रीवो दृष्ट्वा स्म
 यतराघवः॥ रावणोऽपि महासत्वंः कपिलाधवविस्मितः॥ संभ्रमावद्धृद्यो न किंचि त्प्रसपद्यत॥ नादांश्चक्रुः समावि
 ष्टाः लब्धलक्षाः पूवंगमाः॥ नीललाघवसंभ्रांतं दृष्ट्वा रावणमाहवे॥ वानराणां प्रणादेन संक्रुधो रावणस्तदा॥ अस्त्र
 माहार्यामासुदीप्तमाग्नेयमुत्तमं॥ आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरं॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलं पुदैस्तानि शाच
 रः॥ ततो ब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसाधिपः॥ कपेलाधवयुक्तोसि मायया परयायुतः॥ यदित्थं रक्षसि प्राणान् मायया वान
 राधिप॥ तानि तान्यात्मरूपाणि विस्तृजन् बहुशोरणे॥ त्वत्तु धाय मया क्षिप्रः सायकोस्तु भि मंत्रितः॥ जीवितं त्वां हिरस्तं जी
 वितात् भ्रंशयिष्यति॥ एवमुक्ता महाबाहु रवणो राक्षसाधिपः॥ संधाय बाणमस्त्रेण च मृपतिमता उयत्॥ सोऽस्रयुक्तेन
 महबाणेन नीलो वक्षसिताडितः॥ निर्दधमानः सहसा निपपात महीतले॥ पितृभाद्रात्म्य संयोगात् आत्मनश्चापितेजसा॥
 जानुभ्यामपतत् मूढो न च प्राणैर्वियुज्यत॥ विसंज्ञवानं दृष्ट्वा दुराग्रीवो रणोत्सुकः॥ रथेनां वुदधोषेण सोमि त्रिं
 समुपाद्रवत्॥ तमो ह सोमि त्रिरहो न स त्वो विस्फारयंतं धनुर्प्रमेयं॥ आगच्छ मां यो धय राक्षसेन्द्र न वानरास्त्य

इत्यार्षे श्रीरामायणे वृक्षकांधकांडे रावणभंगो नाम सर्गः ॥ ॥ सत्रचिश्यपुरीलंकोरामवाणभयार्दितः ॥ विनिश्चसं
 रत्तत्रैराजावधूव्यथितेन्द्रियः ॥ भातगेइवासिहेनगरुडेनेवपन्नगः ॥ अभिमूर्ताभवेद्वाजाराधयेणमहात्मना ॥ ब्रह्मरं प्रका
 शानां विदुः सदृशवर्चसां ॥ स्मरन् राघववाणां स्नानं विव्यथे राक्षसाधिपः ॥ सकांचनमयदिव्यं माश्रित्य परमासनं ॥ अवेह्य
 माणः सचिचान् रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ सर्वतत्त्वलेभो धर्मं यत्कृतं परमं तपः ॥ यद्विद्वेण समानो हं मानुषेण पराजितः ॥ पुरा
 णं ब्रह्मण इदं वचस्त्वन्मा मुपास्थितं ॥ मानुषेभ्योऽपि जानीहि भयमिहैव तत्तथा ॥ देवदानवगंधर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवधू
 तं मवाप्राप्तं परिभूतास्तु मानुषैः ॥ यच्चोपि हिमवतश्च कुसोनंदमभ्यभाषत ॥ तस्यैव तु व्यवदनेरपि रुद्रा हि मे पुरा ॥ तयो
 र्महात्मनो वाक्यं नान्यथा यद्विदुः सांप्रतं ॥ सत्यं विभीषणे नोक्तं वच्च वाक्यं महात्मना ॥ तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः श्रु
 तं ॥ तस्य धर्मार्थयुक्तस्य नान्यथा यद्विदुः सांप्रतं ॥ मया दर्पवत्ते तस्मात् अन्यथा चिंतितं तदा ॥ तदन्यथा परिणितं मम दोरा
 रात्म्यचेष्टितं ॥ नातिभागे हि देवस्य पौरुषेणियतामतिः ॥ देवपौरुषसंयोगात्तु निसंसिद्धिरवाप्यते ॥ सञ्जीभवन्तो रक्षे
 तु नगरि चैव समंततः ॥ राक्षसाश्चैव लिखंतु वप्रमारुह्य संप्रतं ॥ सथा प्रतिमदर्पश्च देवदानवदर्पहा ॥ ब्रह्मरापापिभूतश्च कुंभक
 र्णो विबोध्यतां ॥ समरे जितमात्मानं प्रहस्तं च हतं रणे ॥ शाल्वारक्षो बलं भीमं आदिदेश महाबलः ॥ दारेषु येनः क्रियत

प्राकारश्चाधिरुद्यतां ॥ निद्राबलु समाविष्टः कुंभकर्णो विबोध्यतां ॥ सहसं रेव्यमहाबाहुः ककुदं सर्वरक्षसां ॥ वानरान् राजपुत्रां च
 क्षिप्रमेव विधिव्यति ॥ रामवाणनिरस्तानां संश्रमे स्मिन् सुदारुणे ॥ वधमिष्यति नः क्षिप्रं कुंभकर्णो महद्भुजः ॥ न च प्रदृश्याच्छे
 वमासान् स्वपितिराक्षसः ॥ तं विबोधयत क्षिप्रं कुंभकर्णो महाबलः ॥ कुंभकर्णः सदाशाने भूदोग्रास्य सुरवरतः ॥ किं करिष्या
 म्यहं ते नराक्रान्तुं अवलेन हि ॥ ईदृशोऽसौ प्रेक्ष्यो रयो न साहायकल्पते ॥ तेन तु न हन्येन श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः प
 रमसंवेस्ताः कुंभकर्णो निवेशनं ॥ तेन थानुसमादिष्टाः राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ गंधान्माल्यं तथा पानं भक्ष्यं चादाय सत्वरं ॥
 आसाद्य भवन्तस्य विविशुस्तेनृपां जया ॥ तत्र विश्य महाघोरं सर्वतो योजनायतं ॥ कुंभकर्णो गृहं पुण्यं पुण्यगंधबहुरु
 चिः ॥ विबोधयिष्यावः सर्वतरथुः स्तस्य महागृहे ॥ तस्य निश्वासवत्तेन कुंभकर्णो स्वरक्षसः ॥ राक्षसावलंबतो विस्थानु
 नाशं कुर्वन्तदा ॥ कुंभकर्णस्य निश्वासोऽस्य वधूता महाचलाः ॥ यतमानाः सुकृच्छ्रेण ततः प्रविशिरुर्गृहं ॥ संप्रविश्य त
 दारम्य गृहं कांचनकुट्टिमं ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रोऽशयानं भीमविक्रमं ॥ ऊर्ध्वरोमांचिततनुं स्वसंतमिव पन्नगं ॥ विभ्रा
 तयंतो निश्वासे शयानं पिशिताशनं ॥ भीमप्राणवलं भीमपातालं वपुलाननं ॥ तेन तु विवृता सुसंधिकीर्णमिव पन्नगं ॥ कुं
 भकर्णो महानिद्रं प्रसुप्तं बोधयिष्यावः ॥ ततः परिवृतास्तेनुराक्षसा भीमविक्रमाः ॥ नीलां जनचयाकराः कुंभकर्णसम

रामायण

७६
७७
७८

पगाः॥ ततो वज्रहः क्षिप्रं ते कुंभकर्णाय तस्तदा॥ भक्ष्याणां मेरुसंकाशं राशिं परमवर्कणं॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयं॥
 न॥ चक्रुर्नैर्ऋतं राक्षसां राशिमुन्मत्तं च द्रुतं॥ ततः शोणितकुंभाश्च मध्यानि विविधानि च॥ पुरस्तात् कुंभकर्णस्य चक्रुः॥
 दशशत्रवः॥ तिलिपुश्च परार्धेन चंदनेन सुगंधिना॥ वस्त्रैश्च छादयामासुर्मालिन्ययोगैः सुगंधिमि॥ धूपं सुगंधं सस्तजुः॥ तुष्ट
 बुश्च परंतपं॥ कुंभकर्णं महाविद्रवो धनायोपचक्रमे॥ जलदा इव तेने दुयति धानास्ततस्ततः॥ विभिदुश्चास्य गात्राणि निद्रो
 तो भिनंदन्त॥ अथ खिन्नानशोकुस्ते तत्प्रबोधाय राक्षसाः॥ ततो गुरुतरं यत्तं दारुणं समुपाक्रमत्॥ शंखा नापूरयामा
 सुः शंखं सद्यः प्रभान्॥ तुमुलं युगपद्वापिने दुर्भ्रममर्षणाः॥ नेदुश्चास्योदयामासुश्च ह्वेदुश्चापि राक्षसाः॥ कुंभ
 कर्णविवोधाथं चक्रुश्च विपुलं हनं॥ उष्ट्रानूरवान् हयान् नागान् जङ्घुर्दंडकशांकुशैः॥ भेरीशंखं च गण्डं च सर्वप्राणै
 रवाहयन्॥ निजघ्नस्तानि गात्राणि महाकाष्ठकदंडैः॥ मुद्गैर्मुरालैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः॥ संशखभेरीपटहप्रणालै
 र्वाह्यैः क्षितास्फोटितसिंहनादं॥ दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवंक्रमन्तं श्रुत्वा विहंगाः सहस्रानि पेतुः॥ यदा तु तेः सन्निधौ महात्मानं कुंभकर्णं
 बुबुधं प्रसुतः॥ तदा मुखं डीमुखं लानि चैव रक्षोगणास्ते जटुर्गदिश्व॥ तं शैलं युगैर्मुखं लैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलेर्भुद्गैर्मुष्टिभिश्च॥
 सुखं प्रसुतं भुवि कुंभकर्णं रक्षास्युदग्राणि तदनिजघ्नः॥ तेन शब्देन महता लंका समभिपूरिता॥ सर्वतलवनासवी सतुनेव प्रव

७९

धानशरैस्तारुणैः कालवेश्मनरोपमैः॥ राधवंच हनस्तस्य ताडितस्यापि सायकैः॥ स्वभावते जोयुक्तस्य भूयस्ते जो व्यवर्धत
 ॥ ततो रामो महातेजारावणेन कृतघ्नं॥ दृष्ट्वा लुगशार्दूलं क्रोधस्य वरा मागतं॥ हतमानपितेजस्यी व्यवर्धत महाबलः॥ वि
 धोवेगेन महता शरैर्गनिशिरवोपमैः॥ तस्यापि संगम्य रथसचक्रं सांध्यध्वजं चापि महापताकं॥ स साराथि सोऽशं नितुल्य
 वेगं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुतीक्ष्णैः॥ अथेद्रशत्रुतरसां जघान बाणेन वज्राशानि सन्निभेन॥ भुजांतरे व्यूढसुजातस्ते वज्र
 णमेरुभगवानिवेद्रैः॥ यो वज्रपाताशानि सन्निपाते न च क्षुभे नापि च चालराजा॥ सरामखाणाभिहतो व्यथार्तः चंचालरा
 मं च मुमोच वीरः॥ तं विह्वलं तत्र समीक्ष्य रामः समादेष्टुं स मथार्धचंद्रं॥ तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महा
 त्मा॥ तन्निर्विषाशी विषसंनिकाशं रांता विषं सूर्यमिव अरुधुं॥ गताश्रियं कृतकिरीटकुंडलं प्रोवाच रामो युधि
 राक्षसेंद्रं॥ कृतत्वया कर्म महत्सुतीक्ष्णं कृतप्रवीर्य कृतस्त्वया हं॥ तस्मात्परिश््रान्तं व्यवस्थेन त्वा शरैर्भुं सुवशं नया
 मि॥ स एव मुक्तो हतमानदर्पे नि कृतचापः स शरः स शूलः॥ शोकाद्वितः कृतकिरीटकुंडलो विवेश लंका सहसा
 गतश्रीः॥ तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचो रोमहाबले दानवदेवरात्रौ॥ हरीन् विशल्यान् सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाह
 वाय॥ तस्मिन् प्रभगे त्रिदशेद्रात्रौ सुरासुरभूतगणादिश्व॥ स सागरां सूर्यम होरुगाश्च चंचालभूर्भूमिधरा सुराश्च॥

इव

लंकारैर्दिव्यधूपेन धूपिताः ॥ दिव्यगंधाः सुगंधाश्च क्रीडं यो भुवनोत्तमे ॥ ताश्च सर्वो विज्ञात्ता दयः सर्वाः कर्मा
वनसुप्रभाः ॥ सर्वारूपगुणोपेताः सर्वाभरणभूषिताः ॥ सर्वाविस्तीर्णजघनाः ॥ सर्वाः पीनपयोधराः ॥ सर्वाः कमलपत्राक्ष्यानि
कुचैर्वितमृधजाः ॥ तासां नूपुराब्देन मेखलानां स्वनेन च ॥ गीतवादित्रराचेन स्वरेण मधुरेण च ॥ दिव्येनैव च गंधेन स्पर्शेन
विधिधेन च ॥ विबुधः कुंभकर्णो वै भीमाक्षो भीमदर्शिनः ॥ सहन्यमानो गिरिशृंगवृक्षैश्चिंतयंस्तं सुमुलप्रहारान् ॥ निद्रा
क्षयात्कोपनिपीडिताश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ महाभुजो वासुकितक्षकाभा निक्षिप्य वीरो गिरिशृंगसरो ॥ वि
वृक्षवक्त्रं वडवामुरवाभं निशाचरो विकर्तं जगत् ॥ विजृम्भमाणो निबलः पशुबुध्यतराक्षसः ॥ निश्वासश्चाप्यसंजज्ञे स
वर्त्तक इवानलः ॥ तस्य ततः जृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसंनिभं ॥ हृद् रोमे रुद्राखरो दिवाकर इवोदितः ॥ दीप्ततां
स्य जिह्वस्य विधुः सद्यः शपः क्षणी ॥ भीमदंष्ट्रा दंतुर्नेत्रे दीप्ता विवमहाग्रहो ॥ रूपमुनिष्ठस्तस्य कुंभकर्णस्य संवभो ॥ ता
पांते सब्रकस्य मेघस्यैव विवर्धतः ॥ नन्विनिद्रं ततो रक्षः कषार्याकृतलोचनः ॥ विहरन् सर्वतो दृष्टिं तानुवाच नराच
रान् ॥ किं निमित्तमहं सुप्तः भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ तेन मुथाप्य भीमाक्षं भीमनिद्रा पराक्रमे ॥ राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दृश

ग्रीवं निवेदितुं ॥ तेन मिगम्य दराग्रीवं आसीनं परमासने ॥ ऊचुर्बुध्नां जलिपुटाः सर्वे एव निशाचराः ॥ प्रबुधः कुंभकर्णो
सो भ्राता तेषां सेश्वरो ॥ किं तेनेवायं निर्यातुं दृक्ष्येन भिहार्तं ॥ रावेणः स्वर्वा धृष्टो राक्षसान् राक्षसेश्वर ॥ दृ
ष्टमेन मिहोच्छामियथान्यायत मूर्जितं ॥ तथेसागयेत सेवे पुनरागम्य राक्षसाः ॥ कुंभकर्णमिदं वाक्यं ऊचुर्ग्रीवं
र्णेनोदिताः ॥ इष्टमिच्छन्ति ते राजा सर्वे राक्षसपुंगवः ॥ गमनं क्रियतां बुद्धिभ्रान्तिरसं प्रहर्षय ॥ कुंभकर्णः सुदुर्ध्वो
भ्रातुराज्ञायशास्त्रेण ॥ तथेयुक्ता महावीर्यः रायनादुत्पपात ह ॥ प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषणः ॥ पिपासुः
खाद्यामास पानं मदसमीरणं ॥ ततस्तुत्थारितास्तस्य राक्षसान् वणाशया ॥ मद्यभक्ष्यं च विविधान् क्षिप्रमेवानयन्त
रा ॥ माहिषाणां च राहाणां मांसं मद्यं च संस्कृतं ॥ ब्रह्मर्षणार्थं मनसो दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ॥ आददेत्पुनः धितं मांसं रागाय
तं तृप्तिपिबत् ॥ मेदः कुंभांश्च मद्यं च पपोरा करिषु स्तदा ॥ बुक्ता चान्नं बहुविधं किंचिदुत्तु हृष्टमना ह्यभूत् ॥
पीत्वा घटसहस्रेण तथा बुक्ता च भोजनं ॥ सशंकु कर्णान् करभान् महिषान् वल्मीकीवरान् ॥ अष्टापदरातां न्येव
पुरुषानेकविंशतिं ॥ एतन्संभक्ष्य समहन् दावाग्निरिव तच्छृणं ॥ कुंभकर्णो महारक्षोगमना योपचक्रमे ॥ सरोष

श्राद्धागमोन्वतेजोबलसमन्वितः॥ नतःखस्थमतिं जालासमीयुस्तेनिशाचराः॥ शिरोभिश्चप्रणम्येनं सर्वतः प
र्यवारयन्॥ ससर्वान् सात्त्वयामासनेर्त्तनानेर्त्तनवर्षभः॥ बोधनादिस्मितश्चापिराक्षसा निदमब्रवीत्॥
किमर्थमिहचागम्यभवद्भिः प्रतिबोधितः॥ कश्चिच्चकुरालराज्ञोभयवानेह किंचन॥ कश्चिद्वाक्षसराज
स्थनखज्वप्रियमागतं॥ नद्यल्पकाणेरुसंबोधयिष्यामिमाभिह॥ तदारव्याताद्यतत्वेन मत्प्रबोधोहिकार
णं॥ अथवाध्रुवमन्येभ्योभयपरमदारुणं॥ वदर्थंत्वरितः सर्वैः भवद्भिः प्रतिबोधितः॥ अथराक्षसराजस्यभ
यमुत्सादयाम्यहं॥ शातयिष्येमहेद्रवाभक्षयिष्यामिचानलं॥ एवंब्रुवाणं संक्रुधुं कुंभकर्णमिदमं॥ यूपक्षः
सचिवोराज्ञः कृतोजलिरुवाचह॥ नाद्यदेवकृतं किंचित् भयमस्ति निशाचर॥ गंधर्वदानवेभ्योवाकुलेः पत्न
गभोगिना॥ यादृशं मानुषाद्राज्ञोभयं घोरमुपास्थितं॥ वानरेः पर्वताकारैर्लंकासंपरिवारिता॥ सीताहरण
दुःखार्ताद्रामान्नः परमंभयं॥ एकेनवानरेणेयं पूर्वदग्धामहापुरी॥ अक्षः कुमारोनिहतोमंत्रियुग्माः स

पुत्रा॥ ततोसहस्रभेरीणां युगपत्समहन्वत॥ सृष्ट्वां चनेकोणानां असक्तानां समंततः॥ एवमप्यतिनिद्रसः यदा
नेवप्रबुध्यत॥ रापचश्चतयासुप्तः स्वतः क्रुधानिशाचराः॥ तेषु क्रोधसमाविष्टाः सर्वेभीमपराक्रमाः॥ तदसौबो
धयिष्यतश्चक्रुरन्यपराक्रमं॥ अन्येभेरीसंमज्जघ्नान्ये चक्रुर्महास्वनान्॥ केरानप्याकुरुष्वान्येकणांन्येदृश
तिच॥ अन्येनुबालिनस्तस्य कटमुद्रपाणयः॥ मूर्ध्निवक्षसि गान्धर्वनिर्दये समताडयन्॥ मृदंगपटहान्भेरीन्
शरवान् कुंभामुखास्तथा॥ दृशराक्षसे साहस्राजध्रुभीमपराक्रमाः॥ राक्षसानां सहस्रं हि शरीरेष्वप्रधाव
ति॥ कुंभकर्णस्तथासुप्तोनेव सप्रत्यबुध्यत॥ रज्जुजालाविनधापि धातिर्नाभिश्च सर्वराः॥ बोध्यमानो महाका
यो न प्रबुध्यत राक्षसः॥ ततो गजसहस्रं हि शरीरेष्वप्रधावति॥ मृधमानोपिन तथा प्रबुध्यत सराक्षसः॥ तेरा
क्षसास्तथा विन्नाश्चक्रुरन्यपराक्रमं॥ प्रमदाश्चाकृयामासुः सृष्ट्वा मणिकुंडलाः॥ नागराक्षसकन्याश्च
तथा गंधर्वयाषितः॥ मनुजानां दुहितरः केनराणां तथैव च॥ अविष्टुभवनं रम्यं तस्य कांचनकुट्टिमं॥ ना
श्च विस्तीर्णजघनाः सर्वाः पीनपयोधराः॥ स्त्रियोर्हगीतवादिनैः कुंभकर्णो ग्रता स्थिताः॥ १६ दिव्यादिव्यैर

एवं शरणं स्मरन् व्रजंति केचित् यथिताः पतन्ति ॥ केचिद्बहिः संयमि प्रयांतिके चिद्भयान्भीभुव शोरोरम् ॥
 श्यावैश्च श्रीरामायणयुधकांडे प्रबोधमोक्षमसर्गः ॥ ततो रामो महातेजा अनुरादाय वीर्यवान् ॥ कुम्भकर्णं
 महाबाहुं दृष्ट्वा किरीटिनं ॥ तदृष्ट्वा राक्षसश्चेष्टपर्वताकारदर्शनं ॥ कमलागमिवाकाशं पुरानारायणं प्रभुं ॥ शल
 हस्तं महा रौद्रे तीक्ष्णदंष्ट्रं भयावहं ॥ सतोयावदसंकाशं कांचनागदधारिणं ॥ कुम्भकर्णं महाबाहुं दृष्ट्वा तिमिरभयं
 रं ॥ यदृष्ट्वा विद्रुतादिगभ्यो वानराणां महान्वमः ॥ विद्रुतावाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसं ॥ युधिस्थितमिदं रामो विभी
 षणमुवाच ॥ कोयं पर्वतसंघातः किरीटि हरिर्लोचनः ॥ लंकायां हन्यते वीरः स विद्वद्विजयः ॥ पृथिव्यां
 केतुभूतो यः महानेषो वदन्त्यते ॥ यदृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रुयन्ति दिशो भयात् ॥ आचक्षमे महान् कोयं दिवाकरः
 नमयं विधंस्त्वं दृष्ट्वा पूर्वकदाचन ॥ स पृथ्वीराजपुत्रेण समेणा क्लृप्तकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः कविरथ
 मिदमब्रवीत् ॥ येनैव वस्यतो युधे वासवश्चप राजितः ॥ एष विश्रवसः पुत्रो कुम्भकर्णो निशाचरः ॥ एत
 न न देवा युधिष्ठिरनया श्वयक्षा भुजगाः पिशिता रानाश्वः ॥ गंधर्वविषाधर गुह्यकाश्च सहस्रशो राघवे संप्रभं

नाः ॥ शलुपाणिनमायांतं कुम्भकर्णं महाबलं ॥ हंतुं न शक्नुः स्त्रिदशाः कालोयमिति मोहिताः ॥ प्रकृता एष
 तेजस्यो कुम्भकर्णः सुदुर्जयः ॥ अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदाने कृतं बलं ॥ एतेन जालमन्त्रेण क्षुधितेन महा
 त्मना ॥ भक्षिताराक्षसोः सप्तमहेन्द्रानुचरिदृशः ॥ कृषीणां च सहस्राणिरक्षसानेन राघव ॥ भक्षितानि सह
 स्त्राणि सत्त्वानि सुसूहां यपि ॥ तास्तदा भक्ष्यमाणो सुप्रजाभयनिपीडिताः ॥ यांति स्म शरणं शक्रं तं वाप्यर्थं न्ये
 दयन् ॥ स कुम्भकर्णो कपितो महात्मा जघान वज्रेण शितेन शक्रः ॥ स शक्रवज्राभिहतो महात्मा ब्रह्म
 कोषाच्च भूताननाद ॥ तस्य नानेघ्रं मानस्यं कुम्भकर्णस्य राक्षसः ॥ श्रुत्वा प्रभावसं प्रताः प्रजाभूयो वि
 तभसुः ॥ ततः कोपो द्विजतास्यः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विकृष्य रावणादृतं जघानोरसि वासवं ॥ कुम्भक
 र्णं प्रहारातः सोथय्य धित वासवः ॥ ततो निषेदुः सहस्रदेवगंधर्वराक्षसाः ॥ प्रजाभिः सहस्रं क्रतुययोरथानं च
 यं भुवः ॥ कुम्भकर्णस्य दौरात्यं शशं सथ प्रजापतेः ॥ प्रजानां भक्षणं चापि देवानां मविधवर्णं ॥ आश्रमध्वंस
 नं चापि परस्त्रीहरणानिव ॥ एवं प्रजाभक्षयिष्यति राक्षसः ॥ अचिरेणैव कालेन शस्त्राभूमिर्भविष्यति ॥

वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षः समाह्वयामास कुम्भकर्णं ददर्श ॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव विस्मिताभूत् तज्जा
पतिः ॥ तत एनं महावीर्यं स्वयं भूरिदम्ब्रवीत् ॥ ध्रुवलोका विना शार्थं पोलस्त्ये नाथ निर्मितः ॥ यस्मात्त्वमीदृशः शरः शरः लो
कं हिंसितुमुद्यतः ॥ तस्मात्त्वमद्य प्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसि ॥ ब्रह्मशापाभिभूतश्च निपपानसराक्षसः ॥ पुरा हि वृत्तवा
नृनिद्रां गोकर्णस्य तपोवने ॥ भ्रातरं पतितं दृष्ट्वा निद्रया समभिभूतः ॥ ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ वृत्त्वानुका
चनं वृक्षं फलकालेन पायते ॥ ननस्तारं स्वयं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ नार्यस्य वचनं भिष्यात् स्वपश्ये विनिश्चयः ॥ काल
क्रियता यस्य स्वप्ने जागरणं तथा ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयं भूरिदम्ब्रवीत् ॥ शयिनां घृण्य पण्मासान् एकाहं जागरिष्यति
असौ च वारं एकाकी क्षुधितो विचरेन् भुवि ॥ आत्मनुज्यं महत्कर्म आहारं च करिष्यति ॥ व्याजास्त्यो राक्षसो लोकान् संक्रुध
श्च पावकः ॥ आत्मयस नमासाद्य कुम्भकर्णो विबोधितः ॥ तत्पराक्रमं भीतेन राज्ञा संप्रति राघव ॥ स एष दुग्धितो वीरो
निर्गमिष्यसंशयं ॥ वानरान् भृशं संक्रुधो भक्षयिष्यति वीर्यवान् ॥ कुम्भकर्णं समा लोक्य हार्यो विभुदुद्रुताः ॥ कथमेन
रणं कुम्भं वारं विष्येति वानराः ॥ उच्यतां वानराः सर्वे यत्र चैतत्समुद्भूतं ॥ तर्कयंतो ययुष्यतां भविष्यंतीह निर्भयाः ॥

किं करः ॥ स्वयमिच्छति चोद्धर्तुं पोलस्त्यं देवकं टकं ॥ मृतकलो रणान्मुक्तो रामेणाभिगते जसा ॥ यन्न देवः कृतं पूर्व न देस्येन
चरन् देवः ॥ कृतं तदिह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयान् ॥ स यूपक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुश्च भयमागतं ॥ कुम्भकर्णो विरुजतासौ यूपक्ष
मिदम्ब्रवीत् ॥ सर्वमद्य यूपक्षहरिसेन्यं सलक्ष्मणं ॥ राघवं चरणे हृत्वा पश्चाद् दृष्ट्वा मिश्रवणं ॥ सक्षसां स्तर्पयिष्यामि हरीणां
मांसं शोणितं ॥ रामलक्ष्मणयोश्चैव स्वयं पाश्यामि शोणितं ॥ तस्या श्रुत्वा कथं गदना निशम्य स गर्जितं रोषविह्वलधोरं ॥ महाद
रो रावणयो धमुरव्यः कृतां जालिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून् युधि विजेष्यसे ॥ त्वद्दर्शनं परतां वनं भ्रातरं
दुमहसि ॥ महादरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ उदकानां समधातो तदा
राक्षसपुंगवः पीत्वा घटसहस्रं वेगमना योपचक्रमे ॥ सो गच्छन् भवनं राजोरक्षो गणसमावृतः ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैः कं
पयन् विबुधैर्हिनी ॥ ईषदुक्कटमश्वनेनोवलसमान्वितः ॥ कुम्भकर्णो बभौ धोरः कालांतकयमोपमः ॥ सराजमार्गं वपुषा
विहीपयन् सहस्ररश्मिभिर्गवानिवांशरुभिः ॥ जगाम नेत्रां जलिमालयावृतः शतक्रतुस्थानमिव स्वयं भुवः ॥ तस्मिन् दिशं
प्रतिमं किरीटिनं स्पृशंतं वा दित्यं भवत्यते जसा ॥ वनोक्तसः प्रेक्ष्य विह्वलमभूत् तं भयार्हिता दुद्रुविरे समं गतः ॥ केचिच्च

सुग्रीवकुंभकर्णमवारयितुं ॥ किंचिदुत्थायसंदृष्टुः संत्रिकर्षमुपानयतु ॥ अथासीनस्यपर्ययेकुंभकर्णमहाव
 उः ॥ सजग्राह तदा भ्रातुः पादौ राक्षसपुंगवः ॥ उत्थायचेनमुदिनोरावणः परिषस्वजे ॥ सभात्रासंपरिष्वक्तो
 यथावच्चाभिनन्दितः ॥ कुंभकर्णः तदा दिव्यं प्रतिपदेवरासनं ॥ सतदासनमासाद्यकुंभकर्णमहावतः ॥ सं
 रक्तं नयनः कोपात् रावणं चाक्षमब्रवीत् ॥ किमर्थमिह संख्याराजनू प्रबोधितः ॥ शंसकस्माद्भयं तेद्य को
 प्रेतो भविष्यति ॥ यदीदं दानेभयं राजन्यदिवापि स्वयं भुवा ॥ वमं हियमायिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकं ॥ आदि
 यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं नहीतले ॥ शतक्रतुं विजेष्यामि पास्यामि वरुणा लयं ॥ पर्वतां शृणयिष्यामि दारपि
 ष्यामि मेदिनीं ॥ देवान् विद्रावयिष्यामि त्रेलोक्ये पार्थिवो भव ॥ दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमं ॥
 अथ पश्यं तुभूतानि भक्षयमाणानि सर्वशः ॥ नचिदं त्रिदिवं सर्वं आहारः पूर्यते मम ॥ साधतु सो भविष्यामि भ
 क्षयित्वा सुरासुरान् ॥ कुंभकर्ण वचः श्रुत्वा अहर्षे रावणस्तदा ॥ पुनर्जातामिवात्मानं मेने सरजनी चरः ॥ कुंभ
 कर्णवत्क्राभिज्ञो जानं रत्नस्य पराक्रमं ॥ वभूवमुदिनो राजा राशंकड्वाभिप्रहः ॥ तमीव परिचिताक्षो नेत्रा

संसुप्तः

भ्यां कुपितो ब्रवीत् ॥ भ्रातारं रावणः प्रेक्ष्य कुंभकर्णमुपस्थितं ॥ अद्य ते सुमहान् कालः शयानस्य निशाचर ॥ सुखितरुचं
 न जानीषे सन्मानमपरं भयं ॥ एष राजा रथी रामः सुग्रीव सहितो बली ॥ समुद्रं सवल्लुङ्गीत्वा भूलोकं परिक्रुतं ॥ न देवा सुखं
 भोगं धर्मेभ्यः कदाचन ॥ भूतपूर्वं तादृक् कया च रामानुषादि ॥ पुरा त्वं नाभिजानीषे यथासीतामया दृता ॥ सीता हरणं संतप्तान्
 रामान् नो सुमहद्वयं ॥ हं तावच्छ्रम्य कंकाया द्वाराण्युपवनानि च ॥ सन्तु नासुरगम्येन वानैरर्णवोक्तं ॥ ये राक्षसा मुच्यन्ते माहता सेव
 नैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युधेन परयाभिकदाचन ॥ नगरं शत्रुणा रुद्धं युधेन वसुदृज्जानं ॥ कोराश्चक्षुषितः सर्वं भव्यवपदमं ॥
 तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रासनं च महत्फलं ॥ तस्मादयं विनाशार्थं मया संवोधितो भवान् ॥ त्रायस्वेनाचन गरीं पालवृद्धावशेषितां ॥
 आतुर्यं महाबाहो कुरु साहाय्यमुत्तमं ॥ मये वनात् पूर्वं हि काश्चिद्भ्राता परंतप ॥ त्वय्यस्ति च मम स्नेहः पगं संभावनान्वये ॥ देवा सुरा
 मर्देषु बहुशोराक्षसवर्ग ॥ तया देवाः प्रतिवृद्धिर्निर्जिताश्च सुसंयुधा ॥ नास्ति ते सर्वभूतेषु हृदये ते सदृशो बले ॥ सत्त्वमया
 समादिष्टं पीरदिव्यं पराक्रमं ॥ निर्गच्छ शत्रुमादाय पाशं हता इवांतकः ॥ वानरा राजपुत्रोऽवमक्षयस्व प्रमथ्य च ॥ सभा तलो क्येव
 तं त्वं विद्विष्यं गीवानराः ॥ राम उक्षमणं योरेव हृदयं प्रकुटिष्यति ॥ अतिवल्लभतो भयाद्भुक्तो भवतु जनः सुरविगोम

भयं

॥ ५ ॥

माधसर्वः ॥ तव भुजवलसंश्रयाभिगुप्तः त्रिदशरिपो जहि राघवं संसेन्य ॥ कुरुष्व मे प्रियहि ने मे तदुत्तमं यशस्कं प्रियरणबंधव
 मियं ॥ स्वतेजसा विधमसपत्नवाहिनी शरतूधनपवन इवोद्यतो महान् ॥ इत्यार्षेण मायणे कुम्भकर्णसमादेशो नाम सर्गः ॥ तस्य राक्षसा
 अस्य निशम्य परिदेवनं ॥ कुम्भकर्ण उवाच देवचनं न जहास च ॥ दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिश्चये ॥ हितेष्वनधियुक्तेन सोऽप्य
 मासादितस्त्वया ॥ इदं बलुफलं प्राप्तं शीघ्रं पापस्य कर्मणः ॥ निरयस्यावपतनं यथा दुष्कृतं कर्मणः ॥ अथ मे वेमहाराज कुरु मत्तम
 चिंतितं ॥ केवलं वीर्यदोषेण नानुबंधो विचारितः ॥ यः पश्चात् पूर्वकर्माणि करोति स्वधर्ममहिम्ना ॥ पूर्वाणीतरकार्याणि न संचेद
 नयो ॥ देवकालविहीनस्य निष्कर्माणि विपरिततवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति ह विप्रियतेऽपि च ॥ त्रयोणां पंचधा योगं कर्मणा यः
 प्रपद्यते ॥ साधिवैः संविदं कृत्वा यः सम्यक् वर्तते पथि ॥ यथा तथ्येन यो राजा समयं विजिगीषति ॥ बुध्यते च नृभिर्विदुष्यः सुहृ
 दश्चानुपश्यति ॥ धर्ममर्थं च कामं च सर्वान्चारसंशयते ॥ कुरुते पुरुषः कालत्राणि हं हानिवापुनः ॥ त्रिषु विनेषु यत्तु श्रेष्ठं श्रुत्वा
 तन्नावबुध्यते ॥ राजा वाराजपुत्रो वा वृथा तस्य बहुकृतं ॥ उपप्रदानं सांत्वं च भेदकाले च विक्रमं ॥ योगं च राक्षसश्रेष्ठ ताव
 भोचनयानयो ॥ काले धर्मार्थं कामानृत्यः समर्थः सधिवैः सह ॥ निषेवेनात्मत्ववान् कैः लो नतं व्यसनमो भवेत् ॥ हितानि

विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमद्वाहकं च यत् ॥ उवाच राघवो वाक्यं नीलेसेनापतिः तदा ॥ सक्तसैन्यानि सर्वाणि व्यूहानि च स्वपा
 वके ॥ क्षराणि संक्रमाश्चैव उंकायां दृश्येः सह ॥ शैलशृंगाणि वृक्षाश्च शिलाश्चादाय सर्वराः ॥ भवत्वान्तायुधाः
 सर्वे चानराः शैलपाणयः ॥ राघवेण समादिष्टो नीलोहरिश्च मूपतिः ॥ शशासवानरानीकं यथा वक्तुं कुंजरः ॥ ऋष
 भः सरभो नीलोह नूमानं गहनलः ॥ शैलशृंगाणि शैलाभाः गृहीत्वा हारमभ्ययुः ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रा
 जभीमो धृतभीमवेगं ॥ गीरेः समीपानुगतं यथैव महास्वनं तोयदजालमुग्रं ॥ इत्यार्षेण मायणे कुम्भकर्ण उवाच तवर्णनं न
 मसर्गः ॥ सतुराक्षसराईलुनिद्रावतामुपागतः ॥ राजमार्गे श्रिया जुष्टं ययौ विकललोचनः ॥ राक्षसानां सह
 स्त्रेऽश्ववृत्तः परपूरजयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षैश्च कीर्यमाणः सदा ययौ ॥ सहस्रजालविततं भानुभास्वरदर्शनं ॥ ददर्श वि
 पुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनं ॥ अभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्याश्चापविगाधसः ॥ ददर्शासीनमाविग्नं विमानपुष्पकेगुरुं ॥
 सततं रासूर्य इव प्रभासं प्रविश्य रक्षोधिपते निवेशनं ॥ दूरदृष्टं ग्राजमासनस्थं स्वयं भुवं शक्र इवासनरथं ॥ अथ दृष्ट्वा

ननुप्यति॥ सन्वतस्मिन्प्रदातव्यः एवमुधिमतावरः॥ नश्रुतं नमयादृष्टं सागरे सनुवधनं॥ नूनमस्मद्भिनाशायविधिना दोषसारि
 रितः॥ तत्श्रुत्वा समहाराजः कुम्भकर्णस्य भाषितं॥ मृकुरी चैव संवत्से कुम्भश्चैव वाचह॥ मान्यो गुरु रियाः पार्थः किं
 मा त्वमनुज्ञासि॥ किमेवं वाक् श्रमं कर्तुं कालमुक्तं विधीयतां॥ गच्छ त्वं शयनीयाय शयत्वं विगतोऽवरः॥ शयमानं न
 हन्यात्वा राघवो लक्ष्मणस्तथा॥ अहं रामेव धिष्यामि ससुग्रीवं सलक्ष्मणं॥ वानरांश्च हनिष्यामि ततो देवान् महारणे॥ वि
 ष्णुं चैव हनिष्यामि ये च तस्यानुयायिनः॥ गच्छ गच्छ तद्दत्तं चिरं जीव सुरवी भव॥ कुम्भकर्णमहाप्राज्ञं कुरुष्व वचनं मम॥
 श्रुत्वा राजानोऽवहितः मम वाक्यमरिदुः॥ अर्थं तु पुरा सोम्य नारादात् श्रुतवानहं॥ षण्मासाद्दहमुत्थाय असित्वा भस्म
 तमं॥ न च त्वं सोस्मिन् जेदु ततो हं प्रस्थितो वनं॥ कुरु निभक्षयित्वा हं सत्वा निविधियानि च॥ भुक्त्वा त्वं त्रयं पञ्चत्वा शिला लल
 पुपावितां॥ शिला ललोपविष्टेन दुतमाकाशगोष्ठं नि॥ दृष्टो दृष्टश्च संजतो मां दृष्ट्वा स च नारदः॥ अवतीर्णश्च सहस्रमय
 चेवाभिवाहितः॥ उपविष्टुं शिलायां तं मया ब्रुवं॥ कुतः प्रगप्यते ब्रह्मन् कुतो वा प्रतिगम्यते॥ एवमुक्त्वा महाराज नूनं नारादमा
 मुवाच ह॥ देवानामाज्यं मेरुं गतो हरेव संसदि॥ त्वतो हि भयभीतानां सना जस्तत्र संवभो॥ तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च वि

ततो हं

ष्णुश्च जभतावरः॥ देवराजो मे हृद्रश्च लोक साक्षी च पायकः॥ मरुतो वसवश्चैव चंद्रादियग्रहास्तथा॥ गंधर्वा गुह्यका
 श्रैव गरुडोषधयो नगाः॥ मन्त्रेष्वा मन्त्रिणश्च धरंश्च कुलस्यते॥ सर्वे हि निर्जितं तत्र रावणेन दुरात्मना॥ देवराजो नि
 बध्नस्तु यमः संख्यपराजितः॥ जितो तु सवलो संख्ये कृत्वा धनदावपि॥ चंद्रादिलोच संभ्रांतं सैलोक्यं स च गच्छ॥ य
 शविध्वंसिताः सर्वर्था मृष्टाः प्रहृतानृपाः॥ देवाद्यानां निभर्गानि स्त्रियोर्भाता वधेष्टनः॥ रक्षसां तनूरादौ रावणेन ब
 डीयता॥ ब्रह्मणो वरदानेन गर्वितेन सुरेजमाः॥ इत्युक्त्वा च ततो देवान् सर्वान् देवपुरोहितः॥ चितयध्वं वधोपायं रावणस्य
 दुरात्मनः॥ एवमुक्त्वा तु वचने ब्रह्मा देवान्मुवाच ह॥ अवध्यत्वं मया दत्तं देवैर्दत्तं सुरैश्च मया॥ मानुषेभ्यो भयं तस्य वानोभ्यश्च
 देवताः॥ सुरासुरसमूहेषु वधस्तस्य न वधते॥ तस्माद्देवा हरिर्देवः पद्मनाभः स्त्रिविक्त्रमः॥ पुत्रो दशरथस्य स्य चतुर्वीहः
 सनातनः॥ भवतो वसुधांगत्वा विष्णो रस्य महात्मनः॥ वानराणां तनुं कृत्वा सहायत्वं कारिष्यथ॥ एवमुक्त्वा ततो वामा तत्रै
 वतरं भीयत॥ देवा अपि यथा न्यायं जग्मुर्वैयत्रवा सवः॥ तदा विख्यातवान्मम दशनाम भगवान् ऋषिः॥ ययातु सनरी

५५ कः ७

रामायण

येन ततो यातः सुरालयः ॥ सोऽयं विष्णुः सुरैः सार्धं चानरत्वं भुजागतः ॥ मद्यं नुरोचते सीतारामाय प्रतिदीयतां ॥ कुरुभाविप्र
 हं तेन संधिरुत तनरोचते ॥ त्रैलोक्यं नमते यस्य पूज्यश्च स ततः प्रभुः ॥ नमस्व रामं गजेंद्रं दत्तात्मनः ॥ योग्यश्च
 रोधवो मित्रं संधिश्चैव नमो भवेत् ॥ सकामान् च वेदवार्धविष्यति निरुद्धमाः ॥ इति श्रीरामायणे कुंभकर्णवाक्यं नाम सर्गः ॥
 तच्छ्रुत्वा ह प्रादिनां दारस्य कुरुष्व वचनं मे मे सते ॥ ॥ को सो विष्णु रितिरस्य तोयस्य त्वेतां विभ्यरो ॥ देवत्वं
 तं न मन्ये हंत्या न्यानु देवदानवान् ॥ मानुषत्वं गते तस्मिन् किं भयं त्वामुपाश्रितं ॥ नियमाहारभूतास्तु मानुषा मे महाव
 ल ॥ स्वादयित्वा तु तान् पूर्वं कथं पश्चान्नमाभ्यहं ॥ प्रणम्य मानुषं रामं सीतां दत्त्वा तु तस्य च ॥ हास्येभूतस्तु लोकानां अनु
 यास्यामि पृष्ठतः ॥ हत्वा तस्य पुराभायां मानं रुचा सुदारुणं ॥ प्रणमेद्वावणो रामं मे धैर्यं तेषु धिनिर्णयः ॥ यदि रामः स्वयं विष्णुः
 तर्ह्यमणोपि शतक्रतुः ॥ सूर्यो वै सूर्यं बकः साक्षात् स्वयं ब्रह्मा विभीषणः ॥ अहो रास्त्राण्यतीतानि हृदयं तेषु धिरीच्छरी
 अयं तवैरिणो रामं यो मित्रं कर्तुमिच्छति ॥ देवत्वयः परित्यज्य मानुषीं यो निमाश्रितः ॥ अस्मान् हंतुं किलायातः ममोत्से

७७

॥ अथ मानोऽयं कार्योऽयं विहात्मनः ॥ राजा सहार्धं तत्त्वज्ञैः चिंतयेत्तु बुधिनिश्चितैः ॥ अनभिज्ञा हि रास्त्राणां बहवः परतु बुधयः ॥
 प्रागल्भ्या ह नुमिच्छन्ति मंत्रेष्वभ्यंतरीकृताः ॥ जंतः सौरेरकुटिलेऽधिद्रेः सुनिरोपितैः ॥ सहो वै धीर्यते राड्यं सुस्तभै रिव मंदि
 रं ॥ मंत्रिस्तु पाहिरियवः संभाज्यास्तो विचक्षणे ॥ हिंयेत नयमृत्तुज्यविपरीतोपसेधिनः ॥ मूरेवर्मत्रिगुणा येनैभ्राता मे पापवृद्धिभिः
 ॥ वस्त्रांतेनाहरन्मनुष्यैर्न प्रतिवारितः ॥ अशास्त्रविदुषांतेषां न कार्यमहितं क्व ॥ अथ रास्त्रानि भिजानां विपुलांश्रिय
 मिच्छतां ॥ अहितं हि हिंसाकारं धार्ष्ट्या जलं नित्येन राः ॥ अयममंत्रबाह्यास्ते कर्तव्यं दूषणाः ॥ विनाशाय च भर्तुर्हि संहि
 ताः सन्तु बुधिभिः ॥ विपरीतानि कृत्वा नि कारयंतीह मंत्रिणः ॥ तान् नीमित्रसंकारान् अमित्रान् मित्रनिर्णये ॥ व्यवह
 रे च जानीयात् सचिवानुपसंहितं ॥ उपलभ्ये ह कस्य नि सहस्रानुप्रधावतः ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यंते क्रौंचाच्छ्रमिव हृजाः ॥
 यो हि रात्रुमाविज्ञाय स्वात्मानं परिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि सो नयनिस्थानाच्च व्यपरोप्यते ॥ शरो व्यवसितः शत्रुः स्वेन चार्थे

॥

॥

दीकुंभकर्णेति गर्जनः॥ पंचरामवधार्थं गच्छंति सवधोषयः॥ ततो गत्वा रणे युध्वांदास्यामस्तस्य यत्नतः॥ तंवधिष्यामहे शत्रुं नोपोये
कार्यमास्ति न॥ अथ जीवातिशयिस्ते वयंचकतसि श्रुत्याः॥ यत्नं कृत्वा बुद्धिपूर्वं हिनत्कुर्वेति निराचराः॥ ततः समभिपश्यामो म
नसायत्समर्थितं॥ वयं युधादिहेष्यामो रुधिरंणसमुक्षेताः॥ संविदार्थं तन्वो योः रामनामां किते युधि॥ निहतो राघवो रमाभिः
अक्ष्मणश्चेति वादिनः॥ तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वन्नः कामं परिष्वज॥ ततो विरुतनगरे गजकंधेन पार्थिव॥ ततो रामः सहभ्रात्रा ससे
नर्तत सर्वतः॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृशानां तमरिहम॥ भोगांश्च परिहारांश्च कामान् वसुचदापय॥ ततो माल्यानि वासांसि वरा
न्मन्युलेपनं॥ वयंच दत्त्वा योधेभ्यः स्वयंच भूर्दत्तः पिब॥ ततो रमिन् वहुलीभूते कौलीनिसर्वतो गते॥ भक्षितः सगरे रामो राक्ष
सैरिति विश्रुते॥ प्रविश्याश्चास्थ चापित्वं सीतां हरसि पार्थिव॥ धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैतां प्रलोभय॥ अनयोपधयारा
जन्मभयोक्तानुबंधया॥ अकामावरागासीतानष्टवीर्या भविष्यति॥ रजनीयंच भर्तारं विनष्टमवगम्य सा॥ निराशा स्त्री ल
घुत्वा च बद्धां प्रतिपद्यते॥ सा पुरा सुखसंबन्धा सुखाहोदुःखक शिंता॥ त्वया ध्येक्ष्य सुखं ज्ञात्वा सर्वथापगमिष्यति॥
एतत्सुभातं यद्दर्शनेन॥ मंहिदंष्ट्रव भवेदनर्थः॥ इहैव ते सस्यति मोक्षको भर्महान् धुधेन सुखस्य लाभः॥ अ

६

८४ सेन्यो ह्यनवाप्त संशयो रप्ययुधेन जयेज्जनाधिपः॥ यशश्च पुण्यंच धनंच भूपतिः श्रियंच कीर्तिंच निराशमश्नुते॥ इ
ति महोदरवाक्यं नाम सर्गः॥ स ते योक्ते विनिर्भस्य कुंभकर्णे महोदरं॥ आददे निशितं रत्नं वेगाच्छत्रुनिबर्हणं॥ सर्वकाला
यसं दीप्तं तप्तकांचनभूषणं॥ इन्द्राशनि समंघोरं वज्रप्रतिमगौरवं॥ दहननिवदपि घ्नयस्व गंधर्वसूदनं॥ रक्तमाल्या
वर्धर शिरसाद्भूतपावकं॥ आददे निशितं रत्नं शत्रुशोणितरंजितं॥ कुंभकर्णे महान्तेजा रावणं बोधय भववीर॥
निर्गच्छाम्यहमेवैकः सिद्धिं हि बलुंतव॥ अद्य तान् दक्षधितः कोपात् भक्षयिष्यामि वानरान्॥ अहं ते धवधंघो
रं वधात्तस्य दुरात्मनः॥ सवा जोगौ च भक्ष्यामि निर्वैरुत्वं सुखी भव॥ गर्जति नवधाराः निर्जला इव तोयदाः॥
यस्य संपाद्यमानं वै गर्जितं युधि कर्मणा॥ नमस्त्वयात्मना ये ते न संभावयन्त्युत॥ मर्षयित्वा पुरा शराः कर्म कुर्वेति दुष्करं
विकृत्वा नाम बुद्धीनां शंशापंडितमानिनां॥ महोद्रे प्रधानैस्ते स्तद्धिधो राजसंमतेः॥ युध्वांका पुरे निर्मितं भवेद्भिः प्रियं वे
दादिभिः॥ राजानमनुवर्तद्भिः कृतमेतद्विचारितं॥ कृष्णवर्था कृता लुकाक्षीणः कोशो हतबलः॥ राजानं भिम

इति भाव
जो वा

कुधका
८६

मासाद्य सुहृच्चित्रमिवान्वकिं ॥ एषनिर्याम्य हं युधं उधतः शत्रुनिग्रहे ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुं महाहवे ॥ एवमुक्तं
वनोवाक्यं कुंभकर्णस्य धीमतः ॥ प्रयुवाच ततो वाक्यं ब्रह्मसन्तराक्षसैश्चरः ॥ महोदरो यं रामस्य परित्रस्तो न संशयः ॥
अहिरोचयेत तात युधं युधं विशारद ॥ न कश्चित् तस्मिन् मो नास्ति सो हृदेन वल्लेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुंभकर्णजयाय च ॥
सैन्यैः परिचृतो भ्रातः कर्तव्यं वचनं मम ॥ असहायश्च गमनं मम बुध्या न रोचते ॥ वानराश्च महात्मानः शीघ्राश्च व्यप
सायिनः ॥ एकाकिनं प्रमत्तं च गमयेयुर्हि संशयं ॥ तस्मात्परमदुर्धयं सैन्यैः परिचृतो ब्रज ॥ अहितं रक्षसानां त्वं शत्रुपक्षाभि
पूदय ॥ अथासनात्समुत्पाद्य समं सूर्यसमं प्रभं ॥ आवबन्धमहातेजाः कुंभकर्णस्य रावणः ॥ अंगदान्यंगुलीवैष्टानक
वचं च महाधनं ॥ हारचराशिसंकाशं सबन्धमहात्मनः ॥ दिव्यान् गन्धांश्च माल्यं च रत्नानि विविधानि च ॥ गात्रेषु च यो
जयामास कुंडले च महीभुजः ॥ कांचनांगदकेयूरो निष्कप्रवरभूषणः ॥ कुंभकर्णो महाबाहू र्हताशन इवावभौ ॥ श्रो
णीस्त्रेण मद्रताकांचनेन विराजता ॥ अमृतोत्पादने क्रुधो भुजगेन वमंदरः ॥ स कांचनं भारं सहं वितानं विद्युत्प्रभं
समिवात्सभासा ॥ आवध्यमानं कवचं कभारं संध्याभ्रं सवीत इवाद्रिशजः ॥ सर्वाभरणजुष्टांगः शूरापाणिः स

सा

माकृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधुच ॥ येन पूर्वं जनस्थाने वहवो गतिवलाहताः ॥ रक्षसाराधवंतं नुकथमेको हनि
ष्यसि ॥ ये पुरा निर्जितास्ते न जनस्थाने मेहो जसः ॥ राक्षसास्तस्य तान् भूतान् सर्वानेव विलोकय ॥ योष चान्ये महात्मानो रा
क्षसाः शूरसमताः ॥ रामपश्यंति भीतास्तैस्वप्नेऽपि न रसनमं ॥ तं सिंहमिव संक्रुधं रामं दृश्यात्मजं ॥ सर्वसुखाभिचा
प्राशः प्रबोधयितुं मिच्छसि ॥ ज्वलितं ते जातिसंक्रोधेन च द्रुगसदं ॥ कथम्यस्युमिवासाद्यमासादयितुं मिच्छसि ॥ संशयस्थम
था चीर्णं शत्रुं प्रति सहासन ॥ एकस्वगमनं तत्र नमहं रोचते तव ॥ हीनं त्वं समुधार्थं कोरिषु वा कर्तव्यया ॥ नीश्चितं जीविगत्या
गेव शमाने तु मर्हति ॥ यस्य नास्ति भनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ तेनेच्छसि कथं यो धूनुं तेनेह विवस्वता ॥ एवमुक्तं तु संरब्धो कुंभ
कर्णो महोदरः ॥ उवाच रक्षसामध्ये रावणं रावणोत्तमः ॥ उद्ध्वापुनस्त्वं वैदेही किं मस्मान् भिमापसे ॥ यदीच्छसि सतां सीतां
अवशावशागतां ॥ दृष्टुं कश्चिदुपायो मे सीतोपादानकारकः ॥ रुचिं तस्मै राक्षससर्वभूतं श्रुणु ॥ अहं हि जिकुः संह

राक्षसोद्योदरनिः॥ निपपातमहानेजाः कुम्भकर्णः प्रतापवान्॥ धनुः शतपरीणाहः षट्कामशतमुक्षितः॥ रोद्रः शकट
 चक्राक्षो गिरिकूटोपमो महान्॥ सन्निपाससरक्षांसि दत्वा रौद्रोपमो वली॥ कुम्भकर्णे मिहोवाहुः प्रहसन् वाक्यम
 ब्रवीत्॥ अधवानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः॥ निर्देहिष्यामि संकुक्षः शलभा निवृपाव कः॥ सर्वे रामसहा
 याश्च ये चान्ये मम शत्रवः॥ नापराध्यंति मे कायं वानरा वनचारिणः॥ जातिरस्माद्विधानां सा पुरोधानां विभूषणं॥
 पुरोरोधस्य मूले तु राघवः सहस्रदम्भः॥ हनेतस्मिन् हते सर्वं तं हनिष्यामि संयुगे॥ एवमेतस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य रा
 क्षसाः॥ नादाश्च कुम्भकर्णो महावीरान् कंपयन्तं भिवार्णवः॥ तस्य निष्पततः पुर्याः कुम्भकर्णस्य रक्षसः॥ बभूवुर्धोरि रक्षाणि
 निमित्तानि समन्ततः॥ राक्षसाश्चानि समामेधा विनेदुर्गदभारुणाः॥ सखागरवनाच्चैव वसुधा समकपत॥ धोरि रक्षाशिवानेदुः
 सज्जालकचले मुरवेः॥ मंडलान्यपसव्यानि बबुधुश्च विहंगमाः॥ निपपातचट्टोऽस्य रथस्योपरि गच्छतः॥ प्रासुरन्नय
 नंचास्य सव्यो बाहुरकंपत॥ गगनानि पपातो ल्का ज्वलन्तीर्भामनि रचना॥ आदित्योऽग्निः प्रमः श्वासीन् प्रवचो न च भास
 तः॥ अचिंतयत् महोत्पातान् उद्धृतां जीवितांतकान्॥ निर्ययो कुम्भकर्णः सकृतांतवलनोदितः॥ सनिष्क्रान्तपुरीद्वि

रात्रि कुम्भकर्णे मिहावलः॥ ददर्श भिधनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतं॥ तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठाराक्षसं पर्वतोपमं॥ वायुनुनायथा मेधा
 जग्मुः सर्वे यथोद्दिशोः॥ विपुलपरिधवास्तु कुम्भकर्णो रिपुः॥ निधनाय विनिस्तुतो महो जाः॥ कपिगणमावहन् सु
 तीव्रं प्रभुरिवाकंकरदंडवानूयुगांते॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे कुम्भकर्णनिर्याणो नाम सर्गः॥ सननादमहाना
 दं समुद्रद्वपर्वणि॥ जनयन्निवनिर्घातं कंपयन्निवपर्वतं॥ तमवध्यं भगवता वमेन वरुणेन च॥ प्रेक्ष्य भीमाक्षमाया
 तं वानरा विप्रदुःखः॥ दृष्ट्वा तं वानरश्रेष्ठाराक्षसं पर्वतोपमं॥ वायुक्षिप्ता यथा मेधाः ययुः सर्वादिशस्तदा॥ तद्वा रा
 नीकमतिप्रचंडं दिशो भ्रमादुन्नमिवाभ्रजालं॥ सकुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षान्ननादनादधनवद्भुनाभः॥ ततस्त्वयोर
 निनदं निशम्य यथा शनेर्दधिघनेन मुक्तं॥ वेतुः पृथिव्यां वहवः पतंगा निवृत्तमूला इव शालवृक्षाः॥ तान्सुविद्वतो ह
 द्धाराजपुत्रांगदो ब्रवीत्॥ गवाक्षं कुमुदनीलं सनलंच महो बलं॥ आत्मानमभिसंस्तुय वीर्याय यमिजनानि च॥ कृगच्छ
 तं भयत्रताः प्राकृता हरयो यथा॥ सर्वे सैन्यानि वर्तन्त्वा किं प्राणान्परिरक्षथ॥ नातं युधाय वेरहो महतीयं विभीषि
 का॥ महती मुष्टिना मेता वानराणां विभीषिका॥ लक्ष्मि तद्धमिच्छामो निवर्तन्त्वा वगेमाः॥ कृच्छेण महता ज

व

मथ

स्ताः संस्तुभ्यन्परस्परं ॥ शिलापादपहस्तास्तैरथुः संग्राममूर्धनि ॥ तेषां दृष्टानि वृत्ताश्च समदाइवकुंजराः ॥ निजधुः परमक्रुधाः
 कुंभकर्णवनेकसः ॥ प्रांशुभिर्दधितालेभ्यः शिलाभिश्च महाबलाः ॥ तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्यपताम्ह ॥ तस्य गान्धर्वेषु पाहि
 नाः धिद्यंतो विपुलाः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिता गैश्च बध्यमानो न च क्षमे ॥ ततः पर्वतमुत्पाद्य ध्वजविहः प्रवर्गवर्भः ॥ बुद्धा
 वपर्वताकारो राक्षससंमहाबलः ॥ तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्यपताम्ह ॥ तस्य गान्धर्वेषु भिद्यंतो पतितोऽपि धिद्यंतो विपुलाः शिलाः ॥
 पादपाः पुष्पिता ग्रास्तुभिन्नाः पेलुर्महीतले ॥ सहसैन्यानि संक्रुधो वानराणां महोजसां ॥ ममथ परमायत्तो वनान्यग्निरिव
 धितः ॥ वानरास्तु सुसंक्रुधा गिरिभृगैर्महाबलाः ॥ राक्षसानामनीकानि धिनिजधुः सहस्रशः ॥ तच्छेदवेगाभिहतं ह
 ताश्च वरवारुणं ॥ रक्षोरुधिरसंकेदं बभूवा योधनं महत् ॥ रथिनो वानरैर्दण्डांशुरैः कालोत्तकोपमैः ॥ शरास्तु सहसा जघ्नः न
 दंतो भीमनिखनाः ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाद्य महाद्रुमान् ॥ रथानुश्वानुगजानुष्टान राक्षसांश्च निष्कृत्य ॥ लोहितोद्गी
 र्णवहवः शरैरेवानरवर्माः ॥ निरस्ताः पतितान्भीमोताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ बध्यमानास्ते वीराः राक्षसेन महात्मना ॥ सागरं येन स
 तीर्णः पथात्तेनैव द्रुवः ॥ ते स्थूलान्यथ निम्नानि धिषणवदनाभृशं ॥ लंघयन्ति स्म धावन्तो निरपेक्षाः ह्रवगमाः ॥ केचित्समुद्रप
 तिताः गगनं केचिदश्रिताः ॥ केचिद्दृक्षान् समारूढाः मम ऊर्ध्वं केचिद्वर्णवो ॥ केचिन्गिरिनारुरुहुर्गुहाः केचिन्नथाश्रिताः ॥

राक्षसः ॥ विक्रमायकृतोत्साहो दैत्यराज इवावमौ ॥ सरावणं परिष्वज्य कृत्वान्वापि प्रदक्षिणं ॥ अणम्य शिरसा चैव सं
 तस्थे महाबलः ॥ ततस्तथ रथं दिव्यपंचनल्वज्रप्रमाणतः ॥ युक्तं खरसहस्रेण मुक्तध्वजं विभूषितं ॥ महाजलद
 निर्घोषं कैलासशिखरोपमं ॥ अष्टचक्रं महाचक्रं उपनीय महारथं ॥ जवाशिखो वर्धयित्वा विनीतः प्रांजलिस्थितः ॥
 सतमारुह्य ययौ मेघगंभीरे निखनः ॥ सौतेिकायो महानादो रथस्योपरिराक्षसः ॥ गंधर्वनगराकारः प्रगृहीतायुधो वभौ ॥
 तमाशोभिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ शरवदुं दुभिनिघोषैः सैन्यैश्चानवरायुधैः ॥ तं गजेभ्यस्तुरगैश्च रथैश्च
 बुद्धनिखनेः ॥ अन्यगच्छन् महात्मान रथिनो रथिनो वरं ॥ नागोष्ठवरहस्यश्च सिंहद्वीपमृगदिजाः ॥ अनुजग्म
 र्महात्मानं रथिनो सधिवान्वरं ॥ सपुष्पवर्षैर्वैरवकीर्यमाणो धृततपन्नाः शितशूलपाणिः ॥ मदोत्कटः शोणि
 तमधमत्तो विनिर्ययो राक्षसे योधमुख्यः ॥ निपतंतं महाकायं महा नादं महाबलं ॥ अन्यद्वाराक्षसाभीमाभीमाक्षं शस्त्र
 वाणयः ॥ राक्षसाश्च महाकायानीलांजनचयोपमाः ॥ शूलान्युद्यम्य खड्गंश्च विविधाः शतघ्नीश्च दुरासदः ॥ सपुरंदारमासाद्य
 व्यासांश्च परिधानं गदाश्च मुसलानि च ॥ शालस्कंधाश्च विविधाः शतघ्नीश्च दुरासदः ॥ सपुरंदारमासाद्य

मानेऽसर्वेते विनिवर्जिताः॥ ततः पुनर्हरिः स्वभावे होजसः तदा हवे गिरितटपादपायुधाः॥ युयुत्सवः समुद्रतभीमविक्रमाव्यव
 स्थिताः परबलदर्पनारानाः॥ इतिवानरसमाश्वासनो नामसर्गः॥ ॥ ने निचल महाकायाः श्रुत्वा गदवचस्तदा॥ नेष्टुकां वुष्टि
 मारथाय सर्वसंग्रामकांक्षिणः॥ समुद्रो रितवीर्यो स्ते समारोपितविक्रमाः॥ पर्यवस्थापिता वाक्चैरंगदेन छवंगमाः॥ चक्रुर्बुध्नं
 समतुलं वानरा रूप्यक्तजीविताः॥ ब्रह्मर्षादागतोत्साहामरणे कृतनिश्चयाः॥ अथ वृक्षा न्महाकायान् शृंगानि सुमहांति च॥ वा
 नरा स्तूर्णमुत्पाद्य कुंभकर्णमुपाद्रवन्॥ तान् समापततो दृष्ट्वा कुंभकर्णः प्रतापवान्॥ व्यद्रावयत्सु संरक्षो मेघानिव सदाग
 तिः॥ ततस्तुतं महावीर्यं दशवानरयूथपाः॥ शिलाउत्पाद्य विपुलाः कुंभकर्णमुपाद्रवन्॥ अंगदो कुमुदो नीलोगवाक्षश्च गजो
 हरिः॥ मेदो धृष्टिदिविदश्चैव जांबवान् विनतस्तथा॥ युगपद्यनहन् सर्वे कुंभकर्णं महाबलाः॥ तस्य गान्ने विनिर्भिन्नाः शिलाः शैलभिभा
 स्तथा॥ ध्वजं रथं वराश्चैव सन्तं चैव व्यपातयत्॥ सो वलु सारवाहीरो गदामुधम्य सत्वरः॥ वेगेनाभ्युत्पताय पक्षवानिव पर्वतः॥ सकुंभक
 र्णः सत्क्रुधो गदामुधम्यवीर्यवान्॥ अमर्दयत् महानागः समंतात् विक्षिपन् रिरण्॥ शतानि सप्तचाष्टौ च सहस्राश्चापिवानराः॥
 प्रकीर्णाः शरैर्ममो कुंभकर्णेन पातिताः॥ षोडशाष्टौ च दशचत्त्रिंशद्दिशाश्च वानराः॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां निव्यपेक्ष सरा

क्षसः॥ हनुमान् शैलशृंगाणि वृक्षांश्च विविधान् बहन्॥ वर्ष कुंभकर्णस्य शरीरे वानरर्षभः॥ तानि पर्वतशृंगाणि बली च परमा
 हवे॥ विभेदपरमायस्तोः कुंभकर्णो मरेत्कटः॥ ततो हरीणां तर्कं कमुग्रं द्वावश्लुं निशितं प्रगृह्य॥ तस्थौ च तस्यापततः पुरस्ता
 द्महीधराग्रं हनुमान् प्रगृह्य॥ तमापततो ब्रह्मरोत्रं शत्रुं जघान शैलेन कपिप्रवीरः॥ सचापितेनाभिहतस्तस्वी नचुष्टुभ
 कालसमप्रभावः॥ सरलमावध्यत इत्यकाशं गिरियथा प्रज्वलितां ग्रहं॥ बाह्वरे मारुतिमाजघान गुहोचलं क्रो
 चमिवात्मशक्त्या॥ सतेने धीरोभिहतस्तनांतरे सुविक्रलः शोणितमुहमन्मुखात्॥ ननादभिमं हनुमान् महायशाय
 थातपांते सवल्लोबलाहकः॥ ततो चिनेदुः सहसा प्रदृष्ट्वा रक्षोगणास्तं व्याधितं निशम्य॥ छवंगमाश्चापितथा व्यथा
 नाप्रदुद्रुवुस्ते सहसा स्मर्भताः॥ नीलाश्चिह्ने परोलाग्रं कुंभकर्णाय धीमते॥ तदापततं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान सः॥
 मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत॥ सविस्फलिंगं सज्ज्वालं निपपात च भूतले॥ ऋषभः सारभालो गवाक्षो गंधमादनः॥ नी
 पंचवानरशार्दूलाः कुंभकर्णमुपाद्रवन्॥ शैलवृक्षैस्तले श्चापि मुष्टिभिश्च महाबलाः॥ कुंभकर्णं महाकायं सर्वतोभ्या
 म्भनन् भृशं॥ स्पेशानिव प्रहारांस्तान् भन्यमानो न विव्यथे॥ ऋषभं च महाभागं बाहुभ्यां परिष्वजे॥ कुंभकर्णं भुजाभ्यां

सर्वोदितो वानरोत्तमः॥ वपातत्र धूमोभूमे मुरवादागनरोत्तमः॥ मुष्टिना शरभंचापि जानुभ्यां नीलमाहवे॥ आ
जधानगवाक्षंतु तलेनतुरिपुस्तदा॥ एतेमहारे व्यथितामुमुहुः शोणितोक्षिताः॥ निपेतुश्चापिमोहिन्यां निरुताइवार्कं
शुकाः॥ ततोवानरमुख्येषु पातितेषु महात्मसु॥ वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं बिदुदुवुः॥ तैरौलभिवरोत्तमा
सर्वतः छवगर्षमाः॥ समारुरुहुरुत्तमं व्यनतं च महाबलाः॥ तच्चैवैरानैश्च जानुभिर्मुष्टिभिस्तलेः॥ कुम्भकर्णमहा
कार्यानि जघ्नुस्ते छवंगमाः॥ तेषु वामरसाहस्रेपरिहितघातः समंतलः॥ रराजराक्षस व्याघ्रो गिरिराट् भूधरैरिव॥
पाहुभ्यां वानरोत्तमं तवन्ति आकुप्य समहाबलः॥ भक्षयामास संक्रुधः हरीनृपर्वतसंनिधानम्॥ नाविंदस्वर्गो ग्रेऽप्यमहा
रान् राक्षसोत्तमः॥ मांसशोणितसंकेदां कुर्वन्मूर्ध्नि सराक्षसः॥ चचार हरिसेन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः॥ वज्रहस्तो य
थाशक्रः वाशहस्तो यथातकः॥ रालहस्तो बभूव कुम्भकर्णमहाबलः॥ यथाशक्राण्यपरण्यानि ग्रीष्मे दहति पा
वकः॥ तथा वानरसेन्यानि ददाह समहाबलः॥ ततस्तव ध्यमानास्तु हतयथा विनायकाः॥ वानराभयसंचिन्ना विनेदः वि
स्वरंतथा॥ ततो निपात्यमानास्तु कुम्भकर्णेन वानराः॥ राघवाभ्यां रामा जग्मुर्ध्व धार्तानिष्टवतनाः॥ तमापतंतं सं मेक्ष्य कुं

३

निपेतुर्वानराः केचित् केचिन्नेवावतास्थिरः॥ समीक्ष्य वानरान्मृगानां गेह इदमब्रीत्॥ संतिष्ठध्वं हियुध्यामोर्वहताश्च
हताश्चये॥ भगवानावानपस्वामिपरिष्वज्य महीमिमा॥ स्थानि सर्वानिवर्तय्य युध्वं वानरोत्तमः॥ निरायुध्यानां द्रवतां
असागतचेतसां॥ स्त्रीणां मौषाधिकस्त्रासः सर्वेषां बोजघ्न्यजः॥ कुलेषु जाताः सर्वस्मिन्निर्जीर्णेषु महसुवे॥ अनार्यं रव
त्रुयद्गीतात्स्वकावीर्यं पलायय॥ विकक्षितानि वीर्यानि गर्जित्वा जनसंसादे॥ तानिवः क्राधजातानि सोदग्राणि गतानि च॥ भीरु
वाराश्रयतेन सजीर्वा तथेव नृपः॥ मार्गं स ह्युरुवेर्जुष्टं भजामस्त्यज्यतां भयम्॥ स्वप्राप्त्या मोवाधनिहताः पृथिव्या व्यक्तज
विताः॥ अवाप्यामो धवाकीर्तिं हत्वा शत्रुमहाहवे॥ दुःप्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्यामो युधिनिर्जिताः॥ न कुम्भकर्णका कुत्स्थं द
धाजीवनं गमिष्यति॥ दीप्यमानं समासाद्य पतंगो ज्वलनं यथा॥ पलायनेन स्वानुमानान् यदा दृष्ट्वा महवयम्॥ एकेन बहवो भ
ग्नाः यज्ञो नो धविनंक्ष्यति॥ एवं ब्रुवंतं शरंतं उगदं वानराभयानम्॥ द्रुवमाणास्तदा वाक्यं ऊचुः शरविगर्हितम्॥ कव
नः कदनघोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा॥ न स्नातका लो गच्छामो दयितं जीविहि नः॥ एतावदुक्तास्तु वगामाजिरे
सर्वतोदिशः॥ भीमभीमाश्च मायातं दृष्ट्वा राक्षसमाहवे॥ द्रुवमाणास्तु ते रामादगेद न बलीयसा॥ सावैश्चैवान्

महात्मा ॥ उवाच ॥ शृंगं सहसा चलस्य जघान सुग्रीवमभिप्रमर्दनं ॥ सशूलं शृंगं भिहोति विसंज्ञः पपात भूमौ युधिवानरं
 हः ॥ तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा बुधिया तु धानाः ॥ तमभ्युपेत्य सचोत्कर्मासकुंभकर्णे युधिवानरं हः ॥
 जह्रा सुग्रीवमभिप्रहृष्टं यथानिलो मेघमतिप्रचंडः ॥ सतं महामेघो नैकाय रूपं उत्पल्य गच्छन् युधिबुभुक्षुः ॥ राजा मेघप्र
 तिमानुत्सो मेरु र्यथा युधिध्वजधोरशृंगः ॥ समं समुत्पाद्य जगाम वीरः ॥ संस्तूयमानो युधिराक्षसो धैः शृण्वन्निर्नादं
 त्रिदिवालयानां सुवेगं राजा ग्रहं विस्मितानां ॥ नगरं तदा दायत दासमेनेहरींद्रमिंद्रोपपतुल्यवीर्यं ॥ यस्मिन् हते सर्वमिदं
 विनष्टं स राघवं सेन्यमितींद्रानुः ॥ इत्यर्षेश्रीरामायणे सुग्रीवग्रहणो नाम सर्गः ॥ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वान
 राणां ससंज्ञतः ॥ कुंभकर्णेन सुग्रीवं गृह्णीतुं हतचित्तं च पितृविराट् ॥ हनूमान् च तं यामास मतिमान् पवनात्मजः ॥ एवं गृही
 तं सुग्रीवं किं कार्यं वेमया भवेत् ॥ यत्तु न्यायं मया कर्तुं तत्करिष्यामि राक्षसं ॥ मया हते संप्रतिकुंभकर्णे महाबले सुषि
 निपातभग्ने ॥ विमोचिन्ते वानरपार्थिवेन भवं गृह्णाः लवगाः समग्राः ॥ अथ वा स्वयमेवैष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ॥ गृ

हीतो यद्यपि भवेद्विद्रोशमहोरुगेः ॥ मयेन तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शूलं प्रहा राभिहृतः कुंभकर्णेन संयुगे ॥ अ
 यं मुहूर्तोत्सुग्रीवोऽब्धसंज्ञो महाह्रिवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यंतद्दुर्विष्यति ॥ मया विमोक्षितश्चास्य सुग्रीवस्य
 महात्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिना राक्षसाश्चतः ॥ तस्मान्मुहूर्तं कांक्षिष्ये विद्रुतं पार्थिवस्य हि ॥ वानराश्चापि स
 त्रस्ताः जग्मुः सर्वा दिशस्तथा ॥ केचित्संविग्नमनसः चिंतयन्तो हितं परं ॥ एतस्मिन् तरे वीरो हनूमान् पृच्छतो ययौ ॥ कस्य
 क्त्वात्मनो रूपं सुग्रीवहितकाम्यया ॥ भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहं ॥ एवं चिंतयित्वा तु हनूमान्मारुतात्मजः ॥
 भूयः संस्तंभयामास वानराणां तदा चमूं ॥ स कुंभकर्णो यविवेश लंकां फुल्लमादाय महाहरीशं ॥ विमानचर्या गृहगोपुरस्थं
 मोक्षाय चैवैरवकीर्यमाणः ॥ ततः स संज्ञो प्रतिलभ्य कृष्णात् वलीयसस्तुल्यभुजानुस्तपः ॥ अवेक्ष्यमाणः पुराजमा
 गं विचिंतयामास मुहुर्महात्मा ॥ एवं गृहीतेन कथं नुनाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुं मघा ॥ तथा करिष्यामि यथाहरीणां भविष्य
 तीष्टममचैव पथ्यं ॥ ततः करग्रेः सह सोर्धमेव राजा हरीणां ससुरेन्द्रशत्रोः ॥ चकत्तं कर्णे दृशनेश्च नासां ददारपार्श्वेषु च कुंभक
 र्णं ॥ स कुंभकर्णो हतकर्णनासो भृशं भवेद्देहं नयार्हितम् ॥ रोषाभिभूतः क्षित्वा त्रिगान्त्रोत्सुग्रीवं सुग्रीवमाधिध

पिपेधभूमौ ॥ सभूतलेभूरिबलेनपिष्टः सुरारिभिस्तैरभितन्यमानः ॥ जगामखंवेगवदभ्युपेसपुनश्चरामंससाजगाम ॥ इ
 त्यावे श्रीरामायणेयुधकांडेकुंभकर्णं नोसावेकर्णनोनामसर्गः ॥ कर्णनासाविहीनस्तुकुंभकर्णेमहाबलः ॥ राज
 शोणितोत्सैर्कैर्गिरिप्रश्रवणैरिव ॥ पुनः सपुर्याः सहसामहात्मानिष्क्रम्यतद्वानरसैन्यमुग्रं ॥ अक्षोभयन्क्रोधवि
 चित्रनेत्रः प्रजायुगांतानिखिप्रदीप्तः ॥ बुभुक्षितः शोणितमांसगंधीप्रविश्यतद्वानरसैन्यमाश्रु ॥ चरवादेक्षः स
 हसीनपिशंगान् क्रदांश्चमोहाद्युधिकुंभकर्णः ॥ एकद्वौत्रीन्वहंश्चापिवानरान् राक्षसैः सह ॥ समादायैकहस्ते
 नमुखेप्राक्ष्यतिस्मसः ॥ मुखात्प्रसृतमेदोरुक् घोररूपः सराक्षसः ॥ वर्धमानो गिरींद्राभो भक्षयामासवी
 र्यवान् ॥ संचापमादायभुजं गकल्लं दृडज्यमुग्रतपनीयधुल्लं ॥ तैर्वध्यमानाहरयोशमंजग्मुस्तदागतिं ॥ हरीन्समा
 श्वाह्यसमुत्सपात रामोऽनिवधोऽनमतूयापाणिः ॥ सवानराणां सैन्यैस्तुलः परपुंजयः ॥ उद्धमणानुचरोरामः संप्र
 तस्थेमहाबलः ॥ पुनस्तंराघवस्यायै गदापाणिर्विभीषणः ॥ अभिदुद्राववेगेन भ्राताभ्रातरमाहवे ॥ विभी

भकर्णं महाबलं ॥ उत्पताननोवोदः सुग्रीवो वानरोत्तमः ॥ सशालवृक्षं सहसा समाविध्य महाकपिः ॥ अभिदुद्राववेगेन कुंभकर्णं म
 हाबलं ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य कुंभकर्णो महाबलः ॥ तस्थो विधृतसर्वांगो वानरेन्द्रसन्मुखः ॥ कपि शोणितदिग्भागं नृसर्वतं महाहरी
 न् ॥ कुंभकर्णस्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ निद्रिताः कपिशार्दूलाः कृतकर्मसु दुष्करं ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं
 यशः ॥ यजेता नृवानरान् सर्वान् किमभिस्ते निरुधमे ॥ सहसैकं निपातं मे शालवृक्षस्य राक्षसः ॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सांख्य
 धैर्यं समन्वितं ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलं कुंभकर्णो ब्रवीद्बुधः ॥ श्रुतः पौरुषसंपन्नः कस्माद्गुर्जसिवानरः ॥ कर्मणा दर्शयात्मानं यावत्वा
 प्रमथाम्यहं ॥ सकुंभकर्णस्य वचो निशम्य व्यासिप्तचित्तस्य धूमो विश्रुत् ॥ तेनाजघानोरसिकुंभकर्णं दक्षेणकाज्जनलसंनि
 भेन ॥ सशालवृक्षः सहसा च भग्नः भुजांतरे तस्य तदानीमग्निः ॥ ततो विनेदुः सहसा ह्यवेगमाः रक्षोगणश्चापि मुदा निवेदुः ॥
 सशालवृक्षाहितश्चकोपजहा सचैवाय विरुनवक्षः ॥ आविध्य शूलं च तद्विषकात्रां चिह्नं पदहृत्योपतेव वाया तं कुंभकर्ण
 सभुजप्रवृत्तं शूलं शितं कान्चनवज्रजुष्टं ॥ क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां वभजर्जररुतं सवलेन ॥ कृतभारं सहस्र
 शूलं कालाय संहृतं ॥ वभज जानुभासाद्य स प्रहृष्टः ह्रवंगमः ॥ सततं दाम्भग्नमवेक्ष्य शूलं चुको परक्षोधिपति

तोनैऋतर्षभः॥ समुप्यमाणस्तंशब्दं अभिद्रुशवराधवं॥ तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परवलार्दनः॥ चकार लक्ष्मणः प्रादुरस्त्रमस्त्राविदं
 वरः॥ सकुंभकर्णस्थशरानुरारीरे सप्तवीरवान्॥ निचरवानदेवान्यान् विससर्ज सलक्ष्मणः॥ अति क्रम्य स सोमि त्रिकुंभकर्णमहा
 बलः॥ राममैभिद्रुशवकपयन्निवमेदिनी॥ ततस्तु वातोत्थितवह्निकल्पं भुजंगराजोपमदीर्घवाहं॥ समीपतंतधरणधराभंप्रोवाच
 रामोयुधिकुंभकर्ण॥ अगच्छाक्षोधिपमत्समीपं जयं स्थितो हं प्रगृहीतचापः॥ उपेहि मां नृसुमुपास्थितो स्थिरमेतो मुहूर्तं भाविता रा
 नाय॥ रामो यमिति विज्ञाय जहास विगुप्तस्वनं॥ पाटयन्निव सर्वेषां हृदयानिवनो कसां॥ प्रहृत्कृतं भीमं समेधस्तानितो
 वमं॥ कुंभकर्णमिहोतेजाराधववाक्यमब्रवीत्॥ नाहं विरोधे विज्ञेयोन कबंधः स्वरो न च॥ नवाली न च मारी चः कुंभकर्णम
 वोहि मां॥ पर्यमे मुद्रुंघोरं सर्वकालाय संहतं॥ अनेन निर्जितो देवा रानवाश्च पुरामया॥ शक्रश्च निर्जितो राम न ताहं च स्वयं
 ध्रुवः॥ विकर्णनाशो भितिमां नावशांतुं त्वमर्हसि॥ अल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासा विनाशने॥ दृष्ट्वैका कुशार्दूल
 यं गात्रेषु मेलघु॥ ततस्तां भक्षयिष्यामि हृष्टो रूषविक्रमं॥ सकुंभकर्णस्य वचो निशम्य रामः संपुरवान् विससर्ज बाणान्॥
 तेराहतो वज्रसमप्रभावो न च क्षुभे संयतिकुंभकर्णः॥ येः सायकैस्तालवरा निराकृताः वाली हतो राक्षसपुंगवाश्च॥ ते कुं
 भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमानं यथिमावभूकु॥ सवारिधारा इव सायकास्तान् विधुः शरीरेण महेन्द्रशत्रुः॥ अधानत

रामशरप्रकांशां विध्यत मुद्रुमुग्रवेगं॥ विना सयामासरधुप्रवीरं॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमत्तं प्रयोजयत्॥ कुंभकर्णो
 स्वहृदये निचरवानशितान् शरान्॥ तस्य रामेण विधुस्य सहसा विप्रधावतः॥ अंगारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखानिः
 श्वेरुरर्चिषः॥ तस्योरासिनिमग्नास्ते शरावर्हिणः॥ हृदयं पीडयामासुः क्रोधमुक्तामहात्मना॥ हस्ताब्जास्य परिभ्र
 णं प्रपातो र्यो महायुधः॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत्॥ सवाणे रति
 विधागः क्षितिजेन समुक्षितः॥ रुधिरं परिमुञ्चाव गिरिः प्रश्रवणे रिव॥ सती ब्रिणचकोपेन रुधिरेण समुक्षितः॥ वानरा
 पूरुसांश्चैव खादन् विपरिधावति॥ तस्मिन्काले तु धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्॥ कुंभकर्णं वधेयतो योगान्परिमु
 रान् बहून्॥ नैवायवानशान् खादन् न च जानाति राक्षसान्॥ मत्तः शोणितगंधेन स्वानुपरांश्चैव खादति॥ साध्वेन मधिरो
 हंतुं सर्वथा वानर्षभाः॥ यूपवाश्च यथा मुख्यास्तित्वं त्वरयत् समीपतः॥ अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुं भारमवाप्तयन्॥ प्रपत
 दाक्षसो भूमेन च हन्यात्पुत्रवंगमान्॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गधमादनः॥
 नीलश्च कुमुदश्चैव जांबुवानं गदस्तथा॥ ते समारुहुरुहं कृत्वाः कुंभकर्णं हवंगमाः॥ कुंभकर्णस्तु संक्रुधः समारुहं

रामाय

गमैः॥ विधुनयस्तान्वेधेन दुष्टहृत्तीव हस्तिपान्॥ तान्दृष्ट्वा निहितान् रामो रोधीत्त्वानरयथपान्॥ शालासहानुभावंतं दिव्याण्य
ज्जाणि संदधे॥ वायव्यमाह्वयततो महात्मनः॥ अचिक्षेप निशाचराय॥ समुद्रतेन जहार वाहं सकलं वाहुस्तुमुलो ननाद॥ स
तस्थवाहगिरिश्चुंगनुभ्यः समुद्रे राघववाणकतः॥ यथा नभो हारिसेन्य मध्ये जघान तो बानरवाहिनी च॥ नवानरा भग्नहता
वशेषाः पथे तभा श्रिय भयविसन्नाः॥ प्रवेदितांगा ददृशुः सद्यो नरेन्द्रदोधिप संन्निपातं॥ सकुभकर्णस्त्रनिर्कुतवाहिनस्थान
दस्थानुरिवाचलेद्रः॥ उत्पातयासकरेण चक्षंत तो भिदुद्रावरणे नरेन्द्रं॥ ततोऽस्य वाहं सहशाल्वरुहं समुद्यंतं पन्नगकल्मो
इंद्रास्त्रमुक्तेन जहार रामो रारेण जावूनदभूषितेन॥ सकुभकर्णस्य भुजोऽन्यकुंतपतन्निवाहिपतगेन्द्रमुक्तः॥ सचेष्टमानाभि
जघान तत्र शैलान् शिलाराक्षसधानैर्दान्॥ समापतंतं सहस्रोन्नतं ततो धौ निशितं गृहीत्वा॥ चिच्छेत्पादो युधिराक्षस्य सक
नवाहुवाहुर्विनिर्कुतयादौ॥ विवृण्वत्कं वडवामुराभंदुद्रावरामं सहसा भिगर्जनं॥ राहुर्यथा चंद्रमसांतरिक्षे॥ आपूरयन्
स्वमुखं शिताग्रैः रामः शरैर्हमा विचित्रपुरैः॥ न पूर्णवल्केन शशाकवक्त्रे न शशाकवक्त्रं चुक्रे न च कुच्छेपानुमोहचापि॥
अप्याददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मवृत्तांतक कालकल्पं॥ जरिध्वमेद्रं निशितं स पुरवं रामः शरमोरुतनुव्यवर्गे अवारणीय

गयुधकां

चंद्र

७३

वर्णपुनर्दृष्ट्वा कुंभकर्णो ब्रवीत्तदिह॥ प्रहरस्वरणे शीघ्रं क्षत्रधर्मास्थितो भवान्॥ भ्रातृस्त्रेहं परि त्यज्य राघवस्य प्रियंकुरु॥ अस्मत्का
र्यंकृतं वत्स यत्नं राममुपागतः॥ त्वमेको रक्षसां लोके सत्यधर्माभिरक्षता॥ नास्ति धर्माभिसक्तानां व्यसनं तु कदाचन॥ संतान
र्थं त्वमेवैकः कुलस्यास्य भविष्यसि॥ राघवस्य प्रसादात्वरक्षसां रज्यमाप्स्यसि॥ प्रकृतसामपि दुर्धर्षः शीघ्रं मार्गं दिपाक्रम॥ न
स्थानव्यं पुरस्तात्तमे संभ्रमान् नष्टचेतसः॥ नवोद्भूतसंक्तः स्वान्परां न्वानिशाचरान्॥ रक्षणीयोऽसि मे वत्स सत्यमेतत्प्रवीक्षिते॥
एवमुक्त्वो वचस्तेन कुंभकर्णेन धीमता॥ विभीषणो महाबाहुः कुंभकर्णमुवाच ह॥ गदितं मे कुलस्यास्य रक्षणार्थं जरिद्रुम॥ नक्त
तं सर्वरक्षोभिस्ततो हं राममागतः॥ तत्संतव्यं च भवता सुकृतं कुष्कृतं तु वा॥ एवमुक्त्वा शुभपूर्णाक्षो गदापाणिर्विभीषणः॥ र
क्षां माश्चितो भूत्वा चिंतयामास तां स्थितिं॥ ददर्श समहात्मानं किरीटिनमवास्थितं॥ शोणितो हृतसर्वांगं कुंभकर्णं महाबलं॥
सर्वान् समभिधावंतं यथा धृष्टं भहागजं॥ मार्गमाणां हरीन् कुक्षं राक्षसे पारिवर्जितं॥ विंध्यमंदरसंकारां कांचनांगदभूषितं॥
स्ववंतं रुधिरंगात्रा भयंमूर्तमिवोषितं॥ लिलेह जिकया वक्त्रा तूरो जितं शोणितोक्षितं॥ मर्दंतं वानरान् संख्ये कालांतक
यमो यमं॥ तद्विष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसं॥ विस्फारयामास नदाकारं मुकुं पुरुषर्षभः॥ सतस्य चापनिर्घोषात् कुपि

चभूमोनिर्वातितं दृष्ट्वा विशिष्टमृषणं ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वहतराषानि गाचराः ॥ तेषु विषण्णमृषादीनां प्रहारा जनितश
 माः ॥ विनेदुरुच्चैर्वहवः सहसाविचरेः स्वरेः ॥ स चार्नेकायो हिमवत्प्रकाशोरक्षः पतिस्तोयनिधुः समीपे ॥ ग्राहान् महर्षी
 नवयन् भुजगान् संक्षोभ्य भूमौ चतदापपात ॥ तस्मिन् हते ब्राह्मणे देवशत्रो महाबले संयातं कुंभकर्णं ॥ चंचालभूमीमिधराश्च
 सर्वहर्षाश्च देवाः प्रसभं विनेदुः ॥ हर्षणयुक्ता बहवश्च वानराः प्रवृधपद्मप्रतिमेस्तदानेने ॥ उपूजयन् राघवमिष्टभागिने हतेरि
 पोभीम वल्लदुरासेदा ॥ स कुंभकर्णं सुररात्रुमुत्तमं महत्सु युधे प्रजितं कदाचन ॥ न नंदं हत्वा भरताग्रजोरणे महासुरं कृत्रमिवा
 मराधियं ॥ इत्यार्षे रामायणे युधकां कुंभकर्णवधो नाम सर्गः ॥ ॥ कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना ॥ राक्षसासंज्ञा
 य रावणाय न्यवेदयन् ॥ स श्रुत्वा निहतं संख्ये कुंभकर्णमहाबलं ॥ रावणः शोकसंतप्तो भूमौ हच पपात च ॥ पितरं पतितं दृष्ट्वा दे
 वांतं कनकं तको ॥ त्रिशिरश्चांतिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ आतरं निहवदं दृष्ट्वा रामेणास्मिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापा
 श्वैर्गोकाकां तावभूवतुः ॥ नतः बुद्धान् समासाद्य संज्ञां राक्षसयुगवः ॥ कुंभकर्णवधादीनो विललाप सरावणः ॥ हारिपुत्रं वीर
 वधं कुंभकर्णमहाबलं ॥ शक्रसेन्यं प्रताप्येकः धुमां संवध गच्छसि ॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः ॥ दक्षि

१ खच

णं यममाश्रित्वा विभेददिवोक्तं ॥ कथमेवंविधो नाम देवदानवदपेहा ॥ कालाग्निप्रतिमः राघवेणासिपातितः ॥ ननु तव
 अग्निष्ये वा कुर्वेऽप्यथा कदा ॥ सकथं रामवाणार्तः प्रसुप्तोऽस्मि हतले ॥ एते देवगणाः सार्धं कर्षभर्गमेनाथिताः ॥ त्वं
 मघदृष्ट्वा नंदो तं रामेण निहतः शरैः ॥ जघवेव स्वतो राजा प्रभवः प्रतिभाति मे ॥ येन त्वं कालसदृशो योजितः कालकर्म
 णा ॥ त्वं भूमौ पतितं दृष्ट्वा भवदाकारणोत्सुकाः ॥ ध्रुवमधेवं संदृष्ट्वा उद्धतुषाः लवंगमाः ॥ समारोप्यंति दुर्गाणि त्वं का
 राणि सर्वशः ॥ राघवे नास्ति मे कथं किं करिष्यामि सीतया ॥ कुंभकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे स्थला ॥ यद्यहं भ्रातृहंतारं
 निहान्मि युधि राघवं ॥ ननु मे मरणं श्रेयो न चैवं व्यर्थं जीवितं ॥ अद्येव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजामम ॥ नहि भ्रातृपरिहृ
 णः क्षणं जीवितमुत्सेहे ॥ इदमाविहसिष्यंति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणं ॥ कथं मिदं विजेष्यामि कुंभकर्णं हतं त्वया ॥ तदिदं मामनु
 प्राप्ते विभीषणवचः श्रुत्वा ॥ यदज्ञानान् मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ विभीषणाभिशापोयं कुंभकर्णं हतं त्वया ॥ विनाशाय स
 मृत्युना मापीडयति दारुणः ॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विवाको मम सोदर ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान् सानिरस्तो विभीषणः ॥ एवं
 उद्यमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभिसंतप्तं त्रिशरावाक्यमब्रवीत् ॥ एवमेव तं महासत्त्वं न श्रुतं यद्विभीषणात् ॥ ननु

पुरुषाद्येवंविलपंतियथाभवान्॥ ननुऽभिभुवनस्यापि पर्याप्तं ह्यं विनिग्रहे॥ सकथं प्राकृतमेव शोचस्यात्मानमीश्वरा॥ ब्रह्महन्ता
स्ति तेनास्तिः कवचं सायकोयनु॥ सहस्ररवरं युक्तं च रथो मेघनिभस्वनः॥ तदा त्वया विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः॥ स
सर्वायुधसंपन्नो राघवं हनुमिच्छसि॥ कामतिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणे॥ उध्वा विष्याम्यहं शत्रुं गुरुहः पन्नगं यथा॥ शोच
रो देवराजेन तारको विष्णुना यथा॥ तया घनायिता रामो मया युधि विनिर्जितः॥ श्रुत्वा त्रिशरसो धौर्वेयं देवांतकनरांतको॥ उ
त्तिकायश्च तेजसी वभूवुर्युधकांक्षिणः॥ ततो हर्षसमाविष्टा जगज्जुर्जेर्त्तव्यभाः॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्र
तुल्यपराक्रमाः॥ अंतरिक्षचराः सर्वे सर्वमाया विशारदाः॥ सर्वे भद्रशर्पघ्नाः सर्वे संग्रामकांक्षिणः॥ सर्वे तु बलसंपन्ना
सर्वे विपुलकीर्णयः॥ सर्वे सभरमासाधनश्रूयंते स्म निर्जिताः॥ सतैः सदा भास्करराशिसंनिभैरुत्तेजतः शत्रुवलाभिमा
हनेः॥ राजराजामघवान्यथामरैः वृत्तेर्महादानवद्वर्पनाशिनैः॥ इति श्रीरामायणे रावणपरिदेवने नाम सर्गः॥ सप्त
मसंपरिवृज्य प्रजयिष्यामि भूषणैः॥ आशीर्भिष्य प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे॥ महोदरमहापाशौ भ्रातरो चापिरा
वणः॥ दृष्ट्वा रथं कुमारं प्राणैः प्रेषयामास संयुगे॥ तेषां वाद्यमहात्मानं रावणराक्षसेश्वरं॥ कल्याणदक्षिणं स

विशिरवं दीर्यवंतं महाबलं॥ भयंकरमभिप्राणो शान्तिना हर्षवर्धनं॥ तं कार्मुकं समाधाय विकल्प्य च महाबल
॥ स सज्जकुंभकणार्थवधाय शरमुज्जमं॥ दिव्यं मधवनादन्तं ज्वलंतं भिवतेजसा॥ अति सुष्ठो बलवता रामेण
निशितैः शरैः॥ कुंभकर्णस्य हृदयं भित्वा धरणिमाविशत्॥ अथाह द्यौश्चरं चान्यदिव्यं निसाभिरक्षितं॥ तं व
ज्रजांबूदेनै चारुपुंरवं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशं॥ महेंद्रवज्राशानितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय॥
स सायको राघवः सह विच्युतो दिशः स्वभासा दशाविप्रकाशयन्॥ विधुमवैश्वानरतुल्यदर्शिनो जगाम
शक्राशानितुल्यवेगः॥ स तं महाकूटगिरीं द्रुसोन्निभं विवृणुदं दृष्टो ज्वलंचारुभूषणं॥ चकनैरहोधिप
तैः शिरस्तदा यथैव वज्रस्य पुरापुरंदरः॥ तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्तः शिरः पर्वतसंनिकाशं॥ वभंजपुण्याग
होपुराणि प्राकारकाद्युलचयाश्च तत्र॥ पतितेवानराः सर्वे व्यनदन् राक्षसे हते॥ वानराणां सहस्रे द्वेका
धेनाभिव्यपथयत्॥ संप्राकंपतलं कथाप्राकारं तोरणानिव॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ चुक्षुर्भेवमहादधिः॥ तं

वान्॥ विरजगतापाणि कुबेर इव संयुगे॥ तेषां तस्थुर्महात्मानो वलैरप्रतिमैर्बलैः॥ सुरा इवामरावसां बभूवुर्धुविद्विषिताः॥ तान्
 गजे श्वतुरंगैश्च रथैश्चावुदनि स्यनेः॥ अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसप्रवरायुधि॥ तेषां जग्मुर्महात्मानो राक्षसप्रवरायुधि॥ नेवि
 जग्मुर्महात्मानः कुमारः सूर्यवर्चसः॥ किरीटिनः श्रिया युक्तः सप्तर्षय इवांबरे॥ मरणं चैव निश्चितं शत्रूणां वापराजयः॥ इ
 तिकृत्वा धृतिवीराः मिर्जग्मुः संयुगार्थिनः॥ जगज्जुश्वापिने दुश्च चिद्वेदुश्वापिराक्षसाः॥ जहर्षुश्च दुरात्मानो दहृरक
 नैर्ऋतं वलं॥ हस्त्यश्चरथ सबाधं कंकिणी शतनादितं॥ नीलजीमूतसंकाशं समुधतशिलायुधैः॥ दीप्तानलरवि
 प्रख्येनैर्ऋतैः सर्वतो वृतं॥ तंदधूवलमायां तं लब्धुः लब्धुः लब्धुः॥ कुंधाराक्षसैः सैन्येषु च रुद्रमशिलायुधाः
 तेषां दृष्ट्वा शैलशैलैः चक्रुर्वृष्टि मनुजमां॥ वाणैर्धैर्यमाणा पिहृरयो भीमचक्रमाः॥ शिखरो शिखराभासे यानुधानाः
 नृसुवंगमाः॥ मिजघ्नः समरवाणैः वानरा नपिराक्षसाः॥ केचिद्रथगतांश्चैव गजवाजिगतानपि॥ मिजघ्नः सहस्रां प्रययान्
 धानान् सुवंगमाः॥ शैलशैलविभिन्ना गामुष्टिनिर्घातलोचनाः॥ चेलः पेतुश्च नेदुश्च ततो राक्षसपुंगवाः॥ ततः शूलैश्च व
 सेश्च निरुद्धे हरिराक्षसैः॥ मुहूर्तेनाकृता भूमिरभवत् शोणिता धुता॥ विकीर्णाः पर्वतावाणेः रक्षोभिरुपमर्द्धनैः॥ आ

क्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भद्रपाशैश्च वानराः॥ वानरं वानरेणैव जघ्नुर्धौरानिभाचराः॥ राक्षसं राक्षसेनैव विपिषुर्वानरायुधि॥ अ
 क्षिप्य च शिलाजघ्नुः राक्षसा वानरायुधि॥ तेषां माक्षिद्य गन्त्राणि जघ्नुस्तानपि वानराः॥ मिजघ्नः शैलशिखरे रभिदुश्च व
 रस्परं॥ सिंहनादं विनेदुश्चरणे राक्षस वानराः॥ छिन्नमर्मतनुत्राणाराक्षसा वानरैर्हताः॥ शुश्रावरुधिरं तेभ्यः सरितः पर्वतादिव
 ॥ रथेन रथिनं वापि राक्षसं राक्षसेन च॥ ह्येन च हयं केचित्पिपीषुस्ते वलीपुरवाः॥ तस्मिंस्तथानिर्भरं संप्रवृत्ते कोलाहले राक्ष
 सराजधान्यां॥ संहृष्यमाणेषु वानरेषु निपासमानेषु च राक्षसेषु॥ प्रहृष्टमानेषु महारथेषु महर्षयो भूतगणाश्च नेदुः॥ ते
 वापि सैव हरयः प्रहृष्टा विनेदु राक्षेदित्तं सिंहनादैः॥ नतो हयमारुततुल्यवेगं आरुह्य शान्तिं निशितां प्रगृह्य॥ नरांतको
 वानराजसैन्यं विवेक्षमानः सयथार्णवाभं॥ सवानरान् सुसहृष्टातिवीरः प्रासेनदीप्तेन विनिर्दिभेद॥ एकक्षणेनैव हरिपु
 र्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुंगवानां॥ दहृरकश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितं॥ चरंतं हरि सैन्येषु भूतविद्याधरं भा
 तैरनस्य दहृरमार्गमां सशोणितकर्दमः॥ पर्वतैः पर्वताकारैः वानरैरति सर्वतः॥ यावद्विक्रमिन्नुचक्रुर्धुधिं विस्त्रव
 गपुंगवाः॥ तावदेतानि क्रम्य निर्विभेदं सलोकः॥ धावमानान् कपीन् सर्वांन् प्रासभ्य त्सामुधावति॥ सर्वा

प्रासभृत्सोनुधावति॥ स वा सुदिक्षु यल्लयान् प्रावृषीव यथानिलः॥ यतो यतः सदृशो प्रासपाणिर्नरांतकः॥ ततः स्तनश्च
 भ्रंवेकालो यमिवावरा॥ ज्वलन्ने प्रासमुद्यम्य संग्रामातेनरांतकः॥ दृष्टिं रसेन्यानि काननानि यथावत्कृत्वा॥ याचदुःपाटय
 मासुः शैलान् वृक्षांश्च वानराः॥ तावत्प्रासहताः सर्वे जगतां ता इवाचलाः॥ नरोकुश्वलिमुं वीराः नस्थातुं न च सा
 दितुं॥ स्थितं चैवोत्पतंत च सच हंति महाबलः॥ एकेनान्तक कल्मेन प्रासेनादिसर्वं च सा॥ छिन्नानि हरिसेन्यानि निपतुधर
 णिलले॥ वज्रनिघोषिनिर्नादं प्रासस्य धानिपातनं॥ नरोकुश्वलिः सोढुं विनेदुश्च महाबलवान्॥ पततां हरिवीराणां रूपं
 णिप्रचकारिरे॥ विद्युद्गन्माग्रकूटानां शैलानां पततामिव॥ येन पूर्वमहात्मानः कुंभकर्णेन पारिताः॥ तेन स्तावानरश्रेष्ठाः सु
 ग्रीवपर्वपासते॥ विचेष्टमानां सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीं॥ नरांतक भयत्रस्तो विद्रवतीं तलस्ततः॥ विद्युतां वाहिनीं दृष्ट्वा सद
 र्दरमिरांतकः॥ प्रासपाणिनमवातं हृद्यदृष्टुं न दर्पितं॥ अथोवाच महतेजसः सुग्रीवो हरिपुंगवः॥ कुमारमंगदं वीरं शक्यं तुल्य
 पराक्रमं॥ गच्छेन्नराक्षसवीरं घोरं तु रामारक्षितं॥ क्षोभयंतं हि सेन्यानि क्षिप्रं प्राणेर्वियोजय॥ सतु भर्तुर्वचः श्रुत्वा निपपात
 गदः सदा॥ अनीकान् मेघसंकाशान् मेघानि को दिवाकरः॥ शैलसंघात संकाशान् हरीणां मुनमोगदः॥ रराजंगद नक्ष
 मः सधामुखिपर्वतः॥ निरायुधो महतेजाः केवलं न खट्वेष्टवान्॥ नरांतक मुवागम्य वालिस्तुलुहं वाचह॥ तिष्ठ किं प्राकृते

वेमहाकायाः प्रतापिरे॥ महोषधीभिर्मन्त्रैश्च समाहिता महाबलाः॥ निर्जग्मुर्नैर्ऋत्यापद्रुजतायुधकाक्षिणः॥ ततः सुदर्शनं
 नागं नीलजीमुतसंनिभं॥ ऐरावतकुलेजातं आरुरोहमहोरः॥ हृद्योत्पलसमायुक्तं सर्वयुधसमन्वितं॥ आरुरोहस्य
 श्रेष्ठं त्रिशिरारावणात्मजः॥ त्रिशिरारथमास्थाय विराजयनुर्धरः॥ स विद्युदुल्कः सज्जालः सेंद्रचापइवावहः॥ त्रिभिः
 फिरीटैः त्रिशराः शरश्रमेसरथो नमे॥ हिमवानिव शैलेन्द्रः त्रिभिः कान्चनपर्वतैः॥ अतिकायोनितेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्त
 दा॥ आरुरोहस्य श्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां॥ सुचक्राहं सुरसंयुक्तं सानुकर्षसकृवरं॥ सतूष्णं बाणसंयुक्तं प्रासासिपरिघा
 कुलं॥ सर्वकाचनचित्रेण किरीटेन विराजता॥ भूषणैश्च धर्मो चारुप्रभाभिरिव भास्करः॥ धिरराजवैद्येति मन्त्रराजस्य
 नुर्महाबलः॥ वृत्तानेर्ऋतशार्दूलैः वज्रपाणिरिवामरे॥ हृद्यमुखैः श्रवः प्रख्यं श्वेतं कनकभूषणं॥ मनोजवं महा
 कायं आरुरोहनरांतकः॥ प्रासमुल्का निभं गृह्यं वरराजनरांतकः॥ शक्तिमादाय तेजस्यै हे गंगानिर्वावभौ॥ दे
 वांतकः समादाय परिघं वज्ररूपिणं॥ भुजैर्मुहुरमुपाय्य धर्मो विष्णुरिवाहवे॥ महापाशो महानेजारथमारुह्य वीर्य

मनः प्रहर्षणं ॥ ~~समा~~ दुष्करं तत्कृतं तवांश्च कर्म ॥ विसि रमये येन स भीम वि क्रमः पुनश्च युधाय मनोदधे तदा ॥
इत्यार्षमायणेन रांतक वधो नाम सर्गः ॥ ॥ न रांतक वधं श्रुत्वा ययुसे नैर्ऋत र्षभाः ॥ देवांतक स्त्रिभूय चिपोल्लस्यश्च
महोदरः ॥ आरुह्यैरुसंकाशं वारुणेद्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं महावीर्यं अभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ भ्रातुर्व्यसन संतप्तस्त
था देवांतको वली ॥ आदाय परिघं घोरं अंगदं संप्रदद्रुवे ॥ एष आदिसंकाश युक्तं परिघं वाजिभिः ॥ आस्थायात्रि
राश्वापि वालिपुत्रमुपाद्रवन् ॥ रात्रिभिर्मसंकाशैर्नैर्ऋतेद्रैर्भिद्रुतः ॥ महाघटपमासाद्य शालमुपाव्य वीर्यवान् ॥
देवांतकाय तं वीरः श्विसेपवलवद्वली ॥ महावृक्षे महोदरे शक्रो दीर्घमिवाशनिं ॥ त्रिशारास्तं तु विच्छेद
शरे राशी विषोपमैः ॥ वृक्षानि कृतमालोक्य उत्पलत हांगदः ॥ सबवर्षततो वृक्षान् शिलाश्च कपिकुंज
रः ॥ न प्राविच्छेद संक्रुध्वा त्रिशरानि शिलैः शरैः ॥ परिघाग्रेण तान् वृक्षान् वभंज सुसुरांतकः ॥ त्रिशरा
स्त्वं गदं वीरं मभिदुद्राव सायसायकैः ॥ गजेन समभिप्रेत्य वालिपुत्रं महोदरः ॥ आजघानोरसि व्यूढं तो

मरेर्वज्रसंनिभैः ॥ देवांतकश्च संक्रुध्वा परिधेन तमंगदं ॥ उपगम्य हि हत्वा च मुहुर्महुरुपागमन् ॥ रात्रि
भिर्नैर्ऋतश्चैर्युगपत्समाभिद्रुतः ॥ न विव्याथ महते जा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ दंतेन गजमुखा व्यव
नघान गजमंगदः ॥ वेनतुस्तस्य तेनेन न नादाथ सवानरः ॥ विष्वाणं चारय निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः
॥ देवांतकमभिद्रुसंजघान तथोरासि ॥ साविहृलिन सर्वांगरेवानो धृत इव द्रुमः ॥ अक्षारस सवर्णं तु शु
भ्रा नरुधिरं मुरपात् ॥ जथागम्य महते जाः कृष्ण देवांतको वली ॥ आविध्य परिघं वेगात् आजघान तथो
गदं ॥ परिघाभिहृतश्चापि धानो हत्य जलरा ॥ जानुभ्यां पयनिनो भूमौ पुनरभ्युत्पलान् च ॥ तं चोपनतं
त्रिशराः शरैराशी विषोपमैः ॥ वाणेर्हरिपते पुत्रं ललाटे भिजघान ह ॥ ततो गदं परिहृतं त्रिभिर्नैर्ऋत
पुंगवैः ॥ हनूमानपि विज्ञाय ॥ हनूमानपि विशा मनीलश्चापि प्रतस्तनुः ॥ नतः श्विसेप शोलाग्रं नील
स्त्रिगिरसे तदा ॥ तद्रावण सुतः श्रीमान् विभेदं निशितैः शरैः ॥ तद्वाण शतं न विद्वन् विद्वान्

रामायण

७७

तमसिलंघनं॥ सविस्फुल्लिङ्गसन्नादनिपपातगिरेशिरः॥ तच्चूर्णितमालेक्य हनूमान्कर्पुकुंजरः॥ आजघानत
तोमूर्ध्वज्जेकेनमुष्टिना॥ समुष्टिनिष्पिष्टविशीर्णभूर्धाविकीर्णदंताक्षिचिलग्नजिह्वः॥ देवांतकोराक्षंसराजसूनुर्गतासु
रुव्योसहसापपात॥ इतिदेवांतकवधसर्गः॥ ॥ तस्मिन्नेह तेराक्षसराजसूनुोऽपहावले संयातिदेवशत्रौ॥ नीलं त्रिमूर्धाक
पितः शोरेधैः धैर्धर्षजावूनदन्वित्रपूरेवैः॥ शितैश्चैस्तेरभिभूयमानो विभिन्नात्रः कपिसेन्यपालः॥ विस्फुल्लगात्रो निचभू
वन्नीलो विष्टभितः स्वेनमहाबलेन॥ ततस्तुनीलः प्रतिलभ्यसेहो॥ सशैलं हनूमा व्यसकक्षरवंदुं॥ सदृमुत्ताय खमुग्रवे
गोमहोदं तेन जघानमूर्ध्नि॥ सतेमशैलेन समाहतस्तदाक्षोहतो भूमितले पपातह॥ महोदरे जीवितमुत्सर्जयथा गजः सिंह
वल्गुभिभूतः॥ पितृव्यनिहतं हृष्टात्रिशिरः क्रोधमूर्छितः॥ हनूमंतस्तु संकुपो विव्याधानिशितैः शोरेः॥ ततो हनूमानुसह
यान्निशरतस्तदा॥ विददारनखैः क्रुधो गजेद्वान्मृगराडिव॥ अधशक्तिं समादाय कालरात्रिर्मिवानकः॥ हनूमतिप्रचिधे
पत्रिशरावणालजः॥ निवखाननदान्दहरेवानरेद्रस्यवहसि॥ खड्गेऽप्रहाराभिहतो हनूमान् हवगोनमः॥ सजघानत्रिश
रसं नलेनोरसि वीर्यवान्॥ सतथाभिहतस्तेन ध्वस्तहस्तां चरो भुवि॥ निपपातमहानेजा विसंशोस्त्रिशरास्तदा॥ घततस्त

धकांडवाल्मी

७७

ग

रेतैर्हरिभिस्तुकरिष्यसि॥ अस्मिन्कृत्रसमस्पर्शैः प्रासं मे क्षिपवक्षसि॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुकोपनरांतकः॥ संपीड्य
दशनेनोष्ठौ निश्चस्य च पुनः पुनः॥ सप्रासमाविध्य तमंगदाय समुच्चले तं सहसा समर्ज्ज॥ सवाल्लिपुत्रो रासिवज्रकल्पो
वभूवभग्नोपातितश्चभूमा॥ तप्रासमालोचय तदा श्मभग्नं सुपर्णकृतोरगभोगकल्पं॥ नीलं समुद्यम्य सवाल्लिपुत्रः
तुरंगमंतस्य जघानमूर्ध्नि॥ सतस्यवाजी निपपातभूमौ तल्लप्रहारेण विशीर्णशीर्षः॥ निरुग्ननालुः स्फुटिताक्षकं
धरः पपातभूमौ सहसा तुरंगः॥ नरांतकः क्रोधवशं जगामहतं तुरंगं पतितं समीक्ष्य॥ समुष्टिपुष्टं महानुभावो जघा
नशीर्षयुधिवाल्लिपुत्रं॥ अथांगदो मुष्टिनिपातभग्नः सुस्तावती व्रंरुधिरं रचयिष्यात्॥ मुहुः प्रजज्वालमुभौ
हवापिसंशो समासाद्य च विस्मिताभूत्॥ अथांगदो वज्रसमानवेगो सवर्धमुष्टिगिरिवैज्रकल्पं॥ नि
पातयामास तदामहात्मानं नरांतकं स्यापरिवाल्लिपुत्रः॥ समुष्टिनिष्पिष्टविशालवह्नाभूयस्तथाशोणि
नदिधगात्रः॥ नरांतको मूर्मितलेपपातसहाश्रुभिः सेनिकराक्षसानां॥ अथांतरिक्षेऽत्रिदशेनमानां व
भोकसंचापिमहान्निनादः॥ वभूवतस्मान्निहितेति वीर्येन नरांतके वाल्लिसु तेन सेरवै॥ अथांगदो राम

१२

स्वसंभ्रांता राक्षसाश्चमहा कपिः ॥ जनादिगिरिरांकाशः स्तापयन् सर्वराक्षसान् ॥ अमृष्यमाणस्तंघोरं शिराशक्रोधमूर्छितः ॥ स
मुत्पलहन्मते आजघान समुष्टिना ॥ शितेनखडगेन महाशिरांसे कपिः समस्तानि सकुंडलानि ॥ मुहुः सच्चिच्छेदनं ह
नूमान् चक्षुषामजस्येव शिरांसे शक्रः ॥ तान्यायतोक्षाण्यभिसंनभानि प्रदीप्तवैश्वानरसं प्रभाषा ॥ वेतुः शिरांसींद्रियोधरि
ध्वं ज्योतीषिरुक्ता नियथार्कमार्गान् ॥ ॥ इति त्रिशरावधो नाम सर्गः ॥ ॥ तस्मिन् हते देवरियो त्रिशिषि हनूमताशक्रपराक्र
मेण ॥ नेदुल्लवंगाः प्रचंचालभूमिः रक्षांसि सर्वाणि विदुदुवुश्च ॥ हते त्रिशरसंदष्टा तथैव च महोदरं ॥ हतौ तौ प्रैक्ष्यते जस्यीद
वांतक नरांतकौ ॥ मुहूर्ते मोहमायनः शान्तिं चैवोपलब्धवान् ॥ ततश्चिरंतु संध्यावाराक्षसो भीमविक्रमः ॥ चक्रोपसमहातेजोमहा
पार्श्वो महाबलः ॥ जग्राहार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वायसांतदा ॥ हेमपद्मराता नद्यां मांसशोणितलेपनां ॥ धिरोन्वमानां वपुषा शत्रुशो
णिततर्पितां ॥ तेजसा संप्रदीप्तायां रक्तमाल्यविभूषितां ॥ ऐरावतमहापार्श्वं सर्वभूतभयावहां ॥ गदामादाय संक्रुधो महापार्श्वो म
हायशः ॥ हरीनसमभिदुद्राव युगांताग्निरिव ज्वलन् ॥ ऋषभस्तु समुत्पन्नवानरो वरुणात्मजः ॥ महापार्श्वं समासाद्य तस्थो न स्मा
ग्रतो युधि ॥ तं पुरस्थात् स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमं ॥ आजघानो रसं क्रुधो गदया कज्जकल्मया ॥ स तथाभिहतस्तेन गदया

रामायण युद्ध

१००२

७६

७६

वानरर्षभः ॥ भिन्नचक्षुः पराभूतः शुश्राव रुधिरं वह ॥ स संप्राप्य चिरात् संज्ञां क्रुषभो वानरर्षभः ॥ महापार्श्वमहाबाहुन लेनो
भिजघान ह ॥ निपपात महोहो वनिरेद्रेण सुदितः ॥ धिक्कीर्णनयनो भूमे विगतासुर्गता युधः ॥ तस्मिन् हते भ्रातरिराव
यास्यत नैकतः स हूलमर्णवाभं ॥ लकृत्वा युधं केवलं जीविताब्धी दुश्चभिन्ना र्णवसंनिकाशं ॥ ॥ इति महापार्श्ववधो नाम
सर्गः ॥ ॥ एवं वलं व्यथितं दृष्ट्वा तस्मिन् संग्राममूर्धनि ॥ भ्रातृं श्वनिहतान् संख्ये शक्रपुं सपराक्रमान् ॥ पितृव्यो निहतो च
व समरे समे व्यपलायिनो ॥ महोदरमहारवैन्नाभिरौराक्षसर्वभौ ॥ चुचुगे पाथ महातेजा ब्रह्मदत्तवरो भुवि ॥ अतिकाशम
हावीर्यो देवदानवदुर्षहा ॥ सभास्करसहस्रस्य संधात इव राक्षसः ॥ स तं च बोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ निहताना
ममात्मानां दग्धस्य नगरस्य च ॥ संप्रमार्षेहमवात्स हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ रघुवृष्टं ह निष्यामि मैथिलीफलपुष्पदं ॥ प्र
शाखां यस्य सुग्रीवः सर्ववह्निभूषणः ॥ कर्मणा स्वहतामूलं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ भूलो हते हतं सर्वलोहं निष्यामि संयु
गे ॥ सदृशो दशघोषेणार्येनातिरथो भूम्नः ॥ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~ ~~यत्नं कुरुष्व~~

कांड वाल्मी
क

१००२

७६

द्वेनखड्गो रथगतो पार्श्वस्थो पार्श्वगो भिनो ॥ किष्कुसरो च दिव्यो च हस्तप्रमाणतः ॥ रक्तमाल्यांबरधरो महापर्वतसंनि-
 भः ॥ कलिः कालमहावस्त्रो मेघस्थमिव भास्करः ॥ कंचिनागदन्धाभ्यां भुजाभ्यां मेघगोभते ॥ शृंगाभ्यां मिव दीप्ताभ्यां
 हिमवान् पर्वतो यथा ॥ कुंडलाभ्यां चित्तस्यैव भागिवत्केशु मेघाणां ॥ पुनर्वस्वैरद्वयपरिपूर्णो निशाकरः ॥ अचक्षुषे महाबाहो
 कोपराक्षसपुंगवः ॥ दंष्ट्रावानराः सर्वभयानो विद्वतादिनां ॥ सष्टष्टो राजपुत्रेणारामेणाभिमतैः जसा ॥ अचक्षुषे महाबाहो जराध-
 वायविभीषणः ॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा भहोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ तस्यैव वीर्यवान् पुत्रो रा-
 वणधृतिमोरणे ॥ वृद्धसेवी श्रुते धरः सर्वेषां विदुषां वरः ॥ अश्वपृष्ठे रथेनागे खड्गे धनुषि स्थिते ॥ भेदे सत्त्वे च दान्ते च नये मंत्रे
 च संगतः ॥ अस्थप्रभावः सुमहान् कथ्यते देवदानवैः ॥ तनयां विधिमा लिङ्ग्यास्त्वातेकायं महाविदुः ॥ अनेनाराधितो ब्रह्मा तप-
 सा तपसा भावितात्मना ॥ अस्मादिवा स्वदत्तानि रिपूणां च पराजयः ॥ सुरासुरैरवध्यत्वे दत्तमस्य स्वयं भुवा ॥ एतच्च कंच दिव्यं रथ-
 श्रेष्ठं मेघभास्करः ॥ एतेन राजा राक्षसां वानराणां पराजितः ॥ रक्षतानि च रक्षांसि यज्ञाश्च युधि सुदृताः ॥ वज्रं विष्टं भित्तं वायो-
 रणे सैव स्य धीमनः ॥ पाशसालिलं राजस्य युधे प्रतिहतः पुरा ॥ एवोक्तिकायो वलवान् राक्षसाणां महारथः ॥ राक्षसां स-

ते धीमान् देवदानवदर्पहा ॥ तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुंगव ॥ पुरावानरसैन्यानि ह्वयं नयति सायकैः ॥ ततो तिकायो वलवान् प्र-
 विश्वस्मिन् वाहनी ॥ विस्फारयामास धनुर्नमाद च मुहुर्मुहुः ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरं ॥ अभिप्रेतुर्महात्मानः प्रधानं येन
 नोकसः ॥ द्विविदः कुमुदो मेरो नीलः सरभएव च ॥ पादयोर्गिरिशृंगैश्च युगपत्समुपाद्रवन् ॥ तेषां दृष्ट्वा शूलैश्च शरैः कनक-
 भूषितैः ॥ अतिकायो नितैजसी चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ तस्यैव सर्वान् सहरीन् शरैः सर्वाय सैव ली ॥ दिव्या धाभिमुखान् स-
 रथे भीमकर्मानिशाचरः ॥ नर्दताः शरवर्षणं भिन्नगोत्राः छवंगमाः ॥ नरो कुरातिकायस्य पुरतः स्थातुमाहवे ॥ तस्यैव ह-
 रिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथानि वक्रुधो हरियो विमर्दकः ॥ सराधुन सेंद्रो हरिसेन्यमध्येनापुध-
 मानं निजधानकंचित् ॥ उपसरामि च महाधनुष्यान् संगविजो वाक्यमिदं वभाषे ॥ अयं स्थितो हं शस्त्रापपाणिर्न प्राचुर्न कंचनया-
 धयामि ॥ यस्यास्ति शक्तिर्व्यवसाययुक्तो ददातु मे शीघ्रमिहाद्ययुधं ॥ नत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निमग्नं कुकोपसौमित्रिरभिप्रहंता ॥
 अमृष्यमाणश्च समुत्पन्नजग्राह वापांश्च सभूत्यपस ॥ पुरस्ताच्च तिकावरस्य विचकर्म महस्विनुः ॥ पूरयित्वा महारोहान्
 आकाशसागरादिनां ॥ ज्वालादोलस्मणस्यास्य त्रासयामास राक्षसान् ॥ सौमित्रे धनुषो घोषे श्रुत्वा प्रतिभयंवरा ॥ विर-

रामायणयु

१०१४
९८

स्मियेमहानेऽस राक्षसेन्द्रो महाबली ॥ अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमग्रतः ॥ आशयानिशितं वाणमिदं
स्वनमब्रवीत् ॥ बालस्त्वमसि सोमित्रे विन्नमेयविचक्षणः ॥ गच्छ किं कालसदृशं मां यो धयितुमिच्छसि ॥ न हि
मच्छासुसुखं शरणानतपर्वणं ॥ सोढुमुत्सहते न मे मन्तरिह मथो मही ॥ सुखं प्रसुप्तं कालाग्निं प्रबोधयि
तुमिच्छसि ॥ एकाचापं निवर्तय यत्प्राणास्त्वं विमोक्षसे ॥ अथ वा स्तत्र तिष्ठेन्नाह्ननं निवेत्तुमर्हसि ॥ तिष्ठ आ
णान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयं ॥ पर्यमे निशितान् चाणान् ऊरिर्दर्पनिष्कृतान् ॥ इन्द्राय धरं काश्या
नूतक्षकांचनभूषणान् ॥ सीतया तारुणस्तीक्ष्णमुक्ताचंद्रमभूषणः ॥ एष ते सूर्यसंकाशो वाणः पारयात शो
णितं ॥ मृगराज इव कुक्षोर्गजराजस्य शोणितं ॥ यद्यपि तं वधित्व्यामि नाम कीर्तिर्भविष्यति ॥ अज्ञातबल
नीर्मस्यख्यातस्य त्रिदिवात्मके ॥ कामंतु यादवा कामो मां यो धयितुमाहवे ॥ यत्नान् गृहाण स्वशरानूतनः
स्य क्षमसि जीवितं ॥ अथातिकायस्य वचोऽनरोषं सर्गावर्तत संयगिराजपुत्रः ॥ नैवेद्यचक्रो धवले धृतात्मा उवा

धकांडवा

१००४
९८

नदपनुरमंतूणी राघवं प्रतिजग्मिवान् ॥ पूरितास्तेन राघवेन न चो गिरि स कंदराः ॥ संच चालमही सर्वा त्रस्तः सिंहमिव द्विपः ॥ सविस्म
र्यमहाचापं किरीटी मृष्टकुंडलः ॥ नाम विभ्रावयामास ननाद च महास्वनः ॥ तेन सिंहप्रणादन नाम संश्रवणेन च ॥ ज्याशब्देन च भी
मेन त्रासयामास वानरान् ॥ तेन स्य रूपमालोक्य निवृत्तास्वस्वविक्रमात् ॥ भयान्ता वानरान् तस्मादिद्वं न दिशो दिशः ॥ अतिका
यं समासाद्य सर्वे न मूढचेतसः ॥ शरणं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ततो तिकायं ककुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमं ॥ ददर्श धान्त्रि
भां वेगात् गजंतं कालमेधवत् ॥ तद्वृत्तं समहाघोरं राघवो विवसि स्मिये ॥ वानरान् सांत्वयित्वा च विभीषणमुवाच ह ॥ कोयं पर्वतसंका
शो धनुष्मान् हरिलोचनः ॥ युक्ते खरसहस्रेण विशाले खंदने स्थितः ॥ शरैः शूलैः शितैः खड्गैः कुक्षैः सपरश्वधैः ॥ सो
र्चिष्माभिर्बलैर्भाति भूतेरिव महेश्वरः ॥ कलिजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽत्र विराजते ॥ आहतो रथशोकीभिर्विधिरिव तोयदः ॥
धनूंषि चास्य सज्जानि ह्रमपृष्ठानि सर्वतः ॥ शोभयंती रथश्रेष्ठं शक्रं चापं भिवां बुधं ॥ कोयं राक्षसराजं लोचनभूमिं विराजयन्
प्रिततमेधसंकाशं ह्रमपृष्ठमलंकृतं ॥ इंदुस्य वधनुस्तस्य कामुकं भाति विभ्रतः ॥ सध्वजः सपताकस्य सौ न कुर्यामहारथः ॥ चापा
दिभिः समा युक्तो मेघस्तनितनिस्वनः ॥ विशतिर्दश च द्वात्रिंशत् तूणी रथधरो स्थितः ॥ कामुकाणि च भीमानि गदाश्वेद्यग्रप्रदर्शनाः ॥

वयस्तदा ॥ गुह्यकाश्च महात्मानः युतधुधंरुद्रस्तदा ॥ ततोऽति कायः कुपितो धनुष्या धाय सायकं ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप
 संहियंतमिवानुर ॥ तमापतंतं विशिरवं शरमाशी विषोपमं ॥ अर्धचंद्रेण चिह्ने लक्ष्मणः परवीरहा ॥ तं निक्षंतं शरं दृष्ट्वा
 त भोगमिवोरुगं ॥ अतिकायो निसंक्रुधो पंचवाणान् समाददे ॥ नान् शरास प्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तान् प्राप्ता
 शरैस्तीक्ष्णैश्चिह्ने युधि लक्ष्मणः ॥ सतान् छिता शरान् तीक्ष्णान् लक्ष्मणः पुरुषर्षभः ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलंतमिव ते
 जसा ॥ तमादाय धनुः धनुः श्रेष्ठं योजया स लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन स सज्जं स चराक्षसं ॥ तूर्णं तेन विसृष्टेन शरेणान
 तपर्वणा ॥ उलाटे राक्षसं श्रेष्ठं माजघान स वीर्यवान् ॥ उलाटे च शरो मग्नस्तस्य भीमस्य राक्षसः ॥ ददशे शोणिते नान्तः प
 न्नेन इवाहवे ॥ राक्षसः प्रचक्रं व्याथ लक्ष्मणेऽपु प्रताडितः ॥ रुद्रवाणं हतं धोरं धान्निपुरगोपुरं ॥ चिंतयामास चान्वस्य
 विश्रम्य च महाबलः ॥ साधुमुक्तेन बाणेन क्लृप्ता धनीयो रित्तेरियो ॥ इत्येव स विनिश्चस्य त्रिगुधं च भुजविभो ॥ सरथो
 पस्थमास्थाय चापमादाय चोत्तमं ॥ त्रीनृपं च सप्तेति सायकान् राक्षससर्षभः ॥ आददे संवदधे चापि विचकर्ष स स

एकं

जैच ॥ तेषां वाणाः कालं संकाशा राक्षसेन्द्रधनुः च्युताः ॥ हेमपुंखारं विप्रख्याश्च कुर्द्वीमिवानुरं ॥ ततः स्तान् राक्षसान् दृष्ट्वा शरो धा
 न् राघनुराघवानुजः ॥ असंभ्रांतः सन्निष्ठे दृष्ट्वा भिर्निशितैः शरैः ॥ तान् शरान् युधिसंघेक्ष्य नेत्रैर्गान् रावणात्मजः ॥ चुकोपातिसु
 रं दारिर्जग्राह च सितं शरं ॥ तं संधाय महातेजोः विससर्ज महामुधे ॥ तेन सोमि त्रिमोयांतं आजघान स्तनांतरे ॥ अतीव तेन सो
 मि त्रस्ताडितो युधि वहासि ॥ सुश्राव रुधिरं भूमिदमज्ज इव ह्रिपः ॥ सचकारात्मानं त्मानं विशत्य सहसामुवि ॥ जग्राह च शरं ती
 क्ष्णं तमस्तेनाभिसंधेदे ॥ आनयेन महतेजो मोक्षयित्वा विचक्ष्णः ॥ सज्जं जालमहाबाणं धनुष्यास्थमहत्मानः ॥ ततस्तज्ज
 लितं तीक्ष्णं लक्ष्मणः शरं संजसा ॥ अतिकायाम् विक्षेपय मंदं दुमिवापरं ॥ अतिकायाय तेजस्वी सोमस्त्रं समाददे ॥ तेन बाणं
 भुजंगानां हेमपुंखमयोजयत् ॥ उत्ससर्ज च वेगेन दीप्तसूर्योत्ससंयुतं ॥ ततस्तावंचरे वाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ तेजसं प्रदीप्ता
 मोत्क्रुधा विवभुजंगमौ ॥ तावन्योन्यं विनिभिधयेत नृधरणी तले ॥ तावुभो नृशरीरौ नैनं भ्राजेत स्तसंयुगं ॥ ततोऽप्ययस्त्रे
 वीकं ससर्जोऽन्ति निशाचरः ॥ तं प्राचिह्नेद सोमि त्रिगुधं दृष्ट्वा वीर्यवान् ॥ रेवीकं निहितं दृष्ट्वा कुमारो रावणात्मजः ॥ य
 ध्येनास्त्रेण संक्रुधो योजयामास सायकं ॥ ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तदव्येण तदस्त्रेण निजघान स ल

रामायण

१०६

युधकांड

क्षमणः॥ अथिसेधायमिधाराभिरितोयः॥ प्रववर्षसुसंक्रुधो लक्ष्मणो रावणात्मजं॥ याम्येनारुणसंक्रुधो योजय
 माससायकं॥ ततस्तदस्त्रं चिह्नय लक्ष्मणाय निशाचरः॥ वायवेन रुद्रोऽपि निजधानसंक्रुधः॥ अभेनेन राधाभा
 धाराभिरितोयदः॥ प्रववर्षसुसंक्रुधो लक्ष्मणो रावणात्मजं॥ याम्येनारुणसंक्रुधो योजय माससायकं॥ तेनिका यस्य
 संप्राप्य कवचं वज्रविग्रहं॥ भग्नो विनाशः सहस्रानिपेतुर्भुवि सायकः॥ तानुमाधानुभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा॥ जय
 वर्षसवाणानां अयुतममहायसा॥ सविध्यमाने च ये धैः अतिकायो महाबलः॥ अभेद्यकवचः संख्ये राक्षसो नापि विव्य
 थे॥ नराणां करुजं कर्तुं यदा तस्य महाशरैः॥ अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वीर्यमभाषत॥ ध्वस्तवरो ह्येषा अभेद्यकवचावृतः॥
 ब्रह्मास्त्रेणैव हंतव्यस्तद्वाक्यं च दृष्ट्वा स्थितं॥ ततः सुवाक्यं शनिशम्यवायोः सोमि निरिद्रप्रतिमानवीर्यः॥ समारुदवाण
 ममोद्यवीर्यं संप्रोक्षणास्त्रेण युयोजचेव॥ तस्मिन् वरारुते विनिबुज्यमाने सोमि त्रिणावाणवरे जिज्ञासे॥ देवाश्च सर्वकर्म
 हाघननभोगतास्त्रे सुरसासचोर्वी॥ तं लक्ष्मणो लक्ष्मणमोद्यवतं समापतंतं सवित् प्रकाशं॥ तीक्ष्णाग्रधारो नतमिन्नपुरं

१०७

चेचैनसततो महात्मा॥ नवाक्यमात्रेण भवानुप्रधानो न कथनात् सत्पुत्राभवति॥ अधिस्थिते धनिनिवाणपाणे निदर्शय
 स्वात्मबलं दुरात्मनू॥ कर्मणा दर्शयिष्यामि न विकथितुमर्हसि॥ पौरुषेण हि यो युक्ते स च शरद्वहो अति॥ सर्वावुधसमायुक्ते
 धन्वीर्यवरे स्थितः॥ शरैर्वीर्यदिवाशस्त्रे दर्शय स्वपराक्रमं॥ ततः शरांस्ते निशितपातयिष्यामि हंशरैः॥ मारुतः कालसंपृ
 क्तं वृत्तान्तं लफलयथा॥ अद्य ते मां कवाणाः तादृकं च न भूषणाः॥ पात्यंति रुधिरं देहान् पुरा देवा यथा मृतं॥ बालो यमिति च
 शायमा मजशानुमर्हसि॥ बालो वा यदि वा वृधो मृदुना होति संयोगे॥ किंदष्टः कालसर्पेण बालेन न विपद्यते॥ एकेन हि शरेण
 त्वां हंतुं शक्नोमि राक्षस॥ दर्शय त्वमिदानीं मे वीर्यमस्त्रं बलं तथा॥ ततः स्वानाशयिष्यामि दृष्ट्वा पौरुषविक्रमं॥ लक्ष्
 णस्य वचः श्रुत्वा हंतुमत्परमार्थवत्॥ अतिकायः प्रचुक्रोधयाणं चापि समाहूय॥ तमापतंतं सोमि त्रिस्त्रेधा विच्छेद लाघवा
 न्॥ रावणिः पामामघाति शरैरेनमुपाद्रवन्॥ ततः शरसहस्रेण संधाद्य रघुनंदनं॥ विभीषणं च सामास्यं यूथपांश्चापि दुषु
 वे॥ संचाख्यवानरीसेनां शरवर्षममहाभुजः॥ लक्ष्मणो राक्षसश्रेष्ठं शरैः शशिसमप्रभैः॥ ततो विद्याधरो भूतादेवादेव

तदा तिकायः समरेददर्शः ॥ तदा तिकायः समरेददर्शः ॥ तं प्रेक्ष्यमाणः सहस्रान्तिकायो जघान बाणैः भूतैः सैनैः ॥
ससायकस्तस्य सुपर्णवेगः तदानिवेशेन जगाम पार्श्वं ॥ तमागतं प्रेक्ष्य तदा तिकायो बाणं प्रदीप्तान् कालक
ल्मं ॥ जघान राक्षसं मुष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हस्तैश्चापि विपन्नवेषैः ॥ तान्यायुधान्य प्रतिधिक्त्र माणि मोघानि
कृत्वा सशरोऽग्निकल्मः ॥ प्रसह्यतश्चासुकिरीटजुष्टं तदा तिकायस्य शिरो जटारः ॥ तद्विरः सशिरः स्त्राणं ल
लक्ष्मणेन च मर्दितं ॥ पपात सहस्रभूमौ शृगं हि मवता यथा ॥ ततो हतान् राक्षसपुंगवास्तान् स कुंभक र्णानि तथा
तिकायान् ॥ रक्षोगणा वीरहता वशिष्ठा नेरावणा यत्वरिताः शरांसु ॥ इति युध्वाकांटे अतिकायस्य वधः ॥ ॥
ततो हतान् सानि शम्य राजा मुमोह शोकाश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ भ्रातुर्वधं पुत्रवधं च घोरं विचिं स शूरः स्तुमुले जगाद ॥
ततस्तुराजान् मवेक्ष्य शीरं न शोकार्णवे संपरिवर्तमानं ॥ रथबभोराक्षसराजसूनुरथेन्द्रा जहा क्यमिदं वभाषा ॥
न तात कोह प्रतिपादकालो यदीदृजित् जीवति नैत्रे तेंद्रः ॥ नेंद्रा रिवाणाभिहता हे कश्चिन् प्राणान् समर्थो युधि

युधकांड

१००९

साधयेत्तु यः ॥ पर्याधराभंसहलक्ष्मणेन यद्वाणनिभिन्नविकीर्णदेहं ॥ गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैः शचित्तसर्व
 गान्त्रं ॥ इमां प्रतिज्ञां श्रुणुनेंद्ररात्रोः सुनिश्चितां पौरुषदेवयुक्तां ॥ यथाधराभंसहलक्ष्मणेन संतर्पयिष्यामि शरैस्मो
 द्यैः ॥ यथैवैव स्यत विष्णुभिन्नाः साध्याश्चैवैवानरचंद्रसूर्याः ॥ द्रष्टव्यं तिमो विक्रममप्रमेयं त्रिविक्रमं विक्रममेव
 विष्णोः ॥ इत्येवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्ररात्रौः आपृच्छ्य राजानमदीप्तसत्त्वः ॥ समारुरोहानिलतुल्यवेगः रथं हयश्रेष्ठस
 हस्रयुक्तं ॥ तमास्थाय महातेजो रथं हरिरथोपमं ॥ जगाम स प्रभुस्तत्र यत्र युधुमरिदम् ॥ तं प्रास्थितं महात्मा
 नमनुजगमुर्महाबलनां ॥ संस्पृधमाना बहवः धनुः प्रासासिपाणयः ॥ गजस्कंधगताः केचित् केचित् हयगता
 स्तथा ॥ वाशमुद्गूरुनितरां परस्वधपराः पदे ॥ संखनादेश्वपुण्यैश्च भेरीणां च महास्वनेः ॥ जगाम त्रिदशेन्द्रा
 रिरूपमानः सपत्नजित् ॥ सशंखशशि वर्णेन च त्रेणारिपुसूदनः ॥ राजप्रवृत्तं तेन नभश्चंद्रमसायथा ॥ ततस्तु
 ततस्तु विविजुभीमं मेघाभहेमभूषितं ॥ चारुवामरमुख्यैश्च मुख्यं सर्वधनुष्मतां ॥ तवः श्रेष्ठं जितुं लंकासूर्यप्रति

तेजसा ॥ राजत्वनिर्वीर्येण घोषित्वार्केण विजिह्वस ॥ सतुष्टुष्टुविनिर्याते बलेन महता वृत्ते ॥ राक्षसाधिपति
 भीमरावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ स्वमप्रतिरथः पुत्रजितः सौयुधिवासवः ॥ किंपुनर्मानुषेन्द्रियं न वधिष्यसि राधवं ॥
 सतथोक्तो राक्षसेण प्रतिगृह्य महाशिवः ॥ रथेनाश्वयुजावाणोऽलङ्गत्वा निकुम्भितं ॥ स्थापयामास राक्षोऽसि
 रथांश्चैव समन्ततः ॥ सर्वतोऽग्निं परीक्षीर्य शस्त्रपत्रैः सत्विहारे ॥ जुहाव सर्वकृष्णस्य कंठाच्छागस्य जीवितं ॥ सक्ते देवस्य
 धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ ततस्तं हुतभोक्तारं हुतभुक् स ह्यश्वमेधः ॥ अजुहोत् राक्षसश्चेष्टो मंत्रार्थविधिपूर्वकं ॥
 सहविहोमि लाजाद्यैर्माल्यगंधसुसंभिष्टैः ॥ अजुहोत् पावकं तत्र राक्षसेन्द्रं प्रतापवान् ॥ सोऽस्त्रमावाहयामास प्रा
 क्ष्ममस्त्रविहांवरः ॥ धनुः शरान् रथचैव सर्वतः प्राभ्यर्चयन् ॥ तस्मिन् प्राहयमाने च हयमाने च पावके ॥ सार्कचंद्रं
 द्रुतस्त्रा विनत्रा समहीतदा ॥ स पावकं पावकं तु स्यते जा जुहाव शक्र प्रतिमप्रभाविः ॥ सन्वापवापितश्चरथा
 श्वसूताः खंतर्द्धे भोजनमर्चिं ह्यरुहः ॥ ससैन्यमुत्सृज्य समुत्ससर्ज वाणान् रणे वा नरवाहिनीषु ॥ अह

दुधकांडराम

१००८

नयमानः शरजालमुग्धैर्ववर्ष नीलांबुधरोयथांबु॥ तेशक्रजित्वाणवीकीर्णदेहाः मायाहताविस्वरमुन्न
रुनः॥ मायानिरुद्धसुरराजशत्रुं नतत्रक्षोधिपतिं व्यपश्यन्॥ ततः सरक्षोधिपतिर्महात्मासर्वसुहृच्च भिवर्षमाणः॥ वे
प्रछाद्यामासरविप्रभां विषाद्यामास चवानरेन्द्रान्॥ सररत्नानि स्त्ररापरश्वधानि दीप्तानि लार्कधनैः सप्रभाणि॥
साधिरसुहृत् गोज्वलपावका निववर्षतस्मिन् ह्रवगेन्द्रसैन्ये॥ ततः स्तेपावकप्रख्ये शरैर्वानिरपुंगवाः॥ वीहि
ताः पृथिवीं जग्मुर्वज्राक्रांता इवाचलाः॥ तेन्योन्यमभिसर्पंतो विनदंतश्च विस्वरं॥ राक्षसेन्द्राश्चानिर्भिन्ना
विनेदुर्वा निरर्षभाः॥ संवीक्ष्यमाणा गमनं केचिन्नेषु ताडिताः॥ शरैर्वीक्ष्य रन्योन्यं निपेतुर्धरणीतले॥ सु
ग्रीवं सहनू मंतं जंगदंगंधमादनं॥ आंबुवंतं सुखेण च वेगवंतं चवानरं॥ भेदं च द्विविदं नीलं गजं गवयमेव च॥ धू
मंश विद्वहं केशरिणं हरिलोमानमेव च॥ सूर्यानि नंदाघमुखं तथा ज्योतिर्मुखं हरिं॥ अवेगाक्षं नलं चैव कुमु
दं चैव वानरं॥ कुल्कामुखं च हरिपुनसमेव च॥ धूमंशलविहंतारं गवाक्षमपरां नूहरीन्॥ वाणैः शूलेः शि
नैः खड्गैः भिंडिपालैः परश्वधैः॥ विव्याध कविशार्दूलान् सर्वान् नूराक्षसोत्तमः॥ सतांस्तदा वानररा

यणवाल्मीकि

१००८

दासादिन्योरणाग्रममोहसेन्यं हरियूथपानां ॥ सर्वविपन्ना विगतप्रभावा भवापि किंचित्प्रतिपत्तिरेव ॥ ततो विपन्नं समवे
 स्थसेन्यं विभीषणो बुधिमतां वरिष्ठः ॥ उवाच शास्त्री मृग राजवीरान् भाभेष्ट नाख्यत्र विषादहेतुम् ॥ यदार्थपुत्रो विधिशो
 विषण्णो स्वयंभुवो काक्यमभिप्रपन्नौ ॥ यत्तच्छादिता विद्रजिता तज्जाले स्तस्मिहि दत्तं परमास्त्रमेतत्तु घयंभुवो वाक्य
 मजिह्मममोघवीर्यं ॥ तन्मानियं तोयदिरजपुत्रो विषादितो नात्र विषादकालः ॥ स ब्राह्मणस्तन्तधीमान् मानयित्वा स
 मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमानिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नास्त्रहने सेन्येयानराणां तरसिनां ॥ यो यो धारयति प्राणान्तं
 तमात्रवासयावहे ॥ तावुभौ युगपद्द्वौ वायुपुत्रविभीषणौ ॥ उल्काहस्तौ तदारात्रो रणशीर्षे विचरतुः ॥ छिन्नलांगुलह
 स्तेश्च विप्रकीर्णशिरोधरैः ॥ श्रोतोभिः क्षिप्तजं वापि प्रस्रुवद्भिः समंततः ॥ पतितैः पर्वताकारै रभिसंकुला ॥ शास्त्रैश्च
 पतितै रक्षो रभिकीर्णविसुधरा ॥ सुग्रीवं सागदनीलं कुमुदं गधमाह्वनं ॥ जांचुवंत सुषणं च वेगवतं दरीमुखं ॥ ज्योतिर्मुखं नलं
 मेदं हि विदपनसंग्रजं ॥ गवाक्षगवयं धूम्रं वृषभं विनतं हरिं ॥ एताश्चान्यान् सुवहन् वानरे दान्महावला ॥ विभीषणं ह
 नू मतो ददृशात्तदुपानुरणे ॥ सप्तकोटिहताः कोट्यो वानराणां तरसिनां ॥ पश्चिमेनाधो गेग वरदानैः स्वयंभुवः ॥ साग

रोधनिभं घोरं दृष्ट्वा पतितं वलं ॥ विभीषणं हनू मतो ददृशात्तदुपानुरणे ॥ जांचुवंत मथेयतुः ॥ स्वभावतः जरया युक्तं रधं श
 रशतैः श्वितंगै रजपारिगतवीरं शम्यंतमिव वावकं ॥ अथैनमपसंगम्येवोत्तस्य वाक्यमब्रवीत् ॥ कश्चिदार्थशरै रघोरै र्नेत्रा
 णा हिंसितारणे ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांचुवान् छवगर्षभः ॥ रुद्धेण धारयन् प्राणान् दृष्ट्वा च नमब्रवीत् ॥ नेत्रै र्नेत्रे दम्हावी
 र्यस्येण धाभि लक्षये ॥ वीर्यमानः शितै रवाणेः नलां पश्यामि च क्षुभा ॥ अजनां सुप्रजायेन मातरि श्वाचने र्भ्रतः ॥ कश्चिद्वा
 रमति प्राणान् हनू मान् छवगर्षभः ॥ श्रुत्वा जांचुतो वाक्यं अब्रवीत् विभीषणः ॥ स्वभावं तस्य जिज्ञासुः प्रजांचु प्राज्ञसेवि
 नः ॥ किं न्यामहेयकृते सम्यक्मलं च वनो बलं ॥ तावीर्यपुत्रा वलुं ध्येयक स्मात्पुच्छसिमाशतं ॥ नेवराजनि सुग्रीवे नांगदमच
 रणवे ॥ आर्येण दर्शितस्मोहो ह्मतिचिदर्शितः ॥ वानरे दान्महाकायान् अतिक्रम्य महावलः ॥ वहनं यत्तस्मै कृतुं वरमा
 लुच्छसिमाशतं ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांचुवानिदमब्रवीत् ॥ श्रुत्वा नेत्रै र्नेत्रा र्गदल यत्मां पृच्छसिमाहरी ॥ हनू मतिग
 तप्राणे जीवन्तो विमृताक्यं ॥ तस्मिन् जीविते दुर्धर्षं हतमप्यहं वलं ॥ एतन् श्रुत्वा रुभं वाक्यं प्रशुवाच विभीषणः ॥

पृथतेमारुतिमारुतिस्तातमारुतिस्तातमारुत प्रतिमोजवे ॥ वैश्वानरसमंतेजो धारयन्खवगर्षभः ॥ सतेमार्गसमायातोभया
 लयसहप्रभो ॥ ततोवृधमुपागम्य विनयेनाभिनंदयन् ॥ आवुवंतमहातेजाहनुमान्मारुतात्मजः ॥ श्रुत्वाहनुमन्तोवाक्यं
 धामस्यपथितेन्द्रियः ॥ पुनर्जतिमिवात्मानंमेनेष्टुवंगपुंगवः ॥ ततोब्रवीन्महातेजाहनुमन्तंमस्तुतंस्वमनः ॥ आगच्छहरी
 शार्दूलानशंस्त्रातुमर्हसि ॥ भवानुचिक्रमसंपन्नस्त्वमेवस्त्वमेवापरमात्मनि ॥ त्वपरान्क्रममालोचयनान्येपरयामिकिं
 चन ॥ क्रसवानरवीरणां अनीकानिप्रहर्षय ॥ विशाल्योकरुवायेतौ धातरोरमलक्ष्मणो ॥ गत्वापरममध्यानंमुपयुपरिसा
 गरं ॥ हिमवंतंनगश्रेष्ठहनुमन्गंतुमर्हसि ॥ ततः कान्चनमस्तुप्रक्रमपर्वतोत्तमं ॥ तस्मवानरशार्दूलशतशोर्माध्वसुप्र
 भाः ॥ ओषधीर्ह्रस्वसेवीरदीपयतोद्दिशोद्दिशः ॥ भूतसंजीवनीं चैकविशाल्यकरणैतथा ॥ सर्वणकरणीचैव संधिनीं चमहा
 वधी ॥ गृहीत्वाहनुमन्सर्वाः शीघ्रमागंतुमर्हसि ॥ आम्वासयहरीन्सर्वान्प्रायेर्गंधवद्वात्मज ॥ श्रुत्वाजांबुवतोवाक्यं
 नृमानुहरिपुंगवः ॥ आपूर्यतवल्लोघेन वारिवेगेरिवार्णवः ॥ सपर्वतंतदाद्यगच्छन्पीडयेन्पर्वतोत्तमान् ॥ हनुमानभव
 नन्नाद्वितीयइवपर्वतः ॥ हरिपादानिमग्नस्तुविषसादसपर्वतः ॥ नरशकतदासोटुं तंशैलंधर्षितुंततः ॥ तस्यपेचुर्न

जवीराननिभिधबाणेस्तपनीयपुंरवेः ॥ ववर्षसमंशरवर्षमलेः सलक्ष्मणं वज्रसमप्रवेगेः ॥ सवाणवर्षैरभि
 च्युप्यमाणैर्धारा निपातैरिवपर्वतैर्द्रुः ॥ तंवीक्ष्यमाणः परमाद्भुतश्रीः रामस्तदालक्ष्मणमित्युवाच ॥ असौपुनपुनर्लक्ष्मण
 राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्यसुरेन्द्रान् ॥ संछाद्यसर्वहरिसेन्यमेतत्त आवीरथस्थो विवृणोतिवीरः ॥ स्वयंभुवाद नवरोदुरा
 त्मास्यमाश्रितोतिहितभीमदेहः ॥ कथंनुरावयो युधिनेष्टुपोतिहेतु मद्येद्रजिद्रस्त्रपाणिः ॥ मन्येस्वयंभूर्भगवानचिद्यो
 मन्येसदस्त्रंहुतभुकचदेवः ॥ त्रयः समस्ताममवीर्यधैर्यमायवलाछाद्यतेरणग्रे ॥ प्रच्छाद्यसेषहिराक्षसेन्द्रः सर्वादिशः
 सायकरूलजालैः ॥ एतच्चरूलं प्रविभज्य सर्वप्रभुद्वैतवानरराजसेन्यं ॥ आवांतुष्टुपापतिनोविसंज्ञो निवृत्तयुधो नमजात
 हर्षः ॥ प्रयातिभीमः पुनरेवलंकां प्रहर्षयन्राक्षससेन्यमेतत् ॥ ततः सुतां विद्रुमुनोस्त्रजालैर्वभूवन्स्तत्रतदाविषाणोः ॥
 सराघवो नो बलिनो विषाधननादहर्षात्तुयुधिराक्षसेन्द्रः ॥ सततदातानरराजसेन्यं सरामसोभिनिमथाप्रमेयं ॥ वि
 धायसर्वसहसाववेशपुरींस्त्राग्रीवभुजाभिगुह्यां ॥ संस्तूयमानोभुविशक्षसेन्द्रः श्वित्रेचसर्वदृष्टोभ्युवाच ॥ तयोस्त

श्वेतैरजतसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शिनैः ॥ ततः समासाधमहानगेन्द्रं प्रति प्रयतो नमघोरशृंगं ॥ दृष्ट्वा पुण्यानि गणैर्वनानि सु-
 तर्षि सघोनमसेवितानि ॥ स ब्रह्मकोशं रजगाचलं च शक्रालयं रुद्राशिरः प्रमोहं ॥ हयाननं ब्रह्माशिरश्च दीप्तं दृष्ट्वा वैवस्व-
 तं किंक रणां ॥ वज्राकरं वैश्रवणा लयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिवधनं च ॥ ब्रह्मासनं शंकरकामं कंच दृष्ट्वा नासां च वसुंधरायाः ॥
 केला समुप्रेहि मया स्थितं च वल्लभं कांचन शैलमुग्रं ॥ दीप्तं च सर्वोषधिसंयुक्तं सतं समीक्ष्यानल संप्रदीप्तं ॥ धीमि-
 त्तये वायुवरेण्यसूनुः ॥ आहूय तां चोषधिपर्वतं ॥ तत्रोषधीनां विचयं चकार ॥ स योजन सहस्राणि समान् क्रम्य महा-
 कविः ॥ अविश्रान्तेन हस्ते जाः संविवेश महोषधीः ॥ ततस्ताः कामरूपिण्ये महोषध्या महाकविः ॥ विज्ञायां धनमायां तं
 वदन्तं मुरदशनं ॥ स तस्मिन् पश्यन् भृशमानुकोपात् त्वविच्य तव क्रः ॥ अमृत्यमाणश्च विचरन्नेने तं शैलराजान्मु-
 वाच कोपात् ॥ किं मे न देयं सुविनिश्चितं यद्वा धवेनास्ति तथानुकंपा ॥ पश्या धमद्वाहुवलाभिभूतं वीकीर्णमात्मानमि-
 हाद्रराजः ॥ स ते स्वशृंगं सनां सनागं सकांचनं सानुसहस्रजुष्टं ॥ धिक्कीर्य कूटं ज्वलिताग्रमुखं प्रसद्य वेगात् सहसोद्धव्यं ॥
 स तत्समुद्राद्य रघुमुत्पतति विप्रास्य लोकान् स सुरासुरेन्द्रान् ॥ संलूयमानः सुरसिद्धसंघैः जगाम वेगादतिचंडवेगः ॥

सैन्य

स तनशैलनभृशरराजगेलोनमेगंधवहस्यसूनुः ॥ सहस्रधोरणसपावकेन चक्रेण वै विष्णु रिवोद्यतेन ॥ सभास्कराधानम-
 नुपपन्नरत्नज्ञासुरभं शिखरं प्रगृह्य ॥ बभौ तरोभास्करसंनिकाशो रवेः सकाशं प्रतिभास्करसंभः ॥ तं वनिराः प्रेक्ष्य मुदा वि-
 नेदुः सचापितान् प्रेक्ष्य समुज्जनाद् ॥ तेषां समुत्कंठं रवनिशम्य लंकाभितो भीमरवं ननाद् ॥ स तत्पृथ्वीत्वा निषसाह्नास्मिन्
 जगतमं वानरैर्मध्ये ॥ हर्युगमैसौरभिर्मृश्यमाना विभीषणेनार्थिचरास्यमानः ॥ ततस्तुतो संयाति राजपुत्रो तंगंधमाघायम-
 होषधीनां ॥ वभूव नुस्तत्र तदा विशालो स हृदयं च स नष्टशोको ॥ ततः स वेगधवहस्यसूनुः संगृह्य हं मं शिखरं प्रगृह्य ॥
 जगाम वेगात् हिमवतमेव पुनश्च रामेण समगतश्च ॥ इत्योषध्या नयनेनामसर्गः ॥ ॥ ततो ब्रवीन्महतिजाः सुरीवा वानरा-
 धिपः ॥ उत्थं विज्ञानं संपन्नं हनूमंतं महाबलं ॥ यतो हतः कुम्भकर्णः कुमारश्च सहानुगाः ॥ नेहानी उपसंहारं राघवोदात्तं
 मर्हति ॥ हाराणि संवृत्तान्येव सुगुहानि निशाचरेः ॥ अतिक्रान्तश्च नः कालो न च विक्षुरग्रधवः ॥ धेयमहाबलः सति वीर्य-
 वतश्च वानराः ॥ लंकां भिषत् तत्वांश्च प्रगृह्यो ल्लाः सहस्रशः ॥ ततो संगतजादिसोराद्रैतास्मिन्निशामुखैः ॥ लंकामभिमुखं ज-
 ग्मुः सौल्लाः सौहृदपुंगवाः ॥ उल्लाहरेहैरिगणैः सर्वतः समभिद्रुतो ॥ आरुक्ता स्ते विरूपाक्षाः राक्षसास्तैर्विप्रदुद्रुवुः ॥ गो-
 गोपुरेषु प्रतोलीषु चर्या सुविविधा सुच ॥ आसादेवु च संवृष्टा स सृजसे हुताशनं ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक्ता

युधकांड
१००१२

रामायण

॥ राक्षसानां समासाद्य सर्वपांक्षाररक्षिणिनां ॥ हेमचित्रगुणाणां शक्रसंघातभेदिनां ॥ गदासिरहलहस्तानां रवाहतादश
माप ॥ शयनेषु महर्षिषु शयितो नो तथेव च ॥ अस्मानां गच्छतां चैव पुत्रानादाय सत्वरं ॥ तेषां दश सहस्राणि रक्षसां पुरवा
सिनां ॥ अहं तावकः सत्रं ज्वालय पुनः पुनः ॥ सारवंतमहाहर्षिणि गंभीरगुणवर्ति च ॥ हेमचित्रार्धचंद्राणि अपनीयानि भा
नि च ॥ रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वराः ॥ मणि विडुमचित्राणि रथशंखीवचमाधकां ॥ क्रौंचवर्हिणीवीणानां भूष
णानां च निखनेः ॥ नादितान्यनुलान्यस्मवेत्मानं निरुद्धाहवे ॥ अवलनेन परितानि तोरणानि च काशिरो ॥ विघ्नद्विष्ट
न हानि मेघजातानि धर्मगे ॥ सुधूममालावर्दीक्षार्चिः संवेभूवदुताशनः ॥ युगांत इव भूतानि दिधिस्तुरगुलप्रभः ॥
ज्वाला मालापरिहृते र्देहाहपवनान्वितः ॥ कृष्णवर्त्मना ततो घोरो लंकां रावणपालितां ॥ तस्यांगुदधमानायां लंकायां
धानरोजसा ॥ वभूवुर्दृष्टमनसो न दंतश्च महाबलाः ॥ तेराक्षसा नूबहंतत्र अष्टद्वहृरिपुंगवाः ॥ चिक्षिपुर्ज्वलने दीप्ति
किंचिद्गुह्यं भूभयातुरान् ॥ दुष्टश्च दक्षराशब्दो भवनानां विश्रुतः ॥ धूमजालपरीतानां विषमचित्रमानुषा ॥ क
चित्संभूयितानीव दृश्यंते भवनानि वा ॥ वसुरत्नसमाकीर्णानि नाधानुसमन्विता ॥ दृष्टां हृदयभुक् लंकां ती

१००१३

गात्राण्युगात्राणि ज्वलः ॥ शृंगाणि च शिलाश्चैव निपेतुश्च समंततः ॥ तस्मिन्निमीडयमाने तु भग्नद्रुमशिलतटे ॥ नरोकुर्वन्नरा
स्थातुं तृणमात्रेण गोक्षेत्रे संधर्षितमहाद्वारा अभग्नगृहगोपुरा ॥ लंकामंभ्रातरक्षौघाः प्रयातकदलीयथा ॥ पृथिवीधरसंका
शानिः वीर्यपृथिवीधरं ॥ पृथिवीक्षेत्रभयामास जर्णवात्मारुतात्मजः ॥ मध्यांशे लंकां समागच्छन् वदामुखवन्मुखं ॥ ननादसविस्त्रा
ग्रं त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ तस्य नानिर्धमानस्य श्रुत्वानि न दमुत्तमं ॥ लंकायाराक्षसाः सर्वे नरोकुः स्पंदितुं भयात् ॥ नमस्कृत्य स
देवेभ्यमारुतिर्भूमिविक्रमः ॥ राघवार्थे परं कर्म कर्तुमिच्छति सत्वरः ॥ संपुच्छमुद्यस्य भुजंगकल्मसं विनम्य पृष्ठं श्रवणो निवृ
त्तः ॥ विवृण्वन् ॥ अत्र मुन्ननादस्वमुत्पपाता हूतचंडेवगः ॥ तच्छरवंडंतरसाजहार शैलान् शिलान् शिलाः प्राकृतपर्वतभ्यः ॥
बाहुरुपादो धत संप्रगुन्नाः स्तेशीणवेगाः स ॥ लिलुं प्रपेतुः ॥ सतो प्रसादो मंगभोगकल्मो भुजो भुजंगारि निकाशवीर्यः ॥
दृष्टमिह सुरराजकल्मोदिशः प्रकर्षन् नववायुसूनुः ॥ आदिश्वेगात्सहस्रजगाम चक्रं यथा विष्णु भुजप्रमुक्तं ॥ स
पर्वतान् पृष्ठगणान् सरांसि नदीरुडागानि पुरोत्तमानि ॥ स्फीतान् जनान् गान् पसं प्रपश्यन् जगाम वेगादतिचंडेवगः ॥
आदिसपथमासाद्य सजगाम ततो वरे ॥ सवदृशमिहामेलं हिमवतं महाकापिः ॥ नानाप्रश्रवणोपेतं बहुकंदरनिजेरं ॥

नः॥ प्रलिविचंजलेदृष्टा तमग्निरिति मे निरे॥ आसीदेषु स्थितेषु प्रदीप्ताग्निर्व्यरेचता॥ लंकंदेषु भिवास्तेदृष्टा धानेति
 विभावसुः॥ सावभूवमुहर्त्तनहरिभिः पीपीडिता॥ लोकस्यास्य क्षयो घोरो प्रदीप्ते च वसुंधरा॥ स्त्रीपुंसोऽस्वाविमोहे
 हेनव्यतिर्नासादितर्युक्ताः॥ नादितानुवरानत्र रुश्रुवेदत्रयो जनैः॥ प्रदीप्तकायान् समेरमदीप्ताकास्मत्तान विमिः॥
 सहस्रानुपपेतुस्तान् क्रोशते हरयो नृणां॥ उत्कृष्टवानराणां च राक्षसानां च स्वनः॥ दिशो दशसहस्रं च पृथिवीं च व्य
 नादयन्॥ विशाल्योचमहात्मानो गोबुभोरामलक्ष्मणौ॥ असंभ्रान्तौ जगद्गतुः धनुषीधन्विना वरो॥ ततो विस्फारयामा
 सरामस्तक्ष्मरुत्तमं॥ भगवानिव संकुधोरुद्रो चेदमयं धनुः॥ वनिराकुप्यघोषश्च राक्षसानां च निरचनः॥ याघोषश्च
 पिरामस्य त्रयो व्यापुर्दिशो दश॥ तस्य कामुक मुनेश्च शौरस्तसुरगोपुरं॥ पार्वकेन च निर्दग्धमपतन् शतशो भुवि॥ ततो
 रामशरानुदृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च॥ संवाहो राक्षसं द्राणां तु मुलः प्रपद्यत॥ तेषां संदधमानानो सिंहनादं श्वकुर्वतां
 सर्वे राक्षसं द्राणां तु मुला समपद्यत॥ आदृष्ट्वा वानरे द्रेण सुग्रीवोऽमहात्मना॥ आश्रिता हारमासाद्य ध्रुवगायुध

कांक्षिणः॥ पश्चवाचित संकुर्यात् तत्र रात्रिपुपाशिते॥ सहस्रव्योभिरसंहस्रं बलवान्नयः पलायते॥ इत्येवं निश्चितार्थेषु ह
 रमाश्रित्य रात्रिपुपाशिते॥ स्थितेषु हारमाश्रित्य रात्रिपुपाशिते॥ तस्य ज्वलित विक्षेपात् भुजानामिति संकुलः॥ स्तब्ध
 वानिव रुद्रस्य मन्त्रगान्त्रिके जायते॥ सानिकुंभं च कुंभं च कुंभकणी त्मजा बुभो॥ प्रेषयामास संकुधः संग्रामे राक्षसाधिवः॥
 शरासं च वसुंधराक्षसो नृसुमहाबलः॥ चरितं गच्छते स वं कुधः सिंहो इवोन्नदन्॥ तेन संवेदितां ततः तदा प्रज्वलितायुधैः॥ लं
 कायानिययुद्धं न दत्तो भीमविक्रमाः॥ कुंभकर्णोऽजो वीरगिरि नृद्वयसंमतः॥ बद्धुं सैन्यपरीवारो वीरवरावणो दितो॥ तो वराभर
 णस्थाभिः भाभिस्ताभिश्च सर्वतः॥ चक्रुस्तैः स प्रभं व्योमहरयश्चाग्निना पुनः॥ तत्र ताराधिपस्याभा स्फोरणानातिथेव च॥ तयो
 राभरणानां च वल्लैः समभासयन्॥ तत्र चार्धप्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः॥ भारासं सक्तपातालुचलोर्मिरुत्तरभे
 शः॥ तद्वानरे बलघोरं राक्षसामो तथा वलं॥ दृष्ट्वा ज्वलित प्राज्ञं किं किणी शतनादितं॥ भीमानि मत्तमात्तं गह
 यवाहनसंकुलं॥ दीप्तशूलगदशक्ति खड्गमुद्गरधारि च॥ हेमजालान्वित व्योमनि शतानपरश्च यः॥ आ
 ध्रुवगतमहोत्तरुधनसंस्तक कामुकः॥ मौल्यगंधसमुत्सेक समावित्रमहाबलः॥ घोरं ररु सभाकाणं महद

बुद्धिनिस्वनं ॥ तद्वद्वलमायांतं राक्षसानामहं नरा ॥ संच चाल कपीनां च वलमुच्चैर्ननास्व ॥ जवेनोत्पस्य च पुनः तत्
 उरक्षसां महतू ॥ अभिपेतुः कपिश्रेष्ठाः पतंगार्यु सर्वतः ॥ तेषां भुजपरा मर्शः ॥ धामष्टपा रखांबुदः ॥ राक्षसानां
 मभूतत्रमेधानां सतिता भव ॥ तत्रोन्मत्ता इवापतुः कपयुसो युयुत्सवः ॥ प्रहृष्टीते स्तरुम्वे ॥ उद्यतेऽपि मुष्टिभिः
 ॥ दृष्टाने तृप्त कणां ॥ शिलावित्त मरुतकाः ॥ सर्वे ते बाला धिक्वा पिचेरु स्तत्र राक्षसाः ॥ तेषां पाततां तेषां कपीनां भिक् म
 क्षितौ ॥ प्रवीरानभि ते जधू राक्षसा स्तरास्त्रिनः ॥ छंतमन्यो जघानान्य पतितो न्यमपातयत् ॥ गर्हमाणं जगर्ह न्यो दशं
 तम दृष्टानदा ॥ देही अन्यो दशं सभ्यो ददामी सुपरः पुनः ॥ क्लृप्ता सि किं मां हिंसीति तत्रान्योन्यमेभायत ॥ न दृष्टत गदप्रा स
 मुष्टि शूला सि संकुल ॥ प्रावृर्जत महारोद्रे युध्वानिर रक्षसां ॥ राक्षसान् दशसंसेव वानरा जधू राहव ॥ वानरान्
 पिससाष्टे दश राक्षसपुंगवाः ॥ प्रतिलंघि वस्त्राश्च विमुक्त कवचा युधाम् ॥ राक्षसान् प्रतिलंघ्या रु वानराः पर्यवो
 रथनू ॥ वानरा राक्षसांश्च व्यतिषक्ताः परस्परं ॥ आविष्टा एव विध्यंत चक्रुः स्तुमुल मद्रुतं ॥ प्रवृत्त संकुले संधंतां

प्रवा वृत्तमीरितः ॥ युगांताग्नि समो वह्नि रुक्षितं रो महर्षि णं ॥ ददृश व्योमनि लया लंका यां मुहिता भू
 रां ॥ कांचनानि विमानानि मुक्ता वेडय वंति च ॥ ददृशमानानि राजते हुते प्रसमि वनदा ॥ धूमजाल परीता गंधो
 वह्नादहं तां हिताः ॥ राक्षस्यो विनदां तस्मै वा न्हृज्वाला भयाकुलाः ॥ विमानेषु प्रसुप्ताश्च ददृशमाना वरांगनाः ॥ त्यक्
 वाभरण संयोगान् हाहे क्षुब्धैः प्रचक्रुः ॥ काश्चिन् भूतान् समालिङ्ग्य निद्राणां न च संगमाः ॥ यथा सुप्तास्तथा दृधाः
 शयनेषु वरांगनाः ॥ काश्चिन्निद्रां परीता दृष्ट्वा विमर्द्य नयनान्यथ ॥ आदीप्तं गृहमालोक्य बालमादाय दुद्रुवः ॥ तत्रा
 ग्निना परीतानि भवंति भवनान्यथ ॥ वह्निव ज्वाहता नी वशि रशिखराणि धराभृता ॥ तानि निर्दह्य मानो निहर
 तः प्रचकाशिर ॥ हिमवन शिखराणीव ददृशमानानि सर्वतः ॥ हर्म्या गैर्दृष्टमानेऽथ नलेः प्रज्वालिते स्तथा ॥
 रात्रे सा राक्षस भेलंका सपुष्पै रिव किंशुकेः ॥ शब्दे मुक्ते गजैर्मुक्तै मुक्तैश्च नुरगे रपि ॥ वभूव लंका लोकां रोभत
 ग्राह इवाणीव ॥ अश्वं मुक्तं गजो वेगात् कचिद्दृष्ट्वा वेगतः ॥ भीतः सोऽपि गजं दृष्ट्वा कचिदश्वेन्यवर्जित ॥ अपरे हेम
 कक्षोऽश्व संनधा वारणाः ॥ तस्मा वधान् समा क्षिप्य येन तेन प्रदुद्रुवः ॥ वानीयवान् मुमूढं तं परिभ्रमयत वि

साधवैवेगिलां ॥ तमापनेतं वेगेन कुंभश्चित्रिशिरायमे ॥ त्रिभिश्चान्येर्विभेदा रुमागंगामिव तोयसु ॥ सशरोघविभि
नांगोवालिपुत्रः सपादपं ॥ शिलावर्षमचिं सात्मा ववर्वरुचिरं रियो ॥ ततश्चिच्छेदनात्तु सान्निविभेदचशिला शरेः ॥
कुंभकर्णालजः शरो वालिपुत्रः समारिता ॥ समुद्यताशिलं कुध्रुजापानं सुवर्गिनं ॥ सुयोर्विव्याधबाणाभ्यां रु
क्काभ्यामिव कुंजरं ॥ अंगदः पाणिनानेत्रे विमृज्य रुधिराक्षिते ॥ शालमासत्समेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ तमि
दुकेन प्रतिमं शालंशालं उभुजोवली ॥ उत्ससर्जो गदो वगात् तदूरादन्वेक्ष्य च ॥ सचिच्छेदो गते बाणे सपत्रे साय
काक्षिभिः ॥ कुंभकर्णालजो वृक्षं सुपुंरवेदं शमिरादा ॥ नतः सकुंभः संधाय शरान्निशित्ति शिखोपमान् ॥ अंगदस्य
महावगात्तमुमाचोरसिराक्षसः ॥ सवज्राशनिसे सपरी शरेः कंचनभूषणेः ॥ विक्षितः शरवेगालः पपात च मुमोह च ॥
अंगदपतितं दृष्ट्वा सीदतामिव कुंजरं ॥ दुसधर्षराजपुत्रं धूम्राद्यभ्यवपद्यत ॥ अथ धूम्रः शिलाहस्तः कोपसंरक्तलो
चनः ॥ रिरसुरभ्यपगतं अंगदं वानरर्षभः ॥ जांबुवंशसुषेणश्च वेगद्वीचिवानरः ॥ कुंभमभ्यद्रव हृष्टाः भेद्यगिरि

मिव शितं ॥ समोक्षपतः स्तांस्तु वानरेन्द्रोत्तरस्त्रिनः ॥ अवारयत् सबाणौघैर्वयिर्घोरानिवांबुदान् ॥ तस्य बाणपथं
प्राप्य नरो कुरतवर्जितं ॥ वानरेन्द्रो महात्मानो वेलामिव महोर्मयः ॥ तांसु दृष्ट्वा हरीन् सर्वान् शरवृष्टिश्चिमारितान् ॥
अंगदपृष्टः कृत्वा भ्रान्त्यं समहाहवे ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुंभकर्णालजरेण ॥ शैलसानुचरनागं वेगवन्नि के सरी
यथा ॥ दुस्त्राव्यविविधान् रुक्षान् अश्वकर्णान् नूधवानपि ॥ अन्योश्च विविधान् रुक्षान् संपरिक्षेपरक्षसे ॥ तांछा
द्वयं गीमाकाशं वृक्षवृष्टिदुरासदा ॥ कुंभकर्णालजस्तु त्रिनेत्रैः शरेश्चिच्छेदने कथा ॥ अभिलक्षेण शीघ्रेण कुंभेनानि शि
तैः शरेः ॥ आचिता रुद्रमोरजुः यथाघोराः शतध्वजः ॥ दुसधर्षतताश्चिच्छेदं दृष्ट्वा कुंभेन वीर्यवान् ॥ वानराधिपतिः
श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे ॥ त्रिभिर्धमानः सहसा सहमानः श्वतान् शरान् ॥ कुंभश्च धनुराक्षिप्य वभजेद्रायुधैर्मम ॥
अवपुंसततः शीघ्रं कृत्वा कर्मसुदुष्करं ॥ अब्रवीत्कुपितः कुंभं भस्मशृंगमिव र्षभु ॥ तिकुं भाग्यजवीर्यते वलं च महदद्भु
तं ॥ सन्नतिश्च प्रवाचश्च तव वा वारणस्य च ॥ प्रभावत्तु न जमाया वलं विशारद ॥ एकस्त्वामहं जज्ञातोऽपि नृश्वव
त्तवतरः ॥ त्वमेको हि महावीर्य शूलह सोरिमर्दनः ॥ त्रिदशानि पिसं कुध्रुनिर्जिता रणमूर्धनि ॥ वरदानात्पि

तृव्यस्ते समेतान् देहदानवान् ॥ कुंभकर्णस्य वीर्येण सहते विबुधानभिः ॥ धनुर्बेदजिज्ञासुः प्रतापाद्वावणस्थवः ॥
 त्वमेकोरक्षसामध्ये श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥ विमर्दमावयोरेनं समेतस्य ममत्वया ॥ अद्यपर्यंतुभूतानि शक्रशंभ
 रयोरिव ॥ कृतमप्रतिभं कर्म दर्शितं वाचकोशलं ॥ पतिताश्च प्रवीणयुवयानुपमतेजसः ॥ उपातुं भयं याच्ये नृपसि
 धीरहोमया ॥ कृतकर्मपरिश्रान्तः विश्रान्तः पर्यमेवलं ॥ तेन सुग्रीववाक्येन सख्यमानेन मानितः ॥ अग्नेराज्य
 हृतस्य वतेजस्तस्य अवर्धत ॥ ततः कुंभः समुत्पस्य सुग्रीवमभिपद्यते ॥ आजघानोरसि कुधोवज्रवेगेन मुष्टिना ॥
 चर्मप्रस्फुटितं चैव प्रसूत्रावचरोणितं ॥ स तु मुष्टिर्महावेगः पतितोऽप्यास्थिसंचये ॥ वेगेन महत्स्य तेजः समुत्प
 ल्यत ॥ अग्निष्वेष संजाताः ज्वालाभिरौयथाहरेः ॥ स तस्याभिहतस्तेन सुग्रीवो घानेरेव ॥ मुष्टिं संचर्त्तयामास
 वज्रवेगमहाबलः ॥ ज्वलितानलसंकाशं रविमंडलसंनिभं ॥ भुष्टिं सपातयामास कुंभस्योपरिवानरः ॥ मुष्टिनाभिह
 तस्तेमनिपपातात्तराक्षसः ॥ लोहितांग इवाकाशात् दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ कुंभस्य पततो रूपं भग्नस्योरसिमुष्टि
 ना ॥ ईश्वरेणाभिपन्नस्य दहृरुगोपतेरिव ॥ ततो हते तेन पराक्रमे लुब्धवर्गमानां क्रूरधमेन संयुगे ॥ महासरो

नवीरवरस्ये ॥ अंगरोकंपनं वीरं जाससादरणोत्कटः ॥ आह्वयसंग इमपि ताडयामास वेगतः ॥ गदया कंपनः श्रीमान् स
 पपाता क्लोपमः ॥ संज्ञां प्राप्य चले जखी चक्षे पाशे खरंगिरे ॥ भूर्धित्वा पततस्य स पपात हतो भुवि ॥ हतप्रवीरमाथि
 तागदसंदस्य संचमूः ॥ जगामाभिमुखी तूष्णं कुंभकर्णसु तोयतः ॥ आपतंती च वेगेन तं कुंभो सात्वयंचमू ॥ अथाहं
 महावेगे लब्धलक्षैः लुब्धवर्गमे ॥ स धनुर्धो निनाश्रेष्ठो विरुष्टोऽपि समाहितः ॥ मुमोक्षाशी विषप्रख्यान् शरोन्महरिवृ
 र्यघाम् ॥ तस्य तत्तु शस्त्रभूयः सशरं धनुमुत्तमं ॥ विद्यते वागता र्चिष्मन् विद्यते दिधनुर्यथा ॥ तेन हाटकवर्णेन पति
 णा चित्रवाससा ॥ आकुंडले विरुष्टेन विद्याधाद्विविदंबली ॥ स तथाभिहतस्तेन विप्रमूक्तपदस्वरत्न ॥ निपपाताद्दि
 कूटाभो द्विविदो गाढवेदनः ॥ मेदंस्तु त्रातरं दृष्ट्वा विह्वलांगाढवेदनां ॥ कुंभमभ्यपतन् विप्रं प्रहृष्टमहतीं शिलां ॥
 तां शिलां सत्कृता जालां तस्मै चक्षुः परदृशसे ॥ तां विभेदतदा कुंभः पतितोऽपंचभिः शरैः ॥ संधाय सायकं तीक्ष्णं
 मुमोक्षे सुसमाहितः ॥ वक्षस्य पचिते वासा मेदं विद्याधराक्षसः ॥ सवानरवरस्तेन मेदंस्तु दृढमहितः ॥ रुधि
 रक्ते रतं तं भूमे निपपाताभिर्मुष्टितः ॥ ततो गदस्तौ पतितौ मालुलावभिजां जाज्ञवान् ॥ अभिदुद्राववेगेन कुंभम

परिधंभात्करप्रभं॥ वलवीर्यवतस्तस्यपातयामासवक्षसि॥ स्थिरेतस्योरसि व्यूढेपरिधःशतधागतिः॥ विकीर्यमाणः
प्रभयाद्भुलकाशानिरिवांबरे॥ सतृतेनप्रहारेणविचचालमहाकपिः॥ परिधेणसमाधृतोयथाभूभिबलेऽवलः॥
सतथाभिहतस्तेनहनूमान्छुवगर्भः॥ मुष्टिसंवर्तयामासवज्रवेगोपमंवली॥ तमुद्यम्यमहावीर्यो निकुंभं प्रतिज
अघवान्॥ अभिसंपातयामासवेगवान्समिमर्दिषु॥ ततःप्रस्फोट्यचर्मस्यप्रचत्तेशोणितंतदा॥ मुष्टिनातेनसंज
जेज्वालविध्वदिवाधिता॥ सतृतेनप्रहारेण व्यजंभनमुहुर्मुहः॥ अश्वस्थोयुधिजग्राह नृमंतं सराक्षसं॥ ततो रक्षोभि
राकुष्ठंभीमलंकागतैरपि॥ निकुंभो नो घतं दृष्ट्वा हनूमंतं जये विणा॥ सतथा ह्वयमाणोपिकुंभकर्णसुतंतदा॥ नि
जघानोरसिकुक्षोचज्रवेगेनमुष्टिना॥ उक्षिप्य सहनृमंतं निपिष्येधाशौशवीर्यवान्॥ मोक्षयित्वा ततथात्मानं हि
तिमभ्यवपद्यत॥ अहनिष्यन्नुत्पपाताशु निकुंभमारुतात्मजः॥ निजघानमहावीर्यो भुष्टिना राक्षसेनमं॥ सतथाह
न्यमानोपिकुंभकर्णात्मजोवली॥ आजघानानिलसुतं वज्रकलेनमुष्टिना॥ सतथाभिहतस्तेन प्रगृह्यनयनेकपिः॥

समुत्पसुसवेगेन निपपाताशुवक्षसि॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां आवृत्स्व शिरोधरं॥ अपातयन्तस्य शिरोभोरं ननु स्वरं
अयविनरति सहिते निकुंभे पवन सुतेन बभूव तत्र युधं॥ इशरथ सुतराक्षसेन्द्रसूनुर्बभूव शतरमासतरो वयोः स भीमं
इति निकुंभे वधो नाम सर्गः॥ ॥ निकुंभो निहतं दृष्ट्वा कुंभं चैव निपातितं॥ रावेणः परमामर्षी प्रज्ज्वाल यथानलः॥
नेर्त्तुं क्रोधाभशोकाभ्यां याभ्यां तु पस्मिर्छितः॥ ततः संचितमनसा दशग्रीवश्चिरात्स्वयं॥ स्वरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्ष
मनोदयत्॥ गह्वरपुत्रमवाशोमो वलेन महता घृतः॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहिताश्विनो कसः॥ शल्यमुधामेक्षितं
स्वपोरुषमुपाश्रितः॥ अयं ते शक्र जिहीरपृष्ठतो नुगमिष्याति॥ स्वरस्य सदृशो वीर्ये त्वमस्य मितविक्रमः॥ त्वं हि हि
यास्त्रविज्ञेयमायाश्च विचारतः॥ एवमुक्त्वा रवरं सुतं समुत्थाया सनादुनं॥ स्वयं गंधेश्वरमाल्यैश्च वा सोभिश्च स
मर्पयत्॥ रावेणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी रवरात्मजः॥ स्वाटमिह ब्रवीद्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः॥ सोभिबाधदृश
ग्रीवकृत्वा मिप्रदक्षिणं॥ रथानीयतां हि प्रसेन्य चैसा ववीत्तदा॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वलाध्य सो निशा

चरः॥ सोमिवाद्यदराग्रिवं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं॥ रथउत्तानीयतांक्षिप्रं सेन्यचे सववी नदा॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा चलाध्यहो निशान्तरः॥ स्यद्वंद्ववले चैव समीपं समुपानयत्॥ प्रदक्षिणं रथं कृत्वा ह्यारुरोह निशान्तरः॥ सूतं
 संबोदयामास शीघ्रं मास्तु च वाहया॥ अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षो ब्रवीद्विदं॥ आगच्छतत्र यास्यामो पुरतो
 मम राक्षसाः॥ अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना॥ आज्ञातः समरे हंतुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ॥ अद्य रामं वधिष्यामि
 लक्ष्मणं च निशान्तराः॥ गारुडमृगं च राग्रीवधानं शश्वत्तमैः॥ अथ शूलं निपाते वीचानराणां महाचमूं॥ प्रहृष्टो
 यामि संप्राप्य शूके धनमिवानलः॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा ते तु धोरानि जाचराः॥ सर्वे नाना युतोपेताः बलवन्मोहि
 योगिनः॥ ते कामरूपिणः शूराः दंष्ट्रिणः पिंगलेक्षणाः॥ मातंगाश्च नदं तो ध्वस्तके शानिशाचराः॥ परिवार्य महा
 वीरं महाकायं श्वरात्मजं॥ अभिजग्मुः सादा दृष्ट्वा शूलयंतो वसुंधरां॥ राखभरी सहस्राणां आहतानां नु सर्वतः॥
 क्ष्वेदिता स्फोटितानां नु तत्र शब्दो महानभूत्॥ प्रभृष्टो थ करानस्य प्रतोदः सारथेस्तदा॥ पपात सहसा चै

महीसरोला विचवालसागरभयं चरक्षसां च अधिकं समाविशत्॥ इति युधयुधकांडे कुंभवधोनाम सर्गः॥ ॥ निकुंभो म्रा
 तरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितं॥ प्रहृष्टो निवकोपेन सुग्रीवं प्रत्यवेक्षत॥ कृतसंग्राममाल्यं च हस्तपंचामुलं शुभं॥ आ
 ददेपरिघं वीरो महेंद्र शिखरोपमं॥ विनम्रमायसेः खड्गैः हेमैर्ज्वलितमायसं॥ यमदंडोपमं धोरं राक्षसां भयनाश
 र्जितं॥ तमाविध्य महातेजामहाराक्रायुधोपमं॥ विननाद विरुत्ता स्या निकुंभो भैरवस्वरं॥ उरोगतेन निष्केण भुजसै
 पिचांगदैः॥ कुंडलाभ्यां सुमृष्टाभ्यां स्त्रजाश्च सुविचित्रया॥ निकुंभो भूषणैर्भोगिपरिघेणायसेन च॥ यथेन्द्रधनुषा
 मेघः सविधुस्तनयि चमूं॥ परिघायं तथा स्फोद्य नवग्रंथि महात्मनं॥ जज्वालच्च सधूर्मोत्रसंघर्षादिवपावकः॥
 नगर्या विटपावसो गंधर्वनगरेरपि॥ सहवेचामरावसा सर्वैश्च भुवनैः सह॥ सत्ताराणान्नक्षत्रं संचंद्रं समहाग्रहं॥ निकुं
 भपरिघो हृतभ्रमेतीवनभस्तलं॥ दुरासदः सुसंकोपात् परिघाभरणप्रभः॥ कोपोक्षितो निकुंभो जिनर्युगं ताग्निरिवो
 क्षितः॥ राक्षसावानराश्चैव नशेकु स्यदंतुं भयात्॥ हनूभोस्तु विद्य सा च्छेत्तस्थोऽतिभुखो बली॥ परिघं मवाहुस्तु धा

दृष्टः युध्यतो जितकाशिनः ॥ विद्रुवत्सुतदातेषु वानेषु समं ततः ॥ रामः स्नानवारयामास शरवर्षणराक्षसान् ॥ वारि
 तान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराक्षो मिश्राश्चाचरः ॥ क्रोधानलसमा समाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ स्वासोरामः सु
 दुबुध्यि न मे निहतः पिता ॥ जनस्थाने गतः पूर्वं सानुजः सपत्न्यो रच्छतः ॥ अद्य गतास्मि वैरस्य पारं वै रजनीचराः ॥
 तयोः शोणितनिर्व्येदे करिष्ये सलिलक्रियां ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः युधेः सुरजनीचरः ॥ आलोकयततः सर्वं वलं
 मदिदृष्ट्वा ॥ आहूयमानो बहुभिः वानैर्बहुशालिभिः ॥ युधाय समं हाते जाः रामा इत्यनेन छति ॥ मार्गमाणास्तदारा
 मं बलवान् रजनीचरः ॥ रथेनां बुद्धौ धौषेण विचरतामनी किनी ॥ दृष्ट्वा रामममद्वारं लक्ष्मणं च निशान्तरः ॥ सेषुणा
 पाणिना हय इदं वचनमब्रवीत् ॥ त्रिपुराममया सांध्यं दृष्ट्वा युधं प्रयच्छे ॥ तं प्राणां तं विष्यामि धनुर्मुक्तैः शितैः श
 रैः ॥ यत्नं दादं डकारणे पितरं हतवानमि ॥ अनागसं स्वकर्मस्थं श्रुत्वा कोपो भिबर्त्तते ॥ दहंते चापि चांगानि दुरात्म
 नममराधव ॥ यन्मया हि न दृष्टं तस्मिन् काले महाद्वे ॥ दिष्ट्या सिगोचरो रामत्वप्राप्तो मम गोचरे ॥ कांक्षि
 तस्य शुधानरस्य सिंहस्यैव वने मृगाः ॥ अद्य मद्गुणवो गेन प्रेतानां विषयं गतः ॥ यत्क्यानि हिता रराः तैः सह त्वं

च
 सजि

हि

समेष्यासि ॥ बहूनात्र किमुक्तेन शृणुराम वचो मम ॥ पश्यं तु लोकाः सकलाः त्वामां चैव रणाजिरे ॥ अस्मैर्वांगदयावापि
 बाहुभ्यां वामहा हवे ॥ अभ्यस्तं मे नयद्राम वर्त्ततां तो न नो मृध्ना ॥ तेन मां प्रतियुध्य स्वयेन जतो रिसकुले ॥ अद्य मद्गुण
 निभिन्नं स्त्रस्तां संहितं जेहि ॥ क्रुद्धा दसंधाः कर्षंतु रणैरेणु परिष्कृतं ॥ मद्गुणोत्तरगतः सांप्रतं न भविष्यति ॥ मक
 राक्षवचः श्रुत्वा रामो ददारा रथात्मजः ॥ अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यं उत्तरेतर वादकं ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वसिगाच
 सः ॥ त्रिशराद्वृणुष्वेव हता मे दंडके वने ॥ स्वापितास्तत्र मासेन गृध्रोगमायुवाससाः ॥ भविष्यं यद्यमपाय तीक्ष्णतु उन्नय
 युधाः ॥ रुद्धिर्दुर्मुखा दृष्टारक्तपक्षाश्चरंति हि ॥ रवेगतावसुधां चैभ्रमिव्यतिसमंततः ॥ कश्चसे किं वथा भूटवह्न्यस
 द्रान्यपि ॥ नरणैश्च्योते जेतुं विना युधेन वा बलतः ॥ एवमुक्तस्त्वरामेण स्वरपुत्रो निशान्तरः ॥ वाणौघान् मुमुचे ते शो
 राघवाय रणाजिरे ॥ तान् शरान् शरवर्षण रामश्चिच्छेदने कधा ॥ निपतुर्भुविते छिन्ना रुक्मपुंखाः सहस्रशः ॥ तद्युध
 मभवत्तत्र समेतान्योन्यमोजसा ॥ स्वरराक्षसपुत्रस्य रामस्य च महात्मनः ॥ जीमूतयो रिव कानि ज्याघ्रात न लयो
 क्षयोः ॥ धनुर्मुक्तं स नो दृष्टं श्रूयते हिरणाजिरे ॥ देवदानवगंधर्वा किं नराः समहो रगाः ॥ अंतर्हि गताः

वाल्मीकि
१०२०

रामायण

सर्वद्रष्टुकामाः सद्गुणं विधुमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वध्यते परः ॥ कृतप्रतिकृतं न्योन्यं कुर्वणोतोरणो जि
रे ॥ श' रोधसंतताः सर्वादिशः दिशः सविदिशस्तथा ॥ संछिन्नावसुधाचेव समंतान् न प्रकाशिते ॥ सममु
क्तं स्तुतान् बाणान् राक्षसो विच्छिन्नदण्डे ॥ रक्षोमुक्ताश्च रामो वै नैकधा प्रोच्छिन्न तूरोरः ॥ ततः क्रुधो सहाबाहुर्ध
नुश्चिच्छेदसायकेः ॥ अवाभिरथ नाराचैः सतं विव्याध राघवः ॥ भित्वा परं रथं रामो रथादश्वान् मोक्षयत् ॥ चि
रथो वसुधां प्राप्य मकराक्षो निशाचरः ॥ अधिकं क्रोधसंपन्नः शूलं जग्राह पाणिना ॥ त्रासनं सर्वभूतानां युगांत
गिनसमप्रभं ॥ परिभ्राम्यथ तच्छूलं प्रज्वलन् सानिशाचरः ॥ क्रोधात् संप्रोहिणो - तस्मै राघवाय मेहात्मने ॥
आपतंतं प्रलंतं वरपुत्रकल्ब्युतं ॥ बाणैः सत्रिभिराकारे मूलं चिच्छेद राघवः ॥ तच्छिन्नं बहुधा शूलं दिव्याहा
टकभूषितं ॥ विदाय तं महोल्के च रामबाणार्हितभृशं ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाद्रुतकर्मणो ॥ साधुसाध्विति
भूतानि व्याहरन्त नभस्तले ॥ तत्तदृष्ट्वा विफलं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थो निष्ठति

१०२१

राक्षसस्य रथाच्च सः ॥ तस्य ये रथयुक्तास्ते हयविक्त्रमवर्जिताः ॥ चरणोराकुलैर्गत्वा साश्रुपातमुखा ययुः ॥ प्रवातिपवनस्त
स्य संपांश्चरन्निस्तनः ॥ नियणिवातिरोद्गमकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसावीर्यसंमताः ॥ असं
चिंसगताः सर्वे यत्र तोरामलक्ष्मणौ ॥ धनगजमाहिषांगतुल्यवर्णाः समरमुखेऽप्यसकृत् शरासिभिन्नाः ॥ अहं
हमिति युधुलालसास्ते रजनिचराः परिवभ्रमुर्नदन्तः ॥ इति मकराक्षनिर्घोषो नाम सर्गः ॥ निगतिं मकराक्षो दृ
ष्ट्वा नरपुंगवाः ॥ आहूया ह्यसहस्रा ययान् क्रम्य व्यवस्थिताः ॥ ततः प्रवृत्तं युधुतु तुमुलं रोमहर्षणं ॥ निशाच
रप्रभंगानां देवानां रान वीरिणो ॥ शरशूलनिपातेश्च शिलापरिघपातनैः ॥ अन्यान्यपथययंति स्म तदा कपिनि
शाचराः ॥ शक्तिशूलमिश्रावडुगैः तोमरेश्च निशाचराः ॥ पादुशैर्भिड्मालैश्च बाणपातैश्च संततं ॥ त्रासमु
द्गरवडुगैश्च निघोत रायसैस्तपो ॥ करनकपियूथानां चक्रस्तोरजनीचराः ॥ शौर्यैर्भिड्मालैश्च वरपुत्रेण वा
नराः ॥ सभ्रांतमनसः सर्वे दुदुर्भयपीडिताः ॥ तान् दृष्ट्वा वानराः सर्वद्रवमाणान् वनोक्तसः ॥ नेदुल्ले सिंहवत्

निशाचराः॥ वभ्रमुर्नष्टसे ज्ञावे मत्तापर्वतशादिताः॥ भग्नजंघोरुपृष्ठाश्च केचित् विनिहताभुवि॥ अभ्यद्रुवतः
 सहसाराक्षसाभीमविभ्रमाः॥ भिन्नोष्ठाभिन्नहनचोराक्षसाभिन्नमस्तकाः॥ सुस्त्रुवुः शोणितभूरि नागागिरि
 कधातुवद॥ निहतेर्हान्यमानेऽपतद्भिः पर्वतेरपि॥ स्वनर्द्धिर्नष्टचेष्टैश्च क्रूरमायोधनंबभू॥ राक्षसाबहवस्तत्र निहता
 वानरेरपि॥ आधावतः परेऽहंका मेव निशाचराः॥ तेषां प्रद्रुवतोऽंकां प्रचकंपे समंततः॥ वानरास्तोभयार्ता
 नो राक्षसानां समंततः॥ इन्द्रजित्तुततः क्रोधो महात्मा समहावलः॥ वानराणां शरीराणि व्यविधद्रावणात्म
 जः॥ शरणेकेन च हरीन् न बसन् च पंचच॥ विभेदं समहान् क्रुधो महात्मा समहान् बलः॥ राक्षसानां संप्रहर्षयन्॥ स
 शरेः सूर्यसंकाशैः शतैर्बभूविभूषितैः॥ वानरान् समरे भीमः प्रममाथ सदुजयः॥ ततोऽष्टादशभिर्बाणैः द्विविधैर्गंध
 मादन॥ विव्याध दशभिश्चैव नलंदरादवास्थितं॥ सप्तभिश्च महावीर्यो नलं मर्मविहारेण॥ पंचभिर्निशितैश्चैव ग
 जं विव्याध मार्गणेः॥ उपरेः सप्तभिर्बाणैः वानराण्य सरणाजिरे॥ अपविध्यत चैकैकं सप्तभिः सप्तभिः शरैः॥
 ततः स्तवानराः शरराः भिन्ने देहा विचेतसः॥ व्यथिता विद्रुवन्ति रम रुधिरेण समुक्षिताः॥ केचिच्चान्नैरं चरंच

क्रुर्विभिन्ना वानरारणे॥ राक्षोबाणहताः केचित् निपेतुश्च गता सबः॥ ते हान्यमाना बाणौघैः स्तेना मित्रेण संयुगे॥ रा
 उभाद्रुवसं पेतुर्वानराः सर्वतोदिशं॥ केचिदारुरुर्हृष्टान् केचिच्च धरणीधरान्॥ केचिदाबुधसहसा वानरास्तु गता
 वः॥ केचिच्च तत्र युध्यते यो ध्वजतमनुव्रताः॥ ते तदा यो धिनस्तस्य संग्रामे दृष्टविभ्रमाः॥ विद्राव्य वानरान् सर्वान् इ
 जित् समितिं जयः॥ रणात्पययो रीघ्रं स्वांपुरीरावणात्मजः॥ हतेषु ते तेषु रक्षः सुरावणो राक्षसाधिपः॥ आदिदेशाथ
 संक्रुधोरणायेन्द्रजितपुनः॥ जहि वीर्यमहावीर्यो रणोरावण लक्ष्मणौ॥ अदृश्यो दृश्यमानो च सर्वथा त्वं बलाधिकः॥
 वानरं चैव सुग्रीवं वानरायं बिभीषणं॥ त्वमप्रतिम कर्मणं इंद्रजयसि संयुगे॥ किंपुनर्मानुषो दृश्यो न ह निष्यसि पुत्रक
 तं थोक्तो राक्षसेंद्रेण परिगृह्य पितुर्वचः॥ यज्ञभूमौ सविधिवत् जुहावाग्निमथेन्द्रजित्॥ जुहूतश्चापितत्राग्निं रक्षसा
 भीमकर्मणः॥ आजिमुस्तत्र विक्रांताः राक्षसाश्च रावणैः॥ दुर्भोश्च शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकाः॥ लोहितानि च
 वासांसि शुभं कार्ष्णाय संतथा॥ सर्वान् न समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः॥ छागस्य कृष्णात्कठस्य छत्वा जग्राह शो

रामायण
वाल्मीकि

१०२२

युधकांड

मित ॥ जुहावसमहोत्तजाः ततोवन्हेर्महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिंगानि विजयं विजयं प्रतितस्य वै ॥ अदाक्षिणावर्त्तशिराः स
तप्तहाटक संन्निभः ॥ हविः स्तप्तगिजग्राहपावकस्वयमुत्थितः ॥ हुत्वाग्निर्तपयित्वा च दैत्यदानवरदसान् ॥ आरुरो
हन्वादींस्तं अंतर्धानगतं शुभं ॥ सवाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्वृतः ॥ जाड्ये लयमानो वपुषा तपनीयं विभूषितः ॥
शरैश्च द्वाद्वर्धं च द्रैश्च सरथः समलंकृतः ॥ आंबूनदमहाकंचु दीप्तिपावक संन्निभः ॥ बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यं समलंकृतः ॥
तेन चादिसंकेतनेन बह्मणा स्त्रेण पालितः ॥ सबभूवदुराधर्षो रावणिः समहावलः ॥ भुजवीर्येण च श्रीमौन अस्त्रेण च
समायुतः ॥ सोभिनिर्याय नगरात् इन्द्रजित् समितिं जयः ॥ हुत्वाग्निं राक्षसेर्मत्रे अंतर्धानगतो ब्रवीत् ॥ अद्याहंतो महा
वीर्यो मिथ्या प्रव्रजितो रणे ॥ जयं पित्रे प्रेरास्यामि हत्वतो रामलक्ष्मणौ ॥ अद्यानिर्वानरीमुर्वी हतराघव लक्ष्मणौ ॥ करिष्ये
परमक्रुध इत्थं कान्तरधीयत ॥ उत्पनात् स संक्रुधो रावणेन प्रणोदितः ॥ तीक्ष्णकामुक नाराचैर्पर्जन्य इव कष्टिमान् ॥
तंतुवैहायसं प्राप्य सरथं रामलक्ष्मणौ ॥ धनुर्वी बित्तैरेकैश्च दिव्याण्यस्त्राणि चक्रतुः ॥ प्रच्छांयतो गगने नारजालैर्म
हावलो ॥ तौ बाणैः सूर्यसंकाशौ जेवं जघ्नुः सुरा सुरा ॥ सबाण कृष्टि विविधां तन्वन् प्रच्छादयन् नभः ॥ सचादिश्वसं

१०२२

हेतिचा ब्रवीत् ॥ सतं दृष्ट्वा पतंतं तनुं प्रहस्य रघुनंदनः ॥ पावकास्तंततो रामः संदधे स्वशरासने ॥ तेनास्त्रेण हतरक्षः काकु
त्स्थेन तदारणे ॥ सभिन्नहृदयस्तत्र पपात च ममारुच ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षे निपातिते ॥ लका मेवाभ्यधावंतरा
मवाणादिना खदा ॥ दशस्थनृपपुत्रबाणो कोरज निचर निहतरवरात्मजंतं ॥ ददृशुरातिबलं सुराः प्रहृष्टाः गिरिमि
ववज्रहृत्क्षणाद्विशीर्णं ॥ इति मकराक्षवधो नाम सर्गः ॥ निहतं मकराक्षं तु दृष्ट्वा रामेण संयुगे ॥ शक्रजित् सुमहा
नृक्रुधो धिवेशरणसंकटं ॥ वतो युधं समभवरक्षसां वानरैः सह ॥ मिध्नतां तत्र चान्येन्यं निशाचरवनौकसां ॥ आ
नीडमिव रुद्रस्य ततः काला ह्येव गून् ॥ रावणिरनुसु संक्रुधो नानुवाच निशाचरान् ॥ युध्यत सर्वतो दृष्टाः वा
नराणां जिघांसया ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे नदंतो युधयुधकांक्षिणः ॥ अभ्यवर्षं सदा घोरा वानरान् शरवृष्टिभिः ॥
ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ अभ्यद्रुवन्तः सहसो राक्षसान् भीमविक्रमाः ॥ केचित् शृंगाणिसं
गृह्य मुष्टिमुद्यम्य चापरे ॥ वानराः समरे तस्मिन् राक्षसान् जघ्मुरा हवे ॥ आनुभ्यां निहता केचित् वानरैस्ते

नः शतशः स्तरः त्रकलि नो धरणी तले ॥ लक्ष्मणस्तत्र संभ्रांतः कुक्षोभ्रातरमब्रवीत् ॥ ब्राह्ममस्तं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं स
 वरक्षसां गतमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं रक्तमलक्ष्णं ॥ नेकस्य हेतोरेषां सि सर्व शो हंतुमर्हसि ॥ अयुध्यमानं प्रच्छ
 नं प्रांजलिं शरणागतं ॥ बालं प्रसुप्तं मत्तं वानत्वं हनुमिहार्हसि ॥ अख्ये वतुव धेयत्न करिष्यामेन रर्वभा ॥ आदेश्या
 यो महावैगान् कामगान् हरिष्यथ वान् ॥ एतंच मार्गं विष्यति दृष्ट्वा वानरपुंगवाः ॥ अद्येष भूमिं विद्याते दुरात्मा रसातलं
 वायनमस्तलं वा ॥ यदा निरुद्धो हिमदस्तदिधः पतिष्यते भूमितले गतास्तुः ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महायशः
 रघुप्रवीरः प्रवर्गधमेव तः ॥ वधाय रोदरस्य नृशंसकर्मणः तदा महात्मा त्वरितं निरेक्षत ॥ इंद्रजित् देवाः सर्गः ॥
 तविशायमति तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सनिवृत्ता ह वानरस्मात्प्रविवेश महापुरीं ॥ सोकरे च वधं तेषां राक्षसानां त
 रस्विनां ॥ रोषताम्रे सप्तो वीरो नेर्जगाम पुनर्बली ॥ सपश्चिमेन दारेण प्रथमो राक्षसेश्वरः ॥ इंद्रजित्परमो दि
 नः परेषां जनयन्भयं ॥ मेघनादस्ततो दृष्ट्वा भ्रातरो राम लक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्युतौ वीरो मायांचैवोकरे

नदा ॥ रथं ततो व्यवस्थाप्य रावणीं राक्षसेवृतः ॥ सीतां मायामयीं कृत्वा तस्यावधमरोपयत् ॥ स सर्वेषां नुहितार्थं तु
 कृत्वा बुधिरुदमतिः ॥ हंतुं सीतां व्यवसितः कृष्णो नाम भित्तो ययौ ॥ नेदृष्ट्वा तु विनिर्यातं कामनातृकानेनो कसः ॥ उत्पन्न
 रभिसंरब्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ हनुमान्पुरतश्चिह्नं तेषां जगाम हरिष्यथः ॥ उद्यम्य सुमहत् शृंगं पर्वतस्य दुरास
 दं सदृशं निरानंदः स्थितामिद्रजितो रथे ॥ एकवेणी धरा सीतां रक्षोहरणकर्मितां ॥ वशिष्ठे चैकवसनां मंडनाहाम
 मंडिता ॥ रथे रजसमदिग्धा भृशं रुद्रावरानना ॥ रजोमलान्यां कालिं तैः सर्वगोत्रैर्व्याथितां ॥ दृष्ट्वा हनुमान्
 त्रसपकाभिरुपेक्षिनीं ॥ मूर्ध्नि विवसीत्यमिति निश्चिपयत्नतः ॥ वधं वाचिदृष्ट्वा हितेन सा जनकात्म
 जा ॥ तादीनां लोदिधौ ग ॥ रथस्थो नृपस्य मेथिली ॥ वायुपर्याकुले मुखो हनुमान् व्याथितो भवत् ॥
 अतीति चैव शोकात् निरानंदा तपस्विनीं ॥ दृष्ट्वा सीतां रथे सख्य रावणेः सुदुरात्मनू ॥ किंचि

गृहा

कीर्तिमस्येति चिंतयन् समहासतिः ॥ सहैतवानेः सर्वेभ्यो विचनवायं ॥ तद्धमिर बलदृष्टा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः
कृत्वा विकेशानि स्तनं प्रजहास महास्वनः ॥ प्रगृह्य च सक्तेषु रावणिर्जितकामजः ॥ क्रोशन्तीं रामरमेति हृष्टमा
यामयीतदा ॥ प्रवरतमसि गृह्य केशपक्षे परामृशन् ॥ गृहीतां तां तदा दृष्ट्वा हनुमान् हन्यमागतः ॥ सुदूरं वापि ने
त्रेभ्यो हृत्सृजन् पवनात्मजः ॥ अववीक्षर मन्त्रो रावणिं परिभर्त्सयन् ॥ नृशंसा नार्हदुर्जनः क्षुद्रपापविनिश्चयः ॥
नृक्षपीणाकुले जातं राक्षसी योनि सा स्थितं ॥ धिक्त्वा पापसमाचारं यस्मिन्नेव गरीहृत् ॥ अकार्यं नाद्यते च
यं ईदृशं सुविगर्हितं ॥ अतारामात्रमहसा च मे भिली ॥ अनागरं तु विवशां अपापां किं जिघांसासि ॥
सीतां हत्याचन विराज्जीवितं मोक्षसे प्रियं ॥ वधार्हकर्मणी नममहसागतोद्यसि ॥ यैर्वै स्त्रीघा
तिनो लोका येनैवावावधघातिनः ॥ इह जीवितमुत्सृज्य त्रेमता नुपभोक्ष्यसे ॥ एवं ब्रुवाण ह

क्रुधानीद्वारतिमिराकृतः ॥ नैव काद्यानिर्घोषो नापि बाजिखुरस्वनः ॥ शुश्रुव चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाश्यते ॥ रथेन नातिमिर
वृत्तेन रथा ॥ जेरेद्योऽपि समाश्रितेन ॥ भर्तुः सशारवामृगयूथपानां चकार कृत्यानि रणे प्रदुष्टः ॥ इह जितयुधनामिसर्गः ॥
धर्माधकारतिमिरे शिलावर्षमभूत्सुनः ॥ वर्षसमहावाहः नृगचरश्च दृष्टिमान् ॥ सरामं सूर्यसंकाशः घोरैश्च निशितैः श
रैः ॥ विभटसमैरक्रुधः सर्वगोत्रेषु रावणिः ॥ नो हन्यमाने नीरत्नेः धीरामिरिव पर्वते ॥ हेमपुंखान् नरव्याघ्रा बाणान् मुमुचतुः
शरैः ॥ अंतारिक्षात् समोसाद्य रिपुं कपतत्रिणः ॥ निवृत्ताय न्नगाभूमौ निपेतुः शाणितस्त्रवाः ॥ अतिमान् शरैश्चेण पीडयन्
नेरघ्नतमः ॥ शरान् संपततां भूमौ जथैवैकं द्विधा करोत् ॥ यतो यतो हि दृष्टे शरान् आपततः शीघ्रतः ॥ ततस्ततोऽप्यनार
थिः ॥ धिससर्जं शरोन्मनान् ॥ रावणिस्तु तदानीं रथेनातिरथः पतन् ॥ विव्याध तौ राजपुत्रौ रथस्थौ निशितैः शरैः ॥ ने
नातिविधौ तौ वीरौ रुक्मपुत्रौ शरैः ॥ वभूवतुस्तदारुतः क्रौवंधुजीवसंयममौ ॥ नास्य बद्धगतिं किंचित् नररूप
न धनुस्वनः ॥ नैव वास्य गतिं कश्चित् सूर्ययोः याम्रसंख्ये ॥ तेन चिद्वा जो श्वहूरयो निहिताश्च गतासवः ॥ निपे

नं ॥ रिपुभयजननं निशम्य ते भयचकिता हरयः प्रकंपिरे ॥ तथापि सीतां ~~हस्तं~~ ~~प्रकंपिरे~~ विनिहसदुर्मतिः प्रह
ष्टचेता भवभूवरावणिः ॥ प्रहृष्टरूपं च निरीक्ष्य वामराः विषण्णरूपाः समभिप्रदुःखः ॥ विषण्ण वलिनं बलीय
सो बलाधिकं राक्तबलप्रमदं ॥ विहाय संग्रामशिरोगतं तदा प्रतास्थिरे वायुसुते तैरेखितं ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे
धकांडे सीतावधो नाम सर्गः ॥ ॥ श्रुत्वा तं भीमनिर्दिशं शृणुं क्रान्तिरुचनं ॥ वीक्ष्यमाणं हि साः सर्वाः दुःखवुर्न
र्त्तितर्षभाः ॥ तानुवाच हरीन् सर्वान् हनुमान् मारुतात्मजः ॥ विषण्णवदनान् नदीनान् अस्तान् विद्रवतः पृथक् ॥
किमिदं विषण्णवदनाः विद्रवन्ति ह्वयंगमाः ॥ यत्र कायुधं समुत्साहं शरत्खं वः कृतं हतं ॥ पृष्ठतो नुव्रज ध्वं मा भय
तो यात मा हवे ॥ शरैरभिजनोत्पन्नेः न युक्तं विनिवर्तितुं ॥ इत्येवमुक्त्वा हरयः समारोपितचिन्मयाः ॥ शैलशृंग
णि जगृहः दमंश्च विधान् बहून् ॥ अभिप्रेत्य च न दंतो राक्षसा वानरर्षभाः ॥ परिवार्य हनूमंतं अभ्ययुस्तमहाह
वे ॥ सर्वान् नरेमुख्येस्तु हनूमन्परिवारितः ॥ हुताशन इवार्चिष्मान् व्यतदत् शत्रुवाहिनीं ॥ सराक्षसानो क
दनं ये कस्मिन् महाबलः ॥ वृत्तो वानरसैन्येन कालो तं के यमोपमः ॥ सत्तु शोकसमो विष्टः को येन च महाकपिः ॥

हनूमान् सस्रथे पातयत् महतीं शिलां ॥ तामापततीदृष्ट्वा शरथः सारथिना सह ॥ विधेयादि समायुक्तः सह
भपवाहिनाः ॥ तं मिद्रजितमप्राप्य ससरथिरथ स्तरा ॥ विवेश धरिणीं भित्वा सा शिला व्यर्थतां गता ॥ राक्ष
सानां मधुधर्षो दृष्ट्वा जितमाहवे ॥ मुक्तं वायुसुतादीं सारथिं चाप्यहर्यन् ॥ पतितावां शिलायां नुरहसो व्य
थितो चमू ॥ तामभ्यधावन् शतशो न दंतः काननो कसः ॥ ते द्रुमाश्च महाकाया नृगिरीणां शिरवस्तपि च ॥ आ
क्षिप्तान् द्विषतां मध्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ वानरैस्तमहावीर्यैर्भीमरूपानि शान्वराः ॥ वीर्यादभिहिता वृक्षैर्वि
तेरुधरणीतले ॥ स्वसैन्यमभिवीक्ष्या ध्वजानरा दितमिद्रजित् ॥ प्रगृहीता युधकुक्षः परानभिमुखो ययौ ॥ सशरैर्घो
नूनवान् रज्ज्वस्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ अधान कपिशर्दूलान् सुबहून् क्षिपन्नाद्रुमान् ॥ शरैरशनिभिः खड्गैः प
द्भिर्गण्डैश्चामुद्वैरः ॥ तेनाप्यनुचरास्तस्य वानरान् जघ्मुराहवे ॥ सस्कंधा विटपैः शालैश्च शिलाभिश्च महाबलाः ॥
हनूमान् कदनचक्रे रक्षसां भीमकर्मणां ॥ सनिवार्य परानीकं अब्रवीच्च नो कसः ॥ अत्र तां निवर्तयन् तेनः

रामायण

१०२६

आयुध

बुधकांडवा

१०२६

सद्यमिदं वलं ॥ लुकाप्राणान् हियो धाराम प्रियं च कीर्षया ॥ यन्निमित्तं च युध्यामोः संहतो जनकात्मजा ॥ इमम
र्थं विज्ञाय रामसुग्रीवयोर्द्वयोः ॥ तौ यत्प्रतिविधास्येते तैश्च विख्यामेह पुनः ॥ इत्युक्त्वा निश्चेष्टो राक्षसान्
रथं नृपतय ॥ शिलेशरैरभिहितं स भ्रातः सबलः सन्यवनीषत ॥ ततः प्रेक्ष्य हनुमंतं व्रजंतं यत्र राधेवो ॥ निवृ
त्तिलासथासाध जुहावाग्निं तमिंद्रजित् ॥ यज्ञमूमेतु विधिना पावकं स्तेन रक्षसा ॥ हयमानः प्रजं ज्वा
ल जपहोमवषट्कृतः ॥ योर्चिष्मान् दहरोचाथ पूयशोणितवान् पुनः ॥ संध्यागत इवोदिसः परिवेषस
मन्वितः ॥ अथेन्द्रजित् राक्षसराजसंनु जुहाव हव्यं विधिना विधिज्ञः ॥ दृष्ट्वा व्यतिष्ठंतं च राक्षसास्ते महा
समूहेषु नयानयज्ञाः ॥ इतिवानरापसर्वेणो नाम सर्गः ॥ राघवश्चापि बलवान् तद्राक्षसवने कसां ॥ श्र
त्वासंग्रामनिर्घोषं जांबुवंतमुवाच ह ॥ सौम्यनूनं हनुमन्तो निसंगसंग्राममूर्धनि ॥ श्रूयते हि महानुभीमः सु
महान् हि ~~सहस्र~~ रचनः ॥ तत्र गच्छ कु रु साहाय्यं खड्गेनाभिसंवृतः ॥ अगच्छतु पश्चिमं दारं हनुमान् यत्र वा

हनुमान् बहुभिर्वा नरेवृतः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ आपतच्च तदानीकं तदानीकं तदानी
मं वने कसां ॥ राक्षसो भीमकर्माणं समरे प्रह्वारयत् ॥ तंतुवणिसहस्रैस्तु विहोम महारिवाहिनीं ॥ परिवार्य ह
नुमंतं प्रवृत्तं चन्द्रजित् ॥ सुग्रीवत्वं च रामस्य यन्निमित्तं मिहागतः ॥ तां ह निष्यामि वेदेही एषो घतविपर्ययतः ॥
इमो ह त्वानो रामं क्लृप्तेण चापि वनिर ॥ सुग्रीवं च ह निष्यामि ते चानार्यं विभीषणं ॥ न हंतव्यास्त्रियश्चेति यद्वी
षिस्तवाम ॥ पीडा कस्मिन् प्राणायत् स्यात्कृत्स्नं व्यभवेत् ॥ तमेव मुक्ता रुदतीं पीतां मायामयं ततः ॥ शित
धारेण खड्गेन जघानेन्द्रजित् स्वयं ॥ यज्ञोपवीतसर्गेण छिन्नात्तेन पश्चिमी ॥ साष्टयिष्याष्टयुश्रोणी पपात
शिवस्त्रिणां तामिंद्रजित् स्त्रियं हत्वा हनुमंतमुवाच ह ॥ मयारामस्य पश्येमां कामोपेतां विनाशितां ॥ एवं खड्गे
रुदतीं हत्वा तां वारुदतीं ॥ आस्थितः सरथे दृष्ट्वा विनमामह महास्यमं ॥ यो वत्तं स्यात्स न दतः तमुग्रभीमदर्श
नं ॥ वामिशः शुश्रुवुः शम्भुः अनुसृतं मेव स्थिताः ॥ तमं शानि पदुवेगानिः स्यनं विमदितं मिंद्रजित् गोमहास्य

भवांश्च धर्मसंयुक्तः नेहं व्यसनमाप्नुयात् ॥ तस्य च व्यसनाभावात् व्यसनैश्चावृते त्वयि ॥ धर्मो नोपलभे धर्ममध-
 र्मेणापि धर्मता ॥ यद्यधर्मो यद्यधर्मो न ये धर्ममधर्मः सुदारुणः ॥ अधर्मो येषु धर्मश्च न समाधर्मो निर-
 र्थकः ॥ वध्यं तं वधकर्मणो यद्यधर्मो राघव ॥ वधकर्महतो धर्मः संहतः किं करिष्यति ॥ अथवा विहिते
 नायं हन्यते हन्ति चापरं ॥ वधेन लिप्यते तेन तस्मात्पापेन कर्मणा ॥ अदृष्टः प्रति संहारे यदि पापस्य कर्मणा
 कथं शंकां यत्र धर्मो धर्मो विनाशनं ॥ अथ चेद्वर्ज्यं कृत्वा बलधर्मो न वर्धते ॥ दुर्बलो हतमर्थो दोन सेष्य
 इति मे मतिः ॥ वले स्याददिवाहर्षो गुणभूतः समो मेव ॥ धर्ममृत्सृज्य वर्ज्यं स्वयं धर्मस्तथा बले ॥ अ-
 थ चेत्सत्यं क्वचन धर्मः किल परमैतः ॥ अनेतः सत्यकरणः किं न वधः पिता त्वया ॥ अथ स्वर्गगतं दानं धर्मो
 यमिति राघवः ॥ धर्ममूलफलं छिन्नं शक्यं सृज्यता त्वया ॥ अर्थेभ्यो हि समृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततः ॥ त्रियाः

सार्थाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्यात्ममेव सः ॥ व्युद्धि ध्यंतं क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कु-
 मरिहो यथा ॥ सो यमर्थः परित्यक्तः सुखकामः सुदुः सहः ॥ पापमारभते कर्तुं क्षयादोषो हि जायते ॥ यस्या-
 र्थान्ते यमिना पिय स्यात् सस्य बांधवाः ॥ यस्याथो स सुमानुलोके यस्याथो स च पंडितः ॥ यस्याथो स
 महाभागो यस्याथो स गुणान्वितः ॥ यस्याथो स च वैक्रान्तो यस्याथो स च बुद्धिमान् ॥ यस्याथो सत्यसर्वार्थो
 यस्याथो सद्यः सम्भृतः ॥ यस्याथो धर्मकामार्थः सत्य सर्वप्रदक्षिणं ॥ अधर्मेनार्थकमेव कर्तुं धर्मो न शक्यते ॥
 अर्थे रथो हि बध्यंते गजैर्वनगजा इव ॥ अर्थे स्येते परिहाणे दोषा प्रयादुः सामया ॥ शृज्य मृत्सृजना वीरयानु-
 बुद्धिस्तथा वृक्षाः ॥ धर्मको धर्मकामश्च हर्षोदयः श्रुतं तपः ॥ अर्थो दोषो निसर्वाणि जवन्ते तेन संशयः ॥ येषां
 मर्थे धर्मो मेवः चरन्तं धर्मचारिणां ॥ तेनार्थो सत्यं विदुः स्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ धनमर्जय का कृत्स्न ध-
 ममूलं मेदं जगत् ॥ विशेषमा धि मिच्छामि निर्धनस्य मुनीरयच ॥ चंडालश्च दरिद्रश्च द्वावेतौ सदृशौ

मम॥ चंडालस्य नगद्विहारी न प्रयच्छति॥ लयिञ्जलिने वीरपितर्युपरेत तथा॥ रक्षसापहृता माया प्राणेः
 प्रियतरा सती॥ तव सद्यमिदं घोरं दुःस्वमिन्द्रजितोक्तं॥ कर्मणा व्यपने व्याभितस्मादुनिष्ठराघव॥ अहमनघ
 तवाभिनेः प्रियार्थे जनकसुतानिधनं च संनिरीक्ष्य॥ सरथगजहयान् सराक्षसां दान् भृशमिषुभिर्विनिपा
 लयामि लोकां॥ इति श्रीरामायणे रामाभ्यासो नाम सर्गः॥ रामाभ्यासयन्नेव लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले॥ उ
 वेश्य गुरुमान् राकलान् तत्र पातो विभीषणः॥ नानाप्रहरणैर्वीरैराक्षसे रपरैर्वृतः॥ महामेघानिकामै
 मतंगैश्च यथैव॥ सोभिगम्य महावीर्यैराघवस्य समीपतः॥ ददर्श चानरान् मूढीनान् ससुग्रीवान् सलक्ष्म
 णान्॥ राघवं च महावीर्यं दृष्ट्वा कुतश्च ध्रुवम्॥ ददर्श माहमापन्नं लक्ष्मणस्य कमास्थितं॥ पीडितः शोकसं
 तप्तः प्रेक्ष्य रामं विभीषणः॥ अंतर्द्वयेन हीनात्मा किमर्हति सौम्रवीर॥ तं विषण्णमुखं दृष्ट्वा ध्याना
 युक्तं विभीषणं॥ उवाच लक्ष्मणो वाक्यं मिदमभ्युपरिप्लुतः॥ हतमिन्द्रजिता सीतामघ अथ श्रुत्वा राघवं

नरः॥ अथायातं हनूमंतं ददर्श क्षपतिः ~~क्षपति~~ पथि॥ वानरे स्थित संग्रामे च सद्गिरिव संभृतं॥ दृष्ट्वा पथि हनूमंतं ह
 र्षस्तबलसंभृतं॥ नीलमेघचयजरयं समेयप्रसवनीयत॥ सतेन सह सैन्येन संनिन कर्षमहात्मनः॥ शीघ्रमा
 गम्य रामस्य दुःखं रिक्तो वाक्यमब्रवीत्॥ यत्तानां युध्यमानानां मिषतां प्रेक्ष्य तान्विनः॥ जघान रुदतीं सीतां इन्द्रजि
 त्वापनिश्वयः॥ उद्धृतचेतनां दृष्ट्वा विषण्णो ह भर्हिदम॥ नमसामहताभ्रांतो विज्ञापयितुमागतः॥ तस्य तद्व
 चनं श्रुत्वा रामो दुःखेन भूर्छितः॥ निपपात तदा भूमौ कृतभूल इव दुमः॥ तं भूमौ देवसंकाशं पतितं प्रेक्ष्य राघवं॥
 अभिपतुः समुत्प्लव्य सर्वतः कपियूथपाः॥ सिषितुः सलिलैश्चैनपद्मोत्पलसुगंधिभिः॥ प्रदहंत मसद्यं च समि
 धमिव पावकं॥ लक्ष्मणस्तु तुवाहभ्यां परिव्वज्य सुदुःखितः॥ उवाच राममस्थस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतं॥ श्रु
 त्वा त्वं निगिषुतं त्वामाये विजितं द्वियं॥ जनयेभ्यो नैराक्रोति शत्रुधर्मो निरर्थकः॥ भूतानां स्थावराणां च ज
 गमानां च दर्शनं॥ यथा स्तेनस्तथा धर्मः स्तेनसत्त्वेन सत्त्वेन नास्ति सा॥ यद्विधर्मो भवेत्स होरावणो नरकं व्रजेत्॥

कर्म प्राणानेषांश्च समुगे ॥ तस्य ते निशिता वाणाः सुयन्त्राः कंक वसिसः ॥ पतत्रिणः कंक इवा सोम्याः श
 रः पास्यति शोणितं ॥ तदा हि रामहा बाहोः उद्यमोऽस्मिन् भवति ॥ रक्षसस्तस्य नाशाय वेज्रं वज्रधरो यथा
 मनुजवरनकां विप्रकर्षीरिपुनिधने परिमार्गतां हसन्तः ॥ तदति सृजति पोर्वधाय वाणान् असुरवरो
 नमथ नायवेयं ॥ समाप्तकर्मो हि सप्तोदसं द्रो भवत्सद्यः समरे सुदुर्जयः ॥ युयुत्सतां तेन समाप्तकर्मणा
 भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ इति विभीषणसमाश्वासनो नाम सर्गः ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा चिंता
 शोकपरिरुतः ॥ नोपधारयते व्यक्तं यदक्ततेन रक्षसा ॥ ततो वीर्यमवरथाप्य तं रामः परपुरं जयः ॥ वि
 भीषणमुपासीत उवाच वदतां वरः ॥ नैर्ऋता धियते वीरस्त्वयोक्तं किं विभीषण ॥ पुनस्तत् श्रोतुमिच्छामि
 कथ्यते विवक्षितं ॥ राघवस्तनुतद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यनिर्गारः ॥ ततः परमिदं वाक्यं वभाषे स विभाषे स
 विभीषणः ॥ यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनं ॥ तत्तथानुष्ठितं वीर त्वहाद्यसमनंतरं ॥ तेन

कितानि सर्वाणि विभूतानि न संशयतः ॥ न्यस्ताश्च यथावशेषः यथान्यावे विभागशः ॥ भूयस्तु भवविज्ञाप्यं त्व
 मितिदं श्रोतुमर्हसि ॥ त्वय्यकारणतस्तो हि संतप्तद्वयावयं ॥ यजस्वैराजनिमं शोकं मिथ्या श्रुतामुपागतं ॥
 मायया तत्कृतं तेन राक्षसेन दुरात्मना ॥ ततः स्वः यजतां चिंतां शत्रुहर्षप्रदायिनीं ॥ उद्यमः क्रियता वीरहर्षः
 समुपसेव्यतां ॥ आह व्यायदिते रीता हंत व्योयदिते रिपुः ॥ से च तां महाबाहो महाकथमिदं भर्जितं ॥ साध्यसंया
 तुरां मित्रैः सहास्माभिर्नरैर्षभः ॥ निकुंभिलां महाबाहो निहंतुं रावणात्मजं ॥ सुविभक्तैरविच्छिन्ने शरीविष
 विषोपमेः ॥ शोरोऽस्मीहंतुं महाबाहो रक्षसं समितिं जयः ॥ तपसा तनवीरेण वरदानास्त्वयं भुवः ॥ अस्त्रं ब्रह्म
 शिरः प्राप्तिं कामगाश्च हयोत्तमाः ॥ सर्वे विदधे वास्यधीमतः पुण्यकर्मणः ॥ निकुंभिलायां संप्राप्तं अहत्याग्नि
 चयोरिपुं गत्वा माह्विष्यते युधे इन्द्रशत्रोऽनेकधः ॥ इमे च तस्या विहिता वधोपायो दुसत्मनः ॥ तस्यैव वधाय त
 मयस्यैव पुरंदरः ॥ वधोऽस्य पुराणो समहेतुर्भिर्हंतुमर्हसि ॥ हते तस्मिं हंतं विधिरावणं स तु हज्जन ॥ विभीषण

पुष्पकाऽ

१२

वा १२

चः श्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ जानामि तस्मिन् रौद्रस्य मायामेतां दुरात्मनः ॥ सहि दिव्यास्त्रावित्वानुवेहा
यस गमो रणे ॥ कस्य ह्यस्य ह्यं संग्रामे देवान् ॥ जपि समा ॥ तस्यां तरिहे चरतः सरथस्य पर
चयः ॥ नमतिर्वेदितुं रावया सर्वस्येवाभ्रसंस्तवे ॥ तं मायाभमनप्राप्तं महावीर्यं मरिदं ॥ जहि
वाणे रिदं कर्म कुरु सप्तपराक्रम ॥ यदृक्षारजस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ रक्षोऽभं बवता सार्धं अने
न च हनू मता ॥ मरुत्तराक्षसैरस्य तनूजं जहि लक्ष्मण ॥ जेतारं वज्रहस्तस्य समरे च दुरासदं ॥ अयं
सार्धं वै सार्धं महात्मा रावणा नुजः ॥ अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतो नुगमिष्यति ॥ सरामस्य वचः
श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ जग्राह कार्मुकं श्रेष्ठं भीमं भीमपराक्रमः ॥ स संनद्धशरीरं खड्गीक
जिह्वं जालवान् ॥ रामपादावुपस्थस्य दृष्टो राघवमब्रवीत् ॥ अद्य मकार्मुका द्रष्टाः श
राः संभिद्य रावणिं ॥ लंकाभमिपतिष्यति हस्ताः पुष्करिणीमिव ॥ अद्या दध्म्यंति मि

१३

नुमद्वचना दीरतो मोहमुपागतः ॥ कथयानेन च सोमि त्रिं स निवार्य विभीषणः ॥ पुष्कलार्थमिदं वाक्यं स संश्रामम
ब्रवीत् ॥ मनुजैर्द्रकु रूपेण यदुक्तं स्तद्धूमता ॥ तदयुक्तं महं मन्ये सागरस्येव संक्षयं ॥ अभिप्रायं नु जानामि
रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महामोहं नरतां घातयिष्यति ॥ ॥ वाच्यमानो हितार्थं नु वाक्ये धर्मार्थं संहिते
॥ वेदेही मुत्सृजस्व ते न च तत्कृतवान् चः ॥ नैव सास्त्रानदानेन न न भेदेन कृतो वधः ॥ अनिरस्ते न वेदेही राक्य
मानु न राक्यते ॥ यदा च मरुत्संग्राये मुपयाति सरावणिः ॥ त्वेयं त्रिकुंभिलानाम न त्रहता प्रणिष्ठति ॥ स हते वेह
ता शतुर्देवैरपि स वासवैः ॥ भवसधृष्यः संमत्ते बलवान् रावणात्मजः ॥ तेन हव्यनिमिना र्थं नूनं मायाप्रदं शिती
त्रिकुंभिलायां कोकुत्स्थज्जहोतिहि न संशयः ॥ सबलास्तत्र गच्छामो यावन् न समाप्यते ॥ यजेन न रे सादृल
मिथ्या स तापमात्मनः ॥ मुद्यत हि बलं कृत्स्नत्वा दृष्टा शोक कश्चित् ॥ इह त्वस्य स हृदयो निष्ठुत्व विविनाशने
लक्ष्मणो जेषमास्माभिः सह संन्यानुकारिभिः ॥ एकान्न रक्षादृष्टो रावणिं निशिते शरेः ॥ याज्य विष्यति त

परां महि तं वाक्यं साधनमब्रवीत् ॥ अस्य सैन्यस्य महतो भेदेनेयतलक्ष्मणा ॥ राक्षसेन्द्रसुतो ह
 त्रभिन्नेर्मनः हृयोभविष्यति ॥ शीघ्रमिंद्राशनिप्रख्ये राक्षसे च विकिरनूरादौ ॥ अभिन्ने
 म्यानहेयं तस्य कर्मसिमाहवे ॥ विभीषणे च चः श्रुत्वा संप्रदुष्टः स लक्ष्मणः ॥ राक्षसेषु
 महाभीमं शरवर्षत ॥ क्रुद्धाः शारवाभृगाश्चैव दहनं शोकाग्निं लायुधाः ॥ अभ्यधावन्त सं ह
 द्याः तदानीं कंचिभित्सवः ॥ परेत्यथ शतैश्चालैः असिभिः पद्भिर्भिरौ ॥ उद्यतैस्त्वारितांस्तनुः प
 पीनभिर्जिघांसवः ॥ ससंभ्रजः स्तमुलः संग्रामः कपिरक्षसां ॥ रोदेन पूरयन् लंकां जलद्व
 तिमः स्वनां ॥ राक्षसैश्च विविधाकारैः राक्षसैः श्वपादपैः ॥ उद्यतैः पर्वण्यैश्च चोरमाका
 राभावभौ ॥ राक्षसावान वानरैश्च निरुक्ताननबहवः ॥ निपातयन्त राक्षसाणि चक्रुः सुमहोत्स
 र्णान् ॥ केचिद्धृष्टैः सारिलोकैः बलवन्गोव नौकसः ॥ अभिजग्मुश्च जंघुश्च समरराक्षसस्य

माः ॥ राक्षसानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ॥ राक्षसां वध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ स्वमनीक
 तु दृष्ट्वा राक्षसैरहितं ॥ उन्मत्ता विद्रजित् शीघ्रं अस्माप्येव कर्मतनू ॥ सगु कर्मण्यनुवृत्ते मन्युं राक्षस
 मिवोत्सृजन् ॥ परित्रातुं बलं दीनं निःक्रान्तु स्मृत्क्रिजन् ॥ वृक्षांधकारात् तन्निःक्रम्य पूर्वसंजं सवी
 र्यवान् ॥ आरुरो हरथ दिव्यं वाजिभिर्मघसंनिभैः ॥ समीपं कार्मुकरथः कालां जनचयेष्वमः ॥ रुक्ता
 स्यनयनक्रुद्धो बभौ मसुरिवापरः ॥ दृष्ट्वैव तुरथ स्थानं मभ्यधावन् गोबलं ॥ वानराणां सुभीमानां युधाव
 रिषुमाहवे ॥ तस्मिंस्तु काले हनुमान् आरुह्य सुदुरासदं ॥ धरणीधरसंकारं महावृक्षं बलः ॥ राक्षसां
 तान्यनीनीकानि कालीग्निरिव निर्दहन् ॥ चकार महतो मार्गान् राक्षसेषु महाकपिः ॥ विध्वंसयन्
 तरसा राक्षसान्मा रुक्तात्मजः ॥ परिवृजः सहस्राणि राक्षसानां समन्ततः ॥ सितरत्नधराः शस्त्रैः शक्ति
 भिश्च परैश्चैव समुद्रैः ॥ घोरैः परैश्च भिस्तीक्ष्णैः भिंडिमा लेश्च राक्षसाः ॥ शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पद्भि

शैः पट्टिशा यथाः ॥ परस्वधैर्धनमिच्छन्मर्गमार्गणैरपि ॥ परिश्वेत्तु भृशं दुर्गमैः चक्रेः सकण्ठैरपि ॥ शतं
शस्त्रैश्चतुर्भिः आयसैरपि मुद्रैः ॥ मुष्टिभिर्वज्रैकैश्च तोलैश्चाग्निनिस्त्रिभैः ॥ नखैर्दंष्ट्रैश्च वीराणां
अक्षिपेद्दीपमिच्छतां ॥ अभिजगमुः समासाद्य समन्तात्पर्वतोत्तमं ॥ तेषां भूमिस्तु संक्रुधः श्वकारकदनमहनू ॥
तमपश्यत्कपिश्रेष्ठमनिवात्मजमिन्द्रजित् ॥ स ह्यन्तमभिवाद्य अमित्रान्मारुतात्मजं ॥ स सारथिमुवाचे
हं अभियाहि महाकपि ॥ स्वयमेव हिनः कुर्यान्महान्नाममुपहितः ॥ इत्युक्तः सारथिस्तैर्नरैर्नाभियमौ
कपि ॥ वहन्परमदुर्ध्वं स्थितमिन्द्रजित्तरणे ॥ सोभ्ययेत्तु शरानूघोरानूघोरानूपट्टिशासिपार्श्वधानू ॥
अपातयन् दुधूर्वा रावणिः कपिर्मूर्धनि ॥ हनूमन्तं जिघांसन्तं समुद्यत्तशरासनं ॥ रावणात्मजमाचष्ट
उद्भ्रमणाय विभीषणः ॥ असौ वासवानिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः ॥ स एव रथमास्थाय हनूमन्तं जिघां
सति ॥ तमप्रतिमकर्माणं शरैः शत्रुविनाशिनैः ॥ सोमित्रे जीवितच्छिद्रेद्भिः अभिवर्ष्य शरोत्तमैः ॥ इत्येवमु

भित्तान्तं महापाण्डुणां च्युताः ॥ शरैस्तयरोद्रस्य कक्षाराणि मिवानलः ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं कृतिमान्
भ्रातुरग्रतः ॥ जिघांसूरावणिं युद्धे लक्ष्मणो निर्जगाम ह ॥ भ्रातरं सोमिवाद्याय कृत्वा चाभिप्रदक्षि
णं ॥ निर्वृत्तमिच्छामभिययो हन्तुं सवणिमाहवे ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्य
वनो भ्रात्रा लक्ष्मणो निर्दयी तदा ॥ वानराणां सहस्रैश्च बहुभिर्हनुमान् सह ॥ विभीषणश्च सामासो रा
मभ्रातरमन्वियात् ॥ महाकपिबलो घस्तु संपतन्निवपर्वतः ॥ क्रूरराजबलं चैव महाभ्रमिव नादयन् ॥
समत्वादूरमध्वानं सोमित्रिर्मित्रनेदनः ॥ राक्षसेन्द्रबलं दूरात् अपश्यद्दूयसां स्थितं ॥ स संप्राप्य महा
बाहुस्वस्थयोगं महाबलः ॥ तस्थौ ब्रह्मास्त्रविधीमान् लक्ष्मणः ॥ रुभलक्ष्मणः ॥ विमलविविधचाप
भास्करतनुर्ध्वजगहनं च महारथैश्च गुप्तं ॥ प्रतिभयकरमप्रमेयवेगं स्तिमितमिव दिव्यतां बलं निवेश ॥
इति श्रीरामायणे युधकाण्डे लक्ष्मणप्रयाणे नाम सर्गः ॥ अथ तं समवस्थाप्य लक्ष्मणं रावणानुजः ॥

शोच्यस्वमसिदुर्बुधेनिंदनीयश्चसाधुभिः ॥ यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्यपरेषाभ्युत्तंगतः गनेतस्तिथिल
 याबुध्यात्वंवेत्सिमहदंतरं ॥ कचस्वजनसंवासः कचनीचजनाश्रयः ॥ गुणवान्वापरजनः स्वजनो
 वापिनिर्गुणः ॥ निर्गुणः स्वजनः श्रेयानूयंपरः परएवसः ॥ निरनुक्तेराज्ञास्वेयं नादृशीतेनिशाचरः ॥ स्व
 जनेनच याश्रवयाप्रतिष्ठावासुरत्वानिच ॥ यदित्वंपरुषाण्युक्तः पित्राभिमनिशाचरः ॥ गौरवात्प्रणयाद्वा
 पितथैवपरिसंखितः ॥ यथैवप्रणयाद्वापिगुरुर्वदतिविप्रियं ॥ तथैवसपुनर्मूढालयंयच्चिचारयन् ॥ नृ
 धेनेन्द्रजितावाक्यंपरुषरुषरावणानुजं ॥ उक्तः पितृव्यः पुत्रेण प्रत्युवाचविभीषणः ॥ अजानंन्निव
 मल्लीलंकिं त्वमेवंब्रवीषिमां ॥ राक्षसेन्द्रसुतानार्यपरुषंयुक्तगौरव ॥ अयुक्तरूपंवचनं पोलस्त्यकुल
 पासन ॥ अधर्मेण हृतज्ञानो नत्वं वेत्सिगुणागुणान् ॥ कुलेयद्यपिजातोहं रक्षसांकूरकर्मणाम् ॥ गु
 णोयः परमो नृणां तन्मेशीलमराक्षसं ॥ नरमेदारुणेनाहं नरमेपापकर्मणाम् ॥ भ्राताव्यविषमशीलेन

कथंभ्रात्राविवास्वते ॥ परस्वानांचहरणंपरदाराभिमर्शनं ॥ सुहृदामतिशंकाचत्रयोदोषाः क्षयावहाः
 ॥ महर्षीणां वधेघोरः सर्वदेवेश्वविग्रहः ॥ क्रोधश्चैवातिमानश्चचिरत्वंप्रतिकूलता ॥ एतैर्द्रोहैर्मम
 भ्रातुर्जीवितैश्चर्यनाशनैः ॥ गुणाः प्रच्छादिताः सर्वपर्वतास्तोयदोहि व ॥ एतैर्दोषैः परिसक्तो नमे
 भ्रातापितातव ॥ नैवमसिपुरिलिंकां नैवत्वंनचनोपिता ॥ अतिमानोचिदृप्तश्चदुर्विनीतश्चरक्षसः ॥
 त्वंकालपाशैर्बधुश्चब्रूहिमां यद्यदिच्छसि ॥ प्रवेष्टुंनत्वयाशब्दो न्यग्रोधोयंनिशाचरः ॥ धर्षयित्वाचकाकु
 लस्थंनशक्यंजीवितुंत्वया ॥ युध्यस्वनरदेवेनलक्ष्मणेनरणेसमं ॥ नचप्रवेष्ट्यसेलंकांकुतो न्यग्रो
 धमद्यहि ॥ विदर्शयत्वंस्वबलं समुद्यतः करुष्वसर्वायुधसाधनव्ययं ॥ नलक्ष्मणस्यहिबाणगोचरं
 त्वमद्यजीवन्सबलोगमिष्यसि ॥ इतिश्रीरामायणोयुधकांडेइंद्रजितगर्हणेनामसर्गः ॥ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ अब्रवीत्परुषवाक्यंवेगेनाभिससारन् ॥ बुधता

युधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालांतको यमः ॥ महाप्रमाणमुद्य
 म्य विपुलवोगवद्वटं ॥ धनुर्भीमबलोभीमं शरं श्वानी विप्रोपमान् ॥ सुवाच चेदं सरथः सौमित्रिं स
 विभीषणं ॥ तांश्चवानरशार्दूलपश्यध्वं मत्पराक्रमं ॥ अद्य मत्कामुकोत्सृष्टं शरवर्षं सुदुः सहं
 मुक्तं वर्षमिवाकाशे धारयिष्यथ संयुगे ॥ अद्य वो मामका बाणमहाकामुकनिःसृताः ॥ गान्त्राणि विध
 मिष्यन्ति तूलशशिभिवानलः ॥ तीक्ष्णसाधकनिर्भिन्नान् भिंडिमा लासिपट्टिरोः ॥ अद्य वोगमयिष्या
 मिसर्वानेव यमक्षयं ॥ क्षिपतः शरजालानि क्षिप्रहस्तस्य संयुगे ॥ जीमूतस्येव न दत्तः कः स्थास्यति म
 माग्रतः ॥ तच्छूलारावणेर्वाक्यं गर्वितं लक्ष्मणस्तदा ॥ अभीतवदिदं क्रुधो राक्षसं वाक्यमब्रवीत् ॥ नवाचा
 दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षसाधम ॥ कार्याणां कर्मणा पारं योगच्छति सर्वधुमान् ॥ सत्त्वमर्थस्य हीनार्थं द्रव्य
 पश्य केशिन ॥ वचोव्यादृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मि सुदुर्मते ॥ अंतर्धानि गते नार्वाकं त्रिमेण त्वया हतो ॥

कस्तुतदामहात्मा विभीषणेनाति विभीषणेन ॥ ददर्श तं पर्वतसंनिकारां रथोऽस्थितं भीमखं नदंतं ॥ इति श्री
 रामायणे युधकांडे इंद्रजित् दूर्जननाम सर्गः ॥ ॥ स एव मुक्ता सौमित्रिं त्वरमाणा विभीषणः ॥ नीलजी
 भूतसंकाशं न्यग्रोधद्वारमास्थितं ॥ तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ इहोपहारभूतानां बलवान्
 रावणात्मजः ॥ उपश्रितस्ततः पश्चात् संग्राममभिवर्त्तते ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहंति
 चरणैरात्रुं बध्नाति च शरैर्नमैः ॥ तमप्रविष्टं न्यग्रोधं मिमंस्त्वं रावणात्मज ॥ विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं सर
 थं शाश्वतारथिं ॥ तथेयुक्तो महातेजा सुमित्रादं वर्धनः ॥ बभूवा वास्थितस्तत्र चित्रं विस्फारय धनुः ॥ रथे
 नादित्यवर्णेन बलवान् रावणात्मजः ॥ इंद्रजित् कवचीरवङ्गीरसं ध्वजः प्रसह्यत ॥ लक्ष्मणस्तमुवाचाथ
 रावणिरघुनंदनः ॥ समाह्वये त्वांसमरे सौम्ययुधं प्रयच्छ मे ॥ एवमुक्तो महानेजाः समरे रावणात्मजः ॥
 अब्रवीत् परुषं वाक्यं दृष्ट्वा तत्र विभीषणं ॥ इह त्वं जात संवृद्धः साक्षाद्वा तापितुर्मम ॥ कथं द्रुघसिपि
 त्राय पितृव्यो मम राक्षसः ॥ न ज्ञाति त्वं न सायूष्यं न जानिस्तव दुर्मते ॥ प्रमाणं न च सौहार्दं न धर्मो धर्मदूषणः ॥

कर्मयन्त्राहंश्रद्ध्यांतवकथितं॥ अबुवाणोदहयग्निस्तथातपतिभास्करः॥ मध्यापतिपवनोवृक्षानूनच
 किंचिद्विकथते॥ इयुक्तापचपर्वणं आकणोत्पूरितंशरं॥ मिचरवानमहोवेगं लक्ष्मणो रावणात्मजे॥
 सशरेणहतस्तेनखरोषेणवणात्मजः॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैस्त्रिभिर्विद्याधलक्षणां॥ सबभौसुमहाभी
 मोनराक्षससिंहयोः॥ विमर्दस्तुमुलोभूयः परस्परवधेषिणोः॥ उभौहिबलसंपन्नावुभौविक्रमशालि
 नौ॥ उभावापिचविक्रान्तौसर्वशास्त्रास्त्रकेविदौ॥ उभौपरमदुर्धर्षौउभौपरमतेजसौ॥ युयुधातेमहात्मा
 नोमहाविवनभोगतौ॥ बलिशक्ताविवायस्तौयुधिदःप्रतिहर्षणौ॥ युयुधातेनदावीरोव्याग्रकेसरिण
 विव॥ शितानवस्तुजंतौचमार्गिणौघानवास्थितौ॥ नरराक्षससिंहौतौप्रहृष्टवदयुध्यता॥ सुसंप्रविष्टौ
 नरराक्षसौतौतदातिचंडौक्षितशस्त्रपाणी॥ रणेचलीक्षणं समभिप्रपेयुःशौरोधवेगेनयथाबलाहको॥
 इतिश्रीरामायणेइंद्रजितयुधेआक्षेपयुधेनामसर्गः॥ ॥ ततःशरानूहशरोधिःसंधायामित्रकरिनिः॥

ससर्जरक्षसेघोरान्क्रुध्नाश्रीविवेचमान्॥ ततोऽयातलुनिर्घोषमसूहन्नराक्षसात्मजः॥ विवर्णवदनोभूत्वा
 लक्ष्मणं समुदेक्षत॥ तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसरावणानुजः॥ सौमित्रं युधसंसक्तं प्रयुधान्वविभीषणः॥
 इंगितान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्नरावणात्मजे॥ त्वरत्वनरशार्दूलभग्नएवनिशाचरः॥ ततः सौमित्रिः शरा संधाय
 नाग्निनिष्पन्नश्च शिरवोपमान्॥ मुमोच निशितानूतस्मैसर्पा निवमहाविषान्॥ सचक्रोशानि संस्पर्शैः ल
 क्ष्मणेनाहतः शौरः॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः॥ उपालभ्यमुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः॥ ददर्श वि
 स्थितंधीरं आजौदशरथात्मजं॥ सौमित्रक्रामसौमित्रिं क्रौधसंरक्तलोचनः॥ अब्रवीच्चैनमासाद्यपुनश्च
 परुषंवचः॥ किं न स्मरसितयुधे प्रथमे मत्पराक्रमं॥ निरस्य त्वंसहभ्रात्राय दायुधिविवेष्टितः॥ युवौयुधि वज्रा रवत्सुमया
 शानि समाचनेः॥ क्षातिनो प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपूरः सरो॥ स्मृतिर्नैवास्ति ते व्यक्तं त्यक्तं वा यमसादनं॥
 गंतुमिच्छसि येन त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि॥ यदिते प्रथमं युधेन दृष्टो मत्पराक्रमः॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि निष्के

हानींश्चिरोभव॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैः रभिविव्याध लक्ष्मणं॥ दशभिश्च हनून्मते नीक्ष्य धारेः शरान्तमेः॥ ततः
शरान्तेनैव सुप्रयुक्तनवीर्यवान्॥ क्रोधाद्विगुणसंरुद्धो निर्विभेदविभीषणं॥ सद्यश्चाराक्षसैर्द्रस्य कर्मरा
मानुजः स्तदा॥ अचिंतयित्वा प्रहसन्नेतच्छिं चिदिति ब्रुवन्॥ अब्रवीन् शरानघोरान् उधम्यनरपुंगवः॥ अभी
तवत्सुसंरुद्धो रावणिलक्ष्मणे युधि॥ नेवं शरारिपुंहत्वा प्रहरन्ति निशाचर॥ तएव श्लाघ्यवीर्याश्च सुरवास्ते मे
शरास्तव॥ नेवंतु शरायुध्यन्ते युधे विजयकाक्षिणः॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं शरैरेनमवाकिरन्॥ अस्य बाणैरपध्वस्तं
कवचं काचनप्रभं॥ विशीर्य तस्थोपस्थं ताराजलुभिर्वा बरान्॥ विधूतवर्मानराचे बभूव सकतव्रणः॥ इंद्रजित्
समोरशरः प्ररुद्धवसा ~~स्म~~ नुमान्॥ अभीक्ष्णं निःश्वसंतौ हि युध्यमानौ महामृधे॥ शरसंघतसर्वांगौ सर्व
तोरुधिरोक्षितौ॥ बभूवतुः सृजंतौ हि मार्गणान् भीमकर्मणः॥ तयो बभूवतु मुलः सन्निपातो मुहुर्मुहुः॥ प्रच
तयोर्यथा कालं नीलयोरिव मेघयोः॥ अरुताण्यस्तविदां श्रेष्ठोदरीयंतौ ~~पुनः~~ पुनः पुनः॥ शरैरुच्चावचैरेतैः

तस्कराचारितो मार्गः न चरन्निषेवितः॥ तदा हवमनुप्राप्य स्थितो हं तव राक्षस॥ दर्शय स्वाद्ययत्तेजो वाचा
किं बहूकथसे॥ एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः॥ विससर्ज शिला नूवाणान् इंद्रजित् समितिं
जयः॥ तेनोत्सृष्टा बलवता शराराशी विषोपमाः॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसंतमिव पन्नगाः॥ शरैरेतौ
महावेगैर्वेगवान् राक्षसोत्तमः॥ सौमित्रिभिर्द्रजिघृक्षो विव्याध रुक्मलक्ष्मणं॥ सशरैश्चैश्वविधांगोरु
धिरेण विभूषितः॥ शिरुभेलक्ष्मणः श्रीमान् विधूम इव प्रावकः॥ इंद्रजित्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याथ राक्षसः॥
विमर्द्य सुमहानादं इदं वचनमब्रवीत्॥ अधमत्कार्मुकोत्सृष्टा शरास्तीक्ष्णा सुपत्रिणः॥ आदास्यं निश
रीरान्ते जीवितं जीवितच्छिदः॥ अधगोमायुसंधाश्च श्येनसंधाश्च लक्ष्मण॥ गृध्राश्चाभिपतंतु त्वां गतासु नि
हतं मया॥ सत्राधमः सदृष्टोत्तमः परमदुर्मतिः॥ भक्तं आतरमद्यत्वा द्रक्ष्यतीह महे ~~सं~~॥ अपास्त कवेचो
भूमौ व्यपविध्वा शरासनः॥ हृतो न्तमौ गोव्याथेत स्वस्य सित्वमया हतः॥ शतिब्रुवाणं परुषं राक्षसं रावण
त्मजं॥ हेतुमद्वाक्यमन्वर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह॥ अकृत्वा कथसे कर्म किमर्थं मिह राक्षस॥ कुरुते

विरेजुः सर्वमावर्णितः ॥ तयोस्तु सुमहान् कोपे ॥ व्यतीतो युध्यते रणे ॥ न च तौ युध्वैषम्यं
 श्रमं वाप्यनिजधनुः ॥ अथ समरपरिश्रमं विहातुं समरमुखे ध्वजितस्य लक्ष्मणस्य ॥ प्रियहितमूषपा
 द्यन्महोजाः समरमुखे विभीषणोपतस्थे ॥ इति श्रीरामायणे संसक्तयुधं नाम सर्गः ॥ युध्यमानौ नु तो
 दृष्ट्वा संसक्तौ नरराक्षसौ ॥ शरः सराविणभ्राता तस्थौ संग्रामभूर्धनि ॥ विस्तारयामास तदा महधनुरवास्थि
 तः ॥ उत्ससर्ज चतानूतीक्ष्णान् शरानूवर्हणवाससः ॥ तेशराः शिखिसंकाशाः निपतंतौ समाहिताः ॥ रा
 क्षसान् दारयामासुः कृशानश्नयो यथा ॥ विभीषणस्यानुचराः शैविरूलासिपट्टिणः ॥ चिच्छिदुः सम
 रेधीराः राक्षसान् राक्षसोत्तमाः ॥ राक्षसेस्तैः परिवृतः स तदा भूद्विभीषणः ॥ वभौ मध्ये रादाथौ नौ कलुभा
 नाभिवद्विपः ॥ स संजोदयमानस्तु हर्यक्षान् चानरां नृपे ॥ उवाच वचनं कलिकालशोरक्षसां वरः ॥ एकोयं रा
 क्षसेन्द्रस्य पारायणमवास्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य तिसृध्वं किं कृवं गमाः ॥ अस्मिन्निहते पाये राक्षसे रा

न

णभूर्धनि ॥ रावणो विनिहतव्योः शेषमस्य बलं हतं ॥ ब्रह्मस्तो निहतो वीरो निकुंभश्च महाबलः ॥ कुंभकर्णश्च धू
 म्राक्षो निकुंभश्च महाबलः ॥ कुंभकर्णश्च धूमाक्षो निकुंभश्च महाबलः ॥ अकंपनः सुपार्श्वश्च वज्रमौलि
 श्च राक्षसः ॥ महोदरश्च रक्ताक्षो लंबकर्णो महाहनुः ॥ मकरारव्यो तिकायो च त्रिशिरश्चापिवीर्यवान् ॥ प्रलंबो
 जंबुमाली च महापार्श्वश्च वेगवान् ॥ यश्च कोपो विरूपाक्षो वज्रमुष्टिश्च वीर्यवान् ॥ सुतध्वश्चाग्निकेतुश्च रश्मि
 केत्वादयः स्थिताः ॥ एतान्निहत्य संग्रामे बहून् राक्षससन्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लंघ्यतां गोष्पदं लघु ॥ ए
 तावदेव शेषं तु हन्यतामिह वानराः ॥ घ्नतः सर्वे समागम्य राक्षसं बलदर्शितं ॥ अयुक्तं निधनं कामं मया पुत्रस्य
 वानराः ॥ ननु मे राम तुष्ट्यर्थं अकार्यं भुवि विद्यते ॥ वधो पायो वधश्चेति समदोषमिदं द्रुप ॥ तत्प्राप्तकमुपासी
 स्ते समसिद्धिं प्रयोजयन् ॥ घृणाभपास्य रामार्थं हन्मि वै भ्रातुरात्मजं ॥ ब्रह्मर्षिकामस्य तु मे वै कृप्यं जायते मह
 द् ॥ तदेवैव महाबाहुः लक्ष्मणः रामविव्यति ॥ वानराश्चाथ संग्रामं ह्याद्यस्य समीपगाः ॥ इति तेनाशित

रसा राक्षसेनाभिनीदितः॥ वानरेन्द्राश्च जहृषु मेघान् दृष्ट्वेव बर्हिणः॥ तेलधालक्षाः कपयः प्रेक्ष्य युधे विभीषणे
 भूयो जहृषिरेकामं अंगुलानि विचिक्षिपुः॥ आं भुवनपितैः सार्धं यूथेपेरभिसंचृतः॥ अस्तदयत्तु पर्वताग्रैर्न
 र्वेदं तैश्च राक्षसान्॥ निघ्नंतं मिह धाधिपतिं राक्षसाः सचिवैः सह॥ परिवव्रुर्भयं सत्का तमेकं विविधायुधैः॥
 घोरेः परशुमे स्तीक्ष्णैर्भिडिमा लेश्च राक्षसाः सचिवैः सह॥ परिवव्रुर्भयं सत्का तमेकं विविधायुधैः॥ घोरेः पर
 शुभिस्तीक्ष्णैर्भिडिमा लेश्च राक्षसान्॥ आजघ्नुर्नरकाधिपतिं निघ्नंतं राक्षसीन्विभं॥ ससंप्रहारस्तुमुक्तः संजज्ञे
 कविरक्षसां॥ देवासुराणां युधानां यथाभीमः पुराभवत्॥ हनुमांश्चापि संक्रुधः शालमुत्पाद्य वीर्यवान्॥ र
 क्षसां कदनं चक्रे दंडहस्तद्वान्तकः॥ विभीषणश्च संक्रुधो धनुष्याणिर्महाबलः॥ सामासस्तत्र संग्रामे ज
 धुरक्षोगणां स्तथा॥ दत्वा तु तुमुलं युधं पितृव्यस्येन्द्रजित्वया॥ लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत्॥ तो प्रयु
 धो पुनर्वीरौ शणे लक्ष्मण राक्षसौ॥ शरवर्षं विवर्षतौ जघ्नुः सुतौ परस्परं॥ अभीक्ष्णं न दधतु शरजालैर्महाबलौ

रंतरिक्षं बंधतुः॥ व्यपेत दोषमन्योन्यं लघुचित्रं च सुष्ठु॥ दर्शयंतौ महाभीमं संग्रामं नरराक्षसौ॥ तयोः पृथक् पृ
 थक् भीमः सुश्रुवेतलनिस्वनः॥ सुघोरयो र्दंष्ट्रिमतो र्यथाक्लृप्त्येका लेभे धयोः॥ सुर्वर्णं पुंरवैर्नारैर्बलवतौ
 कृतव्रणौ॥ प्रसुप्तवृत्ते रुधिरं जलं प्रस्रवणादिव॥ तयोस्तुमुक्ता गान्धेषु रुक्मपुंरवाः शरायुधि॥ अस्तकृद्दिग
 धाग्धाविनिभिर्धवि विरुद्धं रणीतलं॥ अन्येषु निशिता वाणा आकाशे ज्योतिषावताः॥ वभंजुश्चिदुष्टैव त
 योर्बाणाः सहस्रशः॥ संबभूव समं तां च तयोर्बाणसमाश्रयाः॥ अग्निर्भ्यो मिव दीप्ताभ्यां जज्ञे वाणसमाश्रयाः॥
 तयोः कृतव्रणो वीरौ देहौ रुक्मभाते महात्मनौ॥ सुपुष्पाविव निष्पन्नौ यथाशां अलि किंरुको॥ तयोर्गान्धेषु
 संलग्ना भाति नारच सश्रयाः॥ तयोः कृतव्रणौ देहौ रुक्मभाते महात्मनौ॥ गान्धेषु संलग्ना भाति नारच सश्र
 याः॥ नक्षत्रपंक्तयोर्व्योम्नि विमले वयथोदिता॥ समौ हि परमेष्ठ्यासौ शस्त्रविधा विशारदौ॥ लक्ष्मणो राव
 णियुधे रावणिश्चापिलक्ष्मणं॥ अन्योन्यं तौ विनिघ्नंतौ गजाविव जयोधतौ॥ वाणजालैः शरैरस्त्रैः अ
 वगाढे स्तरस्त्रिभौ॥ रुक्मभाते रणे तौ प्ररूढाविव पर्वतौ॥ तयोः शोणितं सक्तानि संचलानि शरैर्भृशं॥

चंद्रादिसाविवोष्णांतेयशमेघैसारस्विनौ ॥ शरैरघानूचिस्तजंतौतु रुरुभाने रुरुभाननौ ॥ विकर्षंतौच मेघा
विवमहाबलौ ॥ नादानेनचसंधानेधनुषेनपरिग्रेहे ॥ नविप्रमोक्षेबाणानां विकर्षेनचविग्रेहे ॥ नमुष्टिप्रति
संधानेनलक्षप्रतिपादने ॥ अदृश्यतनयोः शोघ्रायुध्यतोः पाणिलाघवं ॥ वायुवेगप्रमुक्तैश्च बाणजालैः
समंततः ॥ अंतरिक्षेप्रति छन्नेनरूपाणिचकाशेरे ॥ नमसापिहितंसर्व आसीत्भीष्मतरभृशं ॥ नतदाप्रव
वौवायुर्नचज्ज्वालपावकः ॥ स्वस्त्यस्तुलोकेभ्य इति ऊचुस्तत्रमहर्षयः ॥ संपेतुश्चापिगंधर्वाः संचस्ताः
सहवारणैः ॥ अथरासससिंहस्यैकनृकभूषिणः ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याधचतुरोहयानू ॥ ततः
प्रशस्तं सौमित्रिर्नाराचमभिलक्ष्यतं ॥ शत्रुवीर्यप्रमथनं सर्पकृधमिवाहवे ॥ सतेन बाणाशनिना तल
राब्दानुनादिना ॥ धनुर्मैत्रप्रसूतेनयंतु जीवितमादेह ॥ सयंतरिमहानिजानिहतेरिवणात्मजः ॥ प्रजहौ
चसमुद्धर्षंविषण्णश्चबभूवह ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा रावणिं हरियूथपाः ॥ प्रहर्षमतुलंगत्वारधमस्यव्यपे

युधकांड

...

सर्वास्तानूहरियूथपान् ॥ तस्मै हृदधनुः क्रुधो हताश्वयविभीषणः ॥ वज्रस्पर्शसमान् स्त्रीनूतससर्जनिशि
 तानूशरान् ॥ तस्य कायं विनिभिद्यरुक्मपुर्वान् बहिरस्थिताः ॥ बभूवुर्लोहितदिधाः रक्ता इव महारणाः ॥
 सपितृव्यायसंकुघः इंद्रजित् शरमादेदे ॥ उत्तमं रक्षसामध्ये मय दत्तं महाबलं ॥ तं समीक्ष्य महति जा मेहे
 धुतेन संहितं ॥ लक्ष्मणोऽप्यादेदे बाणं अन्यं भीमपराक्रमं ॥ कुबेरेण स्वयं दत्तं स्वप्ने बाणं महात्मना ॥ दुर्जयं
 दुर्विषहं च सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ताभ्यां सुधनुषोस्तत्र संहितौ सायको ज्ञेयो ॥ विकृष्यमाणो वलिनो प्रविबि
 ज्वलतुस्तदा ॥ तौ भासयंतौ अन्योन्यं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखं माहस्यं विनिपेततुराहवे ॥ सु
 महाग्रहसंकाशा वन्यान्ममभिहन्यन् ॥ पतंतुः सहसा भूमौ अन्योन्यं शतधा कृते ॥ शरो प्रतिहतो दृष्ट्वा
 तावुभोरणमूर्धनि ॥ निहतौ रोषजातौ नु लक्ष्मणोऽजिता वुभौ ॥ सोमित्रिरयसंकुघः संदधे रत्नसुदा

रणं ॥ शेरं सचंद्रजित् क्रुधो असृजत्तूरसमनंतरं ॥ तयोः सुतुमुले युधे प्रवृत्ते लोमहर्षणे ॥ गगैरथानि न
 भूतानि लक्ष्मणपर्यकारयन् ॥ भैरवाभ्यरुते युधे भीमेवानररक्षसां ॥ भूतैर्बहुभिराकाशं विस्तृतं चावृतं बभूव ॥
 ऋषयः पितरो देवाः गंधर्वा गरुडोरगाः ॥ शत्रुकृतं पुरस्कृत्य ससृजुर्लक्ष्मणं रणे ॥ तथान्यमार्गेण श्रेष्ठं सं
 दधे राधवानुजः ॥ हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजवारणं ॥ दृढं तं च वृत्तांगं सुपर्वणं सुसांस्थितं ॥ सुप
 र्णविकृतं वीरं शरीरं तं करं परं ॥ दुराधर्षं दुर्विषहं राक्षसानां विदारणं ॥ आशीविषसमस्पर्शं वेगसंपन्नं
 चितं ॥ येन शक्रः प्रयुधो भूत दानवांतकरः प्रभुः ॥ पुरा देवासुरयुधे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ तं मिंद्रदत्ता
 सोमित्रिः समरेष्वपराजितं ॥ शरश्रेष्ठं धनुः श्रेष्ठं नरश्रेष्ठं भिसंदधे ॥ संधायामित्रमथेन व्यपकृष्य
 शरासनं ॥ संधीयमानं दुर्धर्षं कालं लोकक्षये यथा ॥ संधायामथ धनुः श्रेष्ठं विकर्षन्ति दमब्रवीत् ॥ ल

रामायण श्रीवानुलक्ष्मणोवाक्यं अर्थसाधनमात्मनः॥ धर्मात्मासंयसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा॥ पौरुषेवाप्रतिहं
 स्तस्येमंजहिराक्षसं॥ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णत् व्यकथ्यतमजिह्वगं॥ उद्धमणः समरेवीरः ससर्जेंद्रजितं च
 ति॥ संधायवाप्रमेयेनरक्षसां शातनेनच॥ रौद्रेणास्त्रेण संयोज्य लक्ष्मणः परवीरहा॥ सशरः साशिरस्या
 णं श्रीमज्जलितकुंडलं॥ प्रमथ्येंद्रजितः कायात्पातयामासभूतले॥ तद्रावणतनूजस्यस्कंधाच्छिन्नशि
 रोमहतू॥ तदनीयानिभंभूमेहृद्वेरोरुधिरौक्षितं॥ हतः सनिपपातेश्च परण्यांशवणात्मजः॥ कवचीसश
 रीखड्गीविध्वस्तशरासनः॥ चुक्रुरुस्तेततः सर्वेवानराः सबिभीषणाः॥ प्रहर्षं निहतेतस्मि देवाचनं
 वधेयथा॥ अथांतरिक्षेभूतानां क्रूराणां च महात्मनां॥ बभूवतत्र सन्नाहो गंधर्वा सरसामपि॥ पतिनरा
 वणिं शालासाराक्षसमहाचमूः॥ वध्यमानाश्च दुद्राव हरिभिर्जितकाशभिः॥ तैव दध्यमाना हरिभि

युक्तमिंद्रजितातच्च शरजालमासिस्तृजतू॥ अवारयदसंभ्रातो महत्परमदुःसहं॥ उद्धमणेंद्रजितो वीरो निवि
 द्यो तोमहाबलो॥ चक्रतुर्धोरमन्योन्यं शरजालाकुलैरण्॥ उलोटै लक्ष्मणं बाणैः सुद्योरेस्त्रिभिर्द्रिजितू॥
 अभेद्यकवचमत्वा विव्याध लघुहस्तवतू॥ शितैस्त्रिभिर्दीनत्मा उलोटस्थैः शरैर्नामैः॥ उद्धमणः शिरःशुभेवी
 रः स्त्रिभिरंगैव पर्वतः॥ अर्द्धितस्त्वथ बाणैर्घोस्तेनाभिन्नेण लक्ष्मणः॥ उद्धवहं शरानुधोरानु शवणात्मजवा
 रणानू॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पंचभिः शरैः॥ किंचित् रोषपरीतात्मा गवणिं वदने रुभे॥ ततः
 शोणितदिधांगो लक्ष्मणेंद्रजितावुभौ॥ रणे विरेजतु वीरो पुष्पिताविव किं रुको॥ तोपरस्परमभ्येत्यं स
 र्वगत्रेषु धांचिनौ॥ शितैर्विविधतु बाणैः कृतभावावुभोजय॥ ततः परमवेगेन कुपितो शवणात्मजः॥ वि
 भीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने रुभे॥ मुखे तंच त्रिभिर्विध्वा लक्ष्मणं रुभलक्ष्मणं॥ एकेकेनाभिविव्याध

राक्षसाः पुत्रस्तज्जराक्षसाः ॥ लंकाभिमुरवाः ससुः नंदतो नष्टचेतसः ॥ दुद्रुवुः सहिता वीराः राक्षसाः
सर्वतो हिताः ॥ सत्काप्रहरणान्वाशु पादिसासिपस्वधानू ॥ केचिहं कामभिमुखा प्रविष्टा चानरा
हिताः ॥ समुद्रपतिता केचित् केचिन्शैलान् समुद्राश्रिताः ॥ हतभिर्द्रुजितं दृष्ट्वा शयानंधरणीतले
राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चिदवतिष्ठते ॥ नतो विनेतुः संहृष्टाः समरे हरिदूथपाः ॥ चिक्षेदुः मुमुचुश्च
वलांगूलानि प्रहर्षिताः ॥ यथास्तु गत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ॥ तथा तस्मिन्निपतिते नावतिष्ठ
ति राक्षसाः ॥ सीतरश्मिरिवारित्यो निर्वाण इव पावकः ॥ बभूव समहाबाहुः समरे गतजीवितः ॥ अशां
तः परुषो वायुः नष्टानिष्टप्रहर्षवान् ॥ बभूव पतितो ओको राक्षसं द्रुसुते तदा ॥ जहर्ष शक्रो भगवा
न् सहस्रैः सुरासुरैश्च ॥ यजामा निहतैस्तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि ॥ शुभा आपो नमः श्वेव जहर्षुर्दे

वदानवाः॥ विज्वराश्चसुराजानाः हतेतस्मिंस्तुराक्षसे॥ नतोभ्यनंदेनू सौमित्रिं समरेह रियूथपाः॥
 तमप्रतिवल्लंघ्वा हतंनेर्हतपुंगवं॥ विभीषणोयहनुमान्जांबुवाश्चापिवानरः॥ विजयेनाभि
 नंदंतप्रशप्रशरासुभ्रु लक्ष्मण॥ स्वेदंतश्चशरणाश्च गर्जंतश्च सुवंगमाः॥ लब्धलसंरघुसुतं प
 रिवार्यावतस्थिरे॥ अंगुलानि प्रविध्यंतः स्फोटयंतश्चवानराः॥ लक्ष्मणोऽजयतीत्येवं वाचं व्याश्रा
 वयंस्ततः॥ अन्योन्यंचसमाश्रित्य कपयोदृष्टमानसाः॥ चक्रु रध्वावचगुणाः राघवाश्रयजाकथाः॥
 तदसुकरमवाप्य संप्रहृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म॥ परममुपागता मनः प्रहर्षं विनिहत
 मिंद्रिपुंनिशम्य देवाः॥ इति इंद्र जिह्वाधोनामसर्गः॥ रुधिरक्लिन्नगान् वस्तु लक्ष्मणः रुभलं दृ
 ष्यः॥ बभूवराक्षसंहत्वा शक्रजेता रमाहवे॥ महानुभाववत्तंचराजलक्षणे संमितः॥ बभूववीक्षि
 ततनुः समरेन रक्षसा॥ ततः संसरमं वीरं जांबवंतंच वीर्यवान्॥ सान्निवर्त्य महावेगौ तौ श्वस

कं तं राक्षसेश्वरं ॥ बलेनाहं समासाद्य हनिष्यामि रणे रिवं ॥ त्वया लक्ष्मणनाथेन सीता च वृथैव मम ॥ ननुः प्राणाहतस्त्व
 दशक्रजित् सुमहाबलः ॥ सतं भ्रातरमाश्रय्य परिष्वज्य च वीडितं ॥ रामः सुषेणं मुदितः समवेक्ष्य हम्ब्रवीत् ॥
 स शल्येयं महाप्राज्ञं सोमि त्रिर्मित्रं नन्दनः ॥ यथा भवति निःशल्यः तथा त्वं कर्तुं मर्हसि ॥ विशल्यकारणीनां म
 धने ह्येव वतीं शुभा ॥ लक्ष्मणाय ददौ वीरः सुषेणः परमोषधीं ॥ स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तथा
 निर्वेदनश्चैव संरुद्धव्रण एव च ॥ विभीषणं पुरवानां च सुहृदं राघवाज्ञया ॥ तामोषधीं महाभीमः सुषेणः
 प्रददौ नदा ॥ क्रुशवानरयोधानां पर्वतद्रुमयोधिनां ॥ समरे प्रतियोधानां हरीणां च महाबलः ॥ ततः प्रकृतिमा
 सेदुः हतशल्या गतकुमाः ॥ तुष्टुवुर्वनराः सर्वे सहृष्टो रामलक्ष्मणौ ॥ सोमि त्रिप्रमुरवाः सर्वे वानरा विग तज्ज
 राः ॥ वभूवुर्मुदितास्तत्र प्राप्या मृतमिवामराः ॥ लक्ष्मणस्तु तदा दृष्टः स्तेव वानरयूथपाः ॥ उत्साहं द्विगुणं प्रा
 पुः स्तथा वीरपराक्रमाः ॥ ततस्तुरामः ध्रुवगाधिपस्तथा विभीषणश्चर्क्षयति श्वजोषवान् ॥ अवेक्ष्य सोमि त्रि

मदीनमुत्थितं तदा सैन्याः सुचिरं जहृषीर ॥ अपूजयत्कर्मचल लक्ष्मणस्य तत्सुदुष्करं दशरथिर्महाम
 तिः ॥ वभूवुर्दृष्टुश्च दुरासदं तदानिशम्य तं शक्रजितं निपातितं ॥ इति श्रीविजयारव्योनाम सर्गः ॥
 सतः पौलस्त्यसचिवा विज्ञायेद्रजितं हतं ॥ विशापयामासुरथो रावणं सहितास्तदा ॥ न्यवेदयंश्चदुः स्वार्थ
 वधमिन्द्रजितस्तुते ॥ विभीषणसहायेन लक्ष्मणेन दुरात्मना ॥ जयमाकांक्षिताराजन् सुयुधेन तवात्मजः ॥
 रुरः संगम्य शरैः संयुगे विनिपातितः ॥ विषणवहनास्ते तुरावणायाच चक्षिरे ॥ स स्वयं इंद्रजित् यानः
 शरैः संतप्य लक्ष्मणं ॥ स तद्दधं प्रतिभयं श्रुत्वा पुत्रस्य रावणः ॥ घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्चलं महाविशालं ॥
 स पुत्रवधसंतप्तः रुरः क्रोधवशागतः ॥ अहैरंशं महाबाहुर्मुमोह च समूर्छितः ॥ संप्राप्य तु चिरात्संज्ञां
 राजापरमदुःखितः ॥ पुत्रशोकादिगोहीनो विललापाथ रावणः ॥ हाराक्षसचमूमुख्यमभवत्समन्ता

रथ॥ इन्द्रजित् कथमद्यत्वं लक्ष्मणस्य वशगतः॥ यस्त्वं कालमपि क्रुद्धो भिन्नादिषु भिराहवे॥ मंदरस्यापि शि
 खरं किंपुनर्लक्ष्मणं रणे॥ अद्य वैव स्वतो राजाभूयो बहु मनोमम॥ येन त्वयो जितस्तान महता कालधर्मणा॥
 अभेद्योसि यतः संख्ये देवा सुरगुणैरपि॥ येन वै हन्येते शक्रः सपुमान् स्वर्गमश्नुते॥ अद्य देवाणाः सर्वे लोकपा
 लामहर्षिभिः॥ हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्यंति निर्भयाः॥ अद्य लोकास्तथा कृत्स्नाः पृथिवी च सकानना॥
 एकेनेन्द्रजिताहीना रून्या वत्प्रतिभाति मे॥ अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोण्यामोतपुरं वयं॥ करेणुसंगस्य यथा
 निनादं गिरिगह्वरं॥ यौवराज्यं च लंकां च राज्यं चैव परतप॥ मातरं मां च भार्यां च धनुसं स ह्ययगच्छसि॥ न
 भुत्वयेन्द्रजित् मद्यं गताय यमसादनं॥ श्रेते कार्याणि सर्वाणि विपरीतः प्रवर्तते॥ सत्त्वं जीवति सुग्रीवि न
 धारामे स लक्ष्मणे॥ मम राज्यमनुधस कस्माद्दूष्यसि पुत्रक॥ इति बाल्यं स्मरन्तश्च वृत्तानि विनयस्य
 ॥ ६ ॥ तन्मध्यगतमासीनं राक्षसान् राक्षसाधिपं॥ आविवेशमहाकोपः पुत्रव्यसनसंभवः॥

वान्यनौकसः॥ आजगाम प्रदृष्टात्मा यत्र सुग्रीविराधवौ॥ विभीषणमवष्टभ्य हनूमंतं च वीर्यवान्॥ ततो
 राममभिक्रम्य सोमं त्रिसभिवाद्य च॥ तस्यावदूरतो भ्रातुः सोमस्येव बृहस्पतिः॥ आचक्षेध धर्मत्मा
 राधवाय विभीषणः॥ छिन्नमिन्द्रजितः शीर्षं लक्ष्मणेन महात्मना॥ निवेदयित्वा रामाय तस्थौ दृष्टो विभीषणः॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा हर्षव्याकुललोचनः॥ विभीषणं पुरस्कृत्य हनूमंतं च राधवः॥ जावुवंतं च सुग्रीवं सर्वो
 ज्यैव वनौकसः॥ शूरमिह्माकुशार्दूलरामाश्वासयुतान्नुज॥ स भद्रं समो भ्राता लक्ष्मणं रक्तमलक्ष्मणं॥ उप
 वेष्ट्य तदुत्संगे परिष्वज्य च पीडितं॥ पीडितं सायकैर्दृष्ट्वा राधवो दुःस्वितो भवत्॥ दुःखहर्षयुतो रामः संमूर्छित
 श्वाबभौ॥ उपलभ्यत नः संज्ञां समुत्सृत लक्ष्मणं॥ मूर्ध्नि चैनं समाक्रम्य रामः शूरमुवाच तं॥ भ्रातरं परमे
 स्वासं आश्वास्य पुरुषर्षभः॥ कृतं सुकृतकर्मणं कर्म ददुर्कृतं त्वया॥ दुरवापं प्रसह्याद्यवधेनेन्द्रजितो रणे॥
 निरमित्रः कृतो रम्य निर्घास्यति चरावणः॥ बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रनिपातितं॥ तं पुत्रवधसंक्षिप्तं मि

घोरप्रकृत्यारूपं च तस्य कोपाभिर्मूर्छितं ॥ बभूव भीमं रुद्रस्य क्रुधस्येव दुरासदं ॥ तस्य निर्दशतो दंतान् शु-
श्रुवे दंतनिस्वनः ॥ यत्र स्यावेष्ट्यमानस्य महतो धीविरस्य च ॥ तस्य प्रकृतसारकान्तेभूयः क्रोधाग्निना तथा ॥ रा-
वणस्य महाघोरे रक्तनेत्रे बभूव तु ॥ तस्य क्रुधस्य च शुभ्यां प्रापत न्नश्रुर्विंदवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीप्ताभ्यां सार्चि-
षः स्नेहविंदवः ॥ राजा काल इव क्रुधो यां दिशं समवेक्ष्यते ॥ तस्यां तस्यां भयत्रस्ताः राक्षसाः संविलिल्यो-
त्तमंतकमिव क्रुधं चराचरविषादिषु ॥ वीक्ष्यमाणं दिशः सर्वा राक्षसानोपचक्रमुः ॥ प्रेक्ष्यापांगेन तेजस्वी सं-
रब्धास्तानुपागतान् ॥ अब्रवीन्नोक्तान् विस्तंभविषुराहवे ॥ मद्यावर्षसहस्रानि चरतो दुश्चरन्तपः ॥ तेषु तेषु
वकामेषु स्वयंभूश्च प्रसाधितः ॥ तस्यैतपसो लुष्टा तू प्रसादाच्च स्वयंभुवः ॥ न सुरेभ्यो न भूतेभ्यो भयं मम कदा-
चन ॥ कवचं ब्रह्मदत्तं च यच्च मे बुधसंनिभं ॥ देवसुरभनुष्येषु अभिन्नं वज्रवृष्टिभिः ॥ तेन मामद्य संनद्धं
रथरत्नमिह संयुगे ॥ कः प्रतीयातु मृधे जातु साक्षादपि पुरंदरः ॥ दत्तस्यातिप्रसादेन स शरं कार्मुकं महत् ॥

देवा सुरविमर्देषु महद्दत्तं स्वयंभुवा ॥ अद्यतूर्यनिनादेन धनुरुस्मापयंतुत ॥ रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमा
 हवे ॥ सपुत्रवधसंतप्तः शूरः शत्रुवशंगतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्यारोचयद्दृष्ट्वा ॥ प्रसवेक्षत तान् सर्वान्
 नृराक्षसान् घोरदर्शनान् ॥ दीनान् दीनभुरवांश्चैव तान्नुवाच निशाचरान् ॥ माययाममवश्येन त्रासार्थं च
 वनौकसां ॥ किंचिदेव हि हत्वा यन् सीतेयमिति दर्शिता ॥ तदिदं सप्तमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ वैदेहीं स्तद्वि
 ष्यामि क्षत्रबंधुमनुत्तमं ॥ इत्येवमुक्त्वा सचिवान् स्वदुग्गमाश्रु पराक्रमः ॥ उद्यत्गुणसंपन्नं विमलांबरदर्शनं ॥
 निष्पपाताश्रु सवाप्य सचिवैः सह ॥ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलः सचेतनः ॥ तं स्वदुग्गं रोद्रमुधम्यप्रययौ
 यच्च मैथिलीं ॥ व्रजंतं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुः ॥ ऊचुश्चान्योन्यमालिङ्ग्य संक्रुधं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥
 अधस्तादुभोदष्ट्वा निहनिष्यतिराधवौ ॥ लोकपालाह्निचत्वारः कुध्नेनानेन निर्जिताः ॥ वहवः शत्रुवश्यान्
 कुध्नेनानेन निर्जिताः ॥ तेषां संजल्पमानानां अशोकवनिकागतां ॥ अभिदुद्रुविवैदेहीं रावणः क्रोधम्

धिष्यतिरावणः॥ अहोधिउ मन्त्रितोयं विनाशो राजपुत्रयोः॥ हनूमतोहितद्वाक्यं नक्तं सुद्रयामया॥ यद्य
 हंतस्यपृष्ठेन तदा यास्यन्निमित्तना॥ नाद्यता वन्तुशो चिष्यं भवति निष्ठांगतिगतौ॥ मेन्यैतस्याद्यैर्दृश्यं
 स्वस्ववामे स्फुटिष्यति॥ निशा चरहतेपुत्रे दत्ताश्राधुमवेतना॥ अग्निमारोक्ष्यतेनूनं प्रायंचोपगमिष्यति॥
 धिगस्तुलासीमसतीमथ संपापददर्शिनं॥ यन्निमित्तं महद्दुरवं कोशलाप्रतिपद्यते॥ इत्येवंमैथिलीं प्रेक्ष्य
 विलुप्यतीतपस्विनीं॥ रोहिणीमिव चंद्रेण विनाग्रह वशांगता॥ सुपाश्वो नाम मेधावी रावणं राक्षसेश्वरं
 निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत्॥ कथं नाम दशग्रीवसाक्षात् विश्रवसः सुतः॥ हंतुमिच्छसि वैदेही
 कोपाधर्ममनुस्मरन्॥ विद्यावेदञ्चुतस्नातस्वधर्मनिरतः सदा॥ स्त्रियः कामात् वधं राजन् मन्यसे रा
 क्षसाधिप॥ इष्टयज्ञस्य भवतोः कुले जातस्य चोत्तमे॥ स्त्रीवधो नानुरूपो वै विशेषेण मनश्चिनः॥ मैथि
 लीरूपसपत्न्या अपास्य च सुदर्शना॥ अस्मिन्नेव रणे दीप्ते राघवे कोपमुत्सृज॥ अभ्युत्थानं हियुधस्य

कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ कृत्वा निर्याद्य मावास्यां विजयाय बलैर्वृतः॥ निः संशयः राक्षसवृत्तौ वरेण्यरथमास्थितः॥
 हत्वा दशरथं रामं राजन् प्राप्य सिमैथिलीं॥ एवमुक्त्वा तु तोष्याथ बलात् संगृह्य वीर्यवान्॥ अपाकर्षत वैदेहाः
 सकाशाद्वाक्षसेश्वरं॥ समवेक्ष्य तं वैदेहाः रूपं वीर्यं गुणोत्तमं॥ ननाशके पदरोषो रावणस्य दुरात्मनः॥ सतद्गुण
 आविनिवेदितं तो वाचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः॥ गृह्णजगामाथ मनो ज्ञवीर्यवान् पुनः सभां वाभिययो सुदृष्टुं
 वृतः॥ इति सुपाश्व वाक्ये नाम सर्गः॥ ॥ सप्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः॥ निषसादा सने मुखे
 सिंहं क्रुद्धं वस्वनन्॥ उवाच स तदा मुख्यान् बलं मुख्यान् महाबलः॥ रावणः प्रांजली वाक्यं पुत्र
 य संन कर्तितः॥ सर्वं भवं तस्यैव सह वाश्वेन दर्शिताः॥ निर्यात्तुरथ सद्यैव पदाते श्वाधिरोभिताः॥ एकं सं
 मं प्रातिक्षिप्य समरे हंतुमर्हथ॥ प्रवृष्टान् रावणेण प्रावृषीव वलाहकः॥ अथवाहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नमर्माणमाह
 वे॥ सह सर्वं भवद्भिस्तं रामं वक्ष्यामि संयुगे॥ इत्येवं वाक्यमादाय राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः॥ निर्ययुस्तैरथैः शीघ्रैर्नागा
 नीकैश्च भूषिताः॥ ससंग्रामो भवद्भूमिः सूर्यस्योदयनं प्रति॥ रक्षसां चानराणां च तुमुलः समपद्यत गजेन्द्रा

रामायण भिर्विचित्राभि प्रासेखद्वैः परश्वधैः ॥ अन्योन्यं समरेज ध्रुवस्तदा नरराक्षसाः ॥ हतानां युधिवीराणां तप्तवा
 नररक्षसां ॥ संख्या नराक्षयते कर्तुं बहुलाच्चतस्तदा ॥ मातंगरथराहूलरथमस्य ध्वजद्रुमाः ॥ शरीरसंघात
 बहाः प्रसस्तुः शोणितपगाः ॥ ध्वजवमरथानागानाना प्रहरणानि च ॥ प्रपुष्पसुश्रव समरेवानरेन्द्राश्च भोजिरे
 के शकर्णाललाटानि नासिकाश्च छवंगमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नरैश्च विचकर्त्तिरे ॥ एकैकं राक्षसं संख्ये
 शतवानरपुंगवाः ॥ अभ्यधावंत वलिने वृक्षं राकुनयो वथा ॥ ते गदाभिश्च खड्गैश्च पट्टैः परिघैस्तथा ॥ निज
 ध्रुवानरानुराणानुराक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ प्रविष्टं राक्षसं सैन्यं धनैः सूर्यमिवावृत्तं ॥ नाभिज ध्रुवस्तदारा मनिर्दहतं
 शराचिषा ॥ निर्वृता युधि रामेण घोरास्ते रजनीचराः ॥ रणे रामस्य ददृशुः कर्मण्यसुकराणि ॥ कालयंतम
 नीकानि हि पयंतं महारथान् ॥ नेतदृशिरामं निर्दहतं शराचिषा ॥ निर्वृता युधि रामेण घोरास्ते रजनीचराः ॥
 स्मेरस्मरदृशुः पातनरमतं यथा ॥ छिन्नभिन्नं विपर्यस्तं प्रभग्नं राक्षसाति ॥ बलरामेण ददृशुः नरामंशं
 धकारिणं ॥ प्रहरंतं शरीरिषु नतं पश्यंति राघवं ॥ इन्द्रियार्थेषु वर्तते भूतात्मानमिव भजाः ॥ एव हंति गजा

युधकांड
५१

१२५

र्छितः ॥ वार्यमाणो बहुविधं सुदृष्टिर्हितबुद्धिमिः ॥ अभ्यद्रवत वेदेही ग्रहः खेरोहिणीमिव ॥ कंपयन् वसु
 धां लोकात्पादन्यासं दुर्लभं द्रुमान् ॥ पुत्रशोकसमाक्रांतः स्त्रीविधकृतमानसः ॥ मेथिलीरक्षमाणानुराक्ष
 सीभिरनिर्दिता ॥ चिंतये तीरणगतं राघवं सानुजं सती ॥ तंतथा क्रोधदीप्ता हं आयांतं जनकात्मजा ॥
 निवार्यमाणं सचिवैः मनसेव व्यचारयत् ॥ तथैव राममिच्छुः सममिच्छुः समभिद्रवति स्वयं ॥ हंतुमिच्छ
 ति पापात्मा सनाथां मामनाथवत् ॥ बहुशो नोदयानो हि भर्तारं मामनुब्रवीत् ॥ भार्याममभवत्प्रेमिनि रस्त
 श्वततोभया ॥ सोऽयं मद्वनवस्थाना व्यथां मे रस्य तां गतः ॥ कामक्रोधसमाविष्टो मां हंतुमुपसर्पति ॥ अथवा
 राजपुत्रौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनार्येण समरे च निपातितौ ॥ संशये व हि लंकायां रक्षसां व
 मुलखनः ॥ बहूनामिव दृष्टानां मया प्राक्रोशतां श्रुतः ॥ अथ वेन्द्रजितं श्रुत्वा लक्ष्मणेन रणे हतं ॥ संततः
 पुत्रशोकेन मां हंतुमुपसर्पति ॥ अथ वाराजपुत्रौ तौ विनाशकतानि श्रेयः ॥ तथैवामर्षसंपूर्णो मां व

नीकं एष हंति महारथान् ॥ एष हंति शिरोस्तीक्ष्णो पदातीन् वाजिभिः सह ॥ अथ रामो महानेजा युधमानश्चरक्ष
सां ॥ अष्टादशसहस्रान्नमो हस्तबलेन च ॥ तैर्विभूता विसंज्ञाश्च रामान्वितमिदं जगत् ॥ ददृशुराक्षसास्तत्र न तो जघ्नुः परस्प
रं ॥ अन्योन्यसहिगाजघ्नुः शक्तिरूलपरश्वधैः ॥ मोहिताः परमास्त्रेण गांधर्वेण महात्मना ॥ न ते ददृशिरामं निघ्नतम
रिवाहिनीं ॥ ततो रामसहस्रान् पिरणे पश्यंति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यंति काकुत्स्थं एकमेव महाहवे ॥ भ्रमंतीकांचनीकोटिं
कार्मुकस्य महाबलः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते निशाचराः ॥ सूर्यमंडलसंभूतरश्मिजालमिवांबरे ॥ राजालं द
दृशिराघवस्य धनुश्चूतं ॥ शररश्मिसहस्राणि मध्यान्हादिसंनिभं ॥ चरंतं दिक्षु सर्वोत्तमशोकस्तमुदीक्षितुं ॥ शरीर
नाभिसत्वारिचं चापनेमिश्च नोद्धतं ॥ ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजो गुं बुद्धिगुणप्रभं ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नं तथा शतशरा
कुलं ॥ रामचक्रं विवर्तंतं कालचक्रमिवापरं ॥ ददृशुः सर्वभूतानि दहतं सर्वराक्षसान् ॥ अनीकं शतसाहस्रं रथानां वात
रहसां ॥ अष्टादशसहस्राणि गजानां वातरहसां ॥ चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनां ॥ पूर्णं शतसहस्रे ह
पदातीनां च राक्षसां ॥ निमेषातिमान् रेणुशरैरग्निशिखैर्वोपमेः ॥ हतान्ये केन रामेण लीलया विदितात्मना ॥ ते हताश्च

हत रथो हत हत सूतागतध्वजाः॥ अभिवेतुः पुरीलंकां हतशेषानिशान्चराः॥ निहितै रथपादातै स्तब्धभूवरणाजि
 र॥ आक्रीडामिव रुद्रस्य क्रुद्धस्येव महात्मनः॥ न तौ देवाः सगंधर्वा सिद्धाश्च परमर्षयः॥ साधुसाध्वितिरामस्य कर्म
 न त्समपूजयन्॥ अब्रवीच्चतदारामः सुग्रीवं समनंतरं॥ एतदस्त्रवलं सोम्य भवन्न्यंबकस्य वा॥ निहत्य तां राक्षस
 वाहिनींच रामस्तदाशक्त समो महात्मा॥ अस्त्रेण दिव्येन जितकृमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः॥ इति श्रीराम
 स्त्रयुधं नाम सर्गः॥ तानि नागसहस्राणि सारोहाणां च बाजिनां॥ रथानां भग्नवर्णानां सध्वजानां वरूथिनीं॥
 रक्षसांच सहस्राणि गदापरिघयोधिनां॥ अतीव चारुरूपाणां कांचनध्वजवर्मिणां॥ निहितानिशोरैर्दीप्तिस्त
 त्कांचनभूषणैः॥ रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ दृष्ट्वा श्रुत्वा च संत्रस्ता हतशेषानिशान्चराः॥
 राक्षस्य तु संगम्य दीनाश्चिंतापरायणाः॥ विधवा हनपुत्राश्च कोरां यो हनबांधवाः॥ राक्षसैः सह दुरवार्ताः सं
 गताः पर्यद्वयन्॥ कष्टं सर्पणं रवावृधाः कालानि भ्रतोरदराः॥ आससाद्वने रामकंदर्पसमस्तपिणंग
 सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतं॥ तं दृष्ट्वा लोकबंध्यासा कथं रामं मकामयन्॥ कथं सर्वगुणैर्बलहीनां

रथः॥ सुग्रीवः प्रापितो राज्यं पर्याप्तं तन्निदर्शनं॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रससंहितं॥ युक्तं वि
 भीषणेनोक्तं मोहान्नस्य नरोचते॥ विभीषणवचः कुर्याद्यदि वा धनदानुजः॥ स्मरानभूतादुंरवान्ता
 मेयं लंकापुरी भवेत्॥ कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राधवेण महात्मना॥ प्रियं चेद्रजितं पुत्रं रावणो ह्यनुशीलति॥
 मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता इति राणे॥ इत्येवं श्रूयते राक्षसाणां गृहे गृहे॥ रथनागास्तथाश्वाश्च ह
 तां रातराहस्त्रराः॥ राणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः॥ रुद्रो वायुर्दिव्यविष्णुर्महिंद्रो वा शतक्रतुः॥
 इति नो रामरूपेण यद्विवास्वयं मंतकः॥ हतप्रवीरा बहवो निराशा जीविते प्रिये॥ व्यसनान्यनुपश्यन्ति
 विनाथाः प्रविलाभहे॥ राधवो राक्षसग्रीवः शूरो लघुपराक्रमः॥ इदं महाभयं घोरं समुत्पन्नं न बुध्यते॥
 तन्न देवानं गंधर्वापि राक्षसान् च राक्षसाः॥ उपसृष्टं परित्रातुं राक्षसामेण संयुगे॥ निमित्तानीह दृश्यते
 रावणस्य राणे॥ तानि रामे कलिष्यन्ति रावणे निजितरिपौ॥ द्वंद्वं न वयं द्वयोर्द्वौ ब्रह्माभयो

चितः॥ रावणस्याभयं युधे मानुषेभ्यो न याचितः॥ तदिदं मानुषात्संख्येनैराख्यं समुपागतं॥ जीवितं तत्करं घोरं र
 क्षसां रावणस्य च॥ पीड्यमानास्तु बलिनावरदनेन राक्षसाः॥ देवास्तथाभिर्नियमैः पितामहमताष्यत्॥ देवतानां महतेजाः परितु
 षो बृहद्वचः॥ अद्य प्रभृति लोकेषु ये भूताभयवर्जिताः॥ भयान्तास्तु पुनरिह भविष्यंतीह राक्षसाः॥ अथ देवैः समागम्य सर्वैः सेंद्रपुरा
 मैः॥ वृषकेतुः स्त्रिपुरहा देवदेव प्रसादितः॥ असंनिरुमहोतजाः रुद्रो देवानुवाच ह॥ उत्पत्यति महत् भयार्थं यो नारीरक्षः क्षया
 वहा॥ सैषा देवप्रयुक्तानुदानवानां यथास्तु धा॥ भक्षयिष्यन्ति नः सर्वान् नैर्ऋतान् सह रावणान्॥ रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दु
 र्मतेः॥ आयमिष्टांगको घोरः शोको नः समुपागतः॥ नतं पश्यामहे लोकं योनः शरणं दो भवेत्॥ राधवेणोपसृष्टानां कालेनेव युग
 क्षये॥ इत्येव सर्वैरजनीचरास्तदा परस्परं परिभ्यबाहुभिः॥ भृशं विनेदुर्भयशोककर्षिताः जजलु रुरुचैश्च वचः सुदारुणं॥ इति
 राक्षसविलापेनामसर्गः॥ ॥ आर्त्तानि राक्षसां तेषां व्यथितानां गृहे गृहे॥ रावणः करुणं सर्वं श्रुत्वा वपरिद्वितं॥ स्वबलं क्षपि
 तं दृष्ट्वा समग्रं स सुतरां॥ सर्वान् भ्रातृन् विनिहितान् राक्षसगुल्मपराक्रमान्॥ दीर्घमथा विनिश्चय्य मूर्धनं ध्यानमास्थितः॥
 बभूव परमक्रुधो राक्षसेभीमदर्शनः॥ सदृशोऽष्टसदृशेनः क्रोधसंरक्तलोचनः॥ राक्षसेन्द्रः सुदुर्धरोः कालिग्निरिव लोच

तः॥ उवाचाथसमीपस्थानुराक्षसानुराक्षशेखरः॥ तथासक्तानिदंननिर्देहनिचचक्षुषा॥ महोदरमहापार्श्व
 विरूपाक्षचराक्षसं॥ शीघ्रंवेदेतरक्षसिनीर्यांविनिममाज्ञया॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशक्षसाक्षेभयार्दिताः॥
 नोदयामासुरव्यग्राः राक्षसास्तान्नुपाज्ञया॥ तेषुसर्वेनथेसुहृत्काराक्षसाघोरदर्शनाः॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वेरावणा
 भिमुरवाययुः॥ प्रतिरज्ययथान्यायंरावणंतेमहारथाः॥ तस्थुःप्रांजलयः सर्वेभर्तुर्विजयकाक्षिणः॥ अथोवाचम
 हातेजारावणः क्रोधमूर्छितः॥ महोदरमहापार्श्वोविरूपाक्षचराक्षसं॥ वाद्यंतामाराहबाद्यानिनिर्गन्तममाज्ञया॥
 शमलक्ष्मणसुग्रीवान् हत्वाप्रतिनिवर्तते॥ स्वबलंक्षपितंदृष्ट्वासमस्तसस्तुतरेण॥ तथावीरान्निहतान्
 राक्षसानंतकोपमान्॥ अद्यबाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगांतादिहसंनिभैः॥ रावणंलक्ष्मणंचोभौनेष्यामियमसादनं॥
 खरस्यकुंभकर्णस्यप्रहस्तंद्रुजितस्तथा॥ उधृरिष्येक्षयकरंशल्मंशत्रुवधाहं॥ नैवांतरिक्षंनरिशोननद्योनापि
 सागराः॥ प्रकाशतांगमिष्यंतिबाणजालवृतामया॥ अद्यवानरसंधानांनानियूथानिभागशः॥ धनुःसमुद्रा

गुणवंतमहोजसं॥ समुखं दुर्मुखं शरीरं कामकामासराक्षसी॥ जनस्याख्यात्मभाग्यत्वमलिनारूक्षमूर्ध्वजा॥
 अकार्यमवहास्यंच सर्वलोकविगर्हितं॥ राक्षसानांविनाशायदूर्ध्वस्वरस्यच॥ चक्रेप्रतिमरूपस्यराघवस्यप्र
 धर्षणं॥ तन्निमित्तकृतंवेरं दशग्रीवेषारक्षसा॥ वधायासीधृतासीरावणेनदुरात्मना॥ मारीचोदंडकारणेश
 रोराक्षसपुंगवः॥ हतोशमेणचिक्रम्यपर्याप्तंनिदर्शनं॥ चतुर्देशसहस्राणि राक्षसांभीमकर्मणां॥ निहता
 निजनस्थानेशरैरग्निशिखोपमैः॥ खरश्चनिहतः सरव्येदूषणः शिरोशिरास्तथा॥ शरैराशीविषाकोरैः पर्याप्तं
 निदर्शनं॥ नचसीतां दशग्रीवः प्राप्स्यतेन जनकात्मजां॥ वधंवल्लवतावेरं राक्षसांरावणेन
 च॥ वेदेहीप्रार्थयामासुविराधंराधंप्रेक्ष्यराक्षसं॥ हतमेकेनबाणेनपर्याप्तंनिदर्शनं॥ हतो
 योजनबाहुश्चकबंधंरुधिराशान्॥ हताश्वराधवाभ्यांचराक्षसायुधकोविदाः॥ वानरवालिनंहत्वा
 सहस्रनयनात्मजं॥ मलिनंमेघसंकाशं राघवेणमहात्मना॥ ऋक्षमूके वसनूशैलेदीनोभग्नमनो

वा ७ मी १०
समायप

दुष्टं तैर्वधमिष्येशोर्मिभिः ॥ व्यकोशपद्मवत्काणां पद्माकिं जलकवाससां ॥ अद्ययुधतडागानि विगाहिव्ये
गजैर्द्ववत् ॥ अद्ययुधे प्रचंडानां हरीणां द्रुमयोधिनो ॥ मुक्ते नेके वृणा सेन्यं निविभैष्यामि संयुगे ॥ हंते
भ्राता हतो भर्ता या सन्वित नया हताः ॥ वधेनाद्य रिपोस्तासां करिष्ये शुभमार्जनं ॥ अद्यम ब्राह्मणि
भिन्नैर्विकीर्ण इव पर्वतैः ॥ करिष्ये वानैर्युधं अरिघातीर्णतलां मही ॥ अद्य गोमाय वोर ध्राये चान्ये पिशिताशनाः ॥
सर्वांस्तास्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शराजितैः ॥ कलमतां सरथः श्रीमान् क्षिप्रमानायतां धनुः ॥ अनुयातु च मां
युधेये च शिष्टानि शाचराः ॥ तस्य तद्वन्वनं श्रुत्वा महापाश्वो ब्रवीद्वचः ॥ बलाध्यक्षं स्थितं तत्र बलं संत्वर्यता
मिति ॥ बलाध्यक्षं सत्वरितो रक्षसः स्तान् गृह्णान् ॥ नोदयन् विपरिययोलंकां लघुपराक्रमः ॥ न तो मु
हूर्ताग्निः पवुनिर्ऋताभीमविक्रमाः ॥ प्रदृष्टानि नदंतश्च नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ प्रासासि पादुशैः शूलै
र्गदाभिर्मुशालैरपि ॥ शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिः महद्भिकूरभुद्गैः ॥ ऋषिभिर्विविधैश्चक्रे निशितैश्च पर

बुधकांडः

॥

श्वधेः॥ भिंडिमात्रैरातघ्नीभिरन्यैश्चापितथायुधैः॥ आनयच्चबलाध्यक्षश्चनुरोरावणाज्ञया॥ द्रुतं सूतस
 मायुक्तं युक्ताष्टतुरंगारथं॥ आरुरोहाथतंदीप्तदीप्यमानः स्यते जसा॥ रावणः सत्त्वगंभीर्योत् नोदयन्नितव
 मेदिनीं॥ रावणेनाभ्यनुज्ञातो महापार्श्वमहोदरो॥ विरूपाक्षश्चदुर्ध्वोरथमारुरुहस्तदा॥ तत्तुमुष्टावि
 निर्देतो भिर्देत इव मेदिनीं॥ नादां नूद्योरानूविमुचंतौ निर्ययुर्जयकांक्षिणः॥ ततो युधायते जस्वीरक्षोग
 षसमाकुलः॥ आदार्यनिर्ययोचापं कालांतकयमोपमः॥ ततः प्रकलिताश्वेन रथेन समहारथः॥ हारेण
 निर्ययोतेन यत्र तोरामलक्ष्मणो॥ ततो नष्टप्रभः सूर्योद्दिशश्चतिमिरावृताः॥ भीमं विनेदुर्मखाश्च संच
 चालुश्च मेदिनीं॥ ववर्ष रुधिरं वोश्च प्रस्वन्नं रथवाजिनः॥ ध्वजे स्यन्यपतत् गृध्रः विनेदुः श्वांश्च
 वांशिवाः॥ नयनं चारुपुत्रसव्यं सव्यो बाहुरके प्रत॥ विवर्णवदनश्चासीत् किं विदू नमनोरथः॥
 तस्यानेष्यत तोयुधे दशग्रीवस्य रक्षसः॥ रणे निर्ययतो भीमाः सुल्बानास्तेति अजिरे॥ अंतरिक्षात्पपाः

लषातो ल्का निर्धात समाने स्वना ॥ भीमाकाचो निगद्यंतः वायसे रनु मिश्रिताः ॥ अथारानिः पपा गोच्चैः प्रजञ्च
लननादन्वा ॥ निपेतुः सहसा चास्य सर्वगात्रेष्वजायत ॥ सत्तान् वानूचिंतयन् धोरान् द्रुत्पातान् अतिहार
णान् ॥ रावणो निर्ययो भीमान् वधार्थं कालचोदितः ॥ तेषां नुरथ शब्देन रक्षसां युधकाक्षिणां ॥ वानराणां
मपि च मूर्यधायो विभ्यवर्तत ॥ तदा सुगुमुत्तं युधं बभूव कपिरक्षसां ॥ अन्योन्यमाकृयानानां क्रुधानां युध
काक्षिणां ॥ ततस्ते वानरा धोराराक्षसास्तान् रणाजिरे ॥ अर्धुः शैले द्रुमेष्वेव रावणस्यैव पर्यतः ॥ रावणस्तु नतः
क्रुधोतानाहसनिशाचरान् ॥ दृष्ट्वा भवंतो युध्यन्तो वानराणां जिघांसया ॥ ततस्ते बाह्वः सर्वं नंदन्तो जयकाक्षि
णः ॥ अभ्यवर्तन्तान् धोरान् वानरान् शरवृष्टिभिः ॥ भुङ्क्ते राक्षसैः शूलैः गदामुसलतोमरैः ॥ परिधौ रंकुशैर्व
णैः वानरा जघ्नुराहवे ॥ रावणश्चापिनारचैर्वसदंतैरयोमुखैः ॥ विकर्णैर्भिः क्षुरपैश्च वानरानभ्यवर्धत ॥ तैव
ध्यमाना समरे वानराः पादपादपायुधाः ॥ अभ्यद्रवन् वैरहिताः रावणं घोरदौर्गतेन ॥ रावणस्तु नतो क्रुधो महाव

उपराक्रमः॥ वानराणां शरीराणि अधमवृक्षवृष्टिभिः॥ शरैरेकेन चहरी नूनवसंचवसप्तच॥ विव्याध समरे
रोराक्षसानुसंज्ञहर्षयन्॥ तैः शरैरग्निसंकोशैः शतकुंभपरिष्कृतैः॥ वानरानुसमरे वीरः प्रममाद्यसुदुर्जयः॥
तेभिर्नगान्नाः समरे वानराः शरपीडिताः॥ पेतुर्मथितसर्वाङ्गाः सुरैरेव महासुराः॥ सतपेन यथादित्येमेधेर्वाण
गभस्तिभिः॥ अभ्यधावत संक्रुधः संयुगे वानरर्षभान्॥ ततः स्तवानसः सर्वेभिर्नदेहा विचेतसः॥ व्यथिताश्च द्र
वंति स्मरुधिरेण समुक्षिताः॥ रामस्याधेपराक्रांताः वानरास्त्यक्तजीविताः॥ नदंतश्च निवृत्तारते समरे च शिला
युधाः॥ तैर्द्रुमैर्न पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च लवंगमाः॥ अभ्यर्दयंतः समरे रावणं पर्यवस्थितं॥ तैर्द्रुमाणां शिलानां च
वर्षाणां हरतदा॥ व्यपोद्यत महति जारावणः पर्यवस्थितः॥ ततः पावकसंकाशैर्बाणैराज्ञो विषोपमैः॥ वा
नराणामनीकानि विभेद समरे प्रभुः॥ अष्टभिर्दशभिश्चैव राविध्यागंधमादनं॥ विव्याध दशभिश्चैव नीलं दश
द्वयस्थितं॥ सप्तभिश्च महाकायैर्मैर्दभित्वासुदारुणैः॥ पंचभिर्निशितैश्चैकोजं विव्याध संयुगे॥ विंशत्या च
हन्मंतं नीलचंद्राभिः शरैः॥ गवाक्षपंच विराया शक्र जानुचपंचभिः॥ इदं विदं षड्भिराहत्य पनसैश्च

गतं ॥ दीप्तं नरोक्तुः संसोढं मत्तंगा इव पावकं ॥ तेर्दिताः सचिषैर्वर्णैः क्रोशंतो विप्रदुद्रुवुः ॥ पावकार्चिसमावि
 ष्टादधुमानावनेयथा ॥ छवगानामनीकानि महास्त्राणीवमारुतः ॥ उवाह समरतस्मिन् विधुन्वन् निशितैः
 शरैः ॥ कदनं सहस्रचक्रे राक्षसेन्द्रो वनो कसां ॥ आससादीपिषामं त्वरितं रावणोऽययौ ॥ सुग्रीवस्तान् कपी
 नूदष्ट्वा भग्नान् विद्रवतोरणान् ॥ अस्तां ससेनामालोक्य चि कीर्षुः कर्मदुष्करं ॥ गुल्मैः सुषेणं निक्षिप्य यु
 धे चक्रे ततो मनः ॥ आत्मनः सदृशं वीरं सतं निक्षिप्य वानरः ॥ सुग्रीवोऽभिमुखः रात्रं प्रतस्थे पादपा
 युधः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतः श्वात्सर्वतैर्यथा भवन् ॥ संप्रगृह्य महाशैलान् विष्टधान्श्च महाद्रुमान् ॥ वि
 वदन् बुधिसुग्रीवः स्वरेण महता मुह्यमानं ॥ पातयन् पर्वताग्राणि जघानो जमराक्षसान् ॥ क्रोधे संरक्तनयनः
 कालांतकयमोपमः ॥ प्रममाथ महाकायो राक्षसान् वानरेष्वरः ॥ राक्षसानामनीकेषु शिलावर्षे ववर्ष ह ॥
 अर्मवर्षे यथा मेघः पक्षिसंघेषु कानने ॥ कपिराजं प्रमुक्तैस्तु शिलावर्षे श्वराक्षसाः ॥ विभिन्नशिरसः

पेतुः किं कीर्णा इव ताः ॥ तेषु संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समंततः ॥ सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु विनदत्सु च ॥ विरू
 पाक्षः स्वकं नाम वीरो विश्राव्य राक्षसः ॥ रथेनास्मदसुग्रीवं ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ तस्य तान शानि प्रख्यान्
 शरान् दृढधनुच्युतान् ॥ अचिंतयित्वा सुग्रीवः स सा राभिमुखोऽययौ ॥ आक्रामत् स्वदं तस्य धुरिपादेन
 वाहतः ॥ वानरेषु पदाक्रांता अश्वाः पेतुर्हता भुवि ॥ विनिः पतितनेत्रास्ते भग्नग्रीवास्तुरंगमाः ॥ आक्रम्य स
 रथं वीरो वृक्षखंडेन वानरः ॥ सारथिं निजघानात् ॥ विरूपाक्षस्तु वपान् क्रमन् ॥ अपक्रांते विरूपाक्षे सुग्री
 वस्तच्चिवा रणं ॥ भभं जुस्तरसा वीराः हरयो वातरंहसः ॥ विरूपाक्षो हतरथो धन्वी तूणी तल्लेनवान् ॥ बहु
 शः स्ताडयामास नाराचैः ह्रवगेश्वरं ॥ रावणेन प्रयुक्तं तु विरूपाक्षो महागजं ॥ आरुरो हरणे वीरो बहु
 शस्त्रोपकल्मितं ॥ सतं हिरदमारुह्य विरूपाक्षो महाबलः ॥ निनदन् भीमनिर्हारी वानरोऽप्यध्याव
 त ॥ सुग्रीवेण शरान् घोरान् विरससर्जम हाबलः ॥ स्थापयामास चोद्दिग्दान् राक्षसान् संप्रहर्षयन् ॥

धनुर्मुष्टि
 स्थाने

सुग्रीवंतं विरूपाक्षः शरैराशी विषोपमैः ॥ बहुशस्ताडयामास सर्वो गेष्वरिस्तदनः ॥ सेतुविधः शरैर्घोरैक
वीर्येनैरक्षसा ॥ चुक्रोधाथमहातेजा वधे चास्य मनोदधे ॥ ततः पादपमुत्पाद्य शरः संक्रन्दे नो हरिः ॥ उत्पस
च अघानास्य प्रमुखं तं महागजं ॥ सनुप्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महात्मना ॥ अपस्तथ धनुर्मन्त्रं निपपातो
॥ बणेस्मि ॥ गजान् च पतितो तस्मादपक्राम त सर्वार्यवान् ॥ राक्षसोऽभिमुखः क्रुधोः प्रहगच्छतं कपिं ॥ आ
कर्षन् चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव सुग्रीवं आससादाभेयातिनं ॥ सेतुविनस्याथ सं
क्रुधः प्रगृह्य विपुलां शिलां ॥ विरूपाक्षमचिह्ने पसुग्रीवो जलदोपमः ॥ स तां शिलामापतंतीं हृष्ट्वाराक्ष
सपुंगवः ॥ अपक्रम्या रुविक्रान्तः खड्गेनाप्रहरन् तदा ॥ तेन मोक्षेण संभ्रान्तं सुग्रीवंतं च ममुरवे ॥ विवृ
जं पातयामास पदाचेन मनाडयत् ॥ पतिते श्वसमुत्थाय कपिः स्तरस्य असर्जयत् ॥ तलप्रहारमशानि सद्य
शंभीमा विक्रमं ॥ तलप्रहारं तरेक्षः सुग्रीवेण समुद्यतः ॥ नैपुण्यान्मोक्षयित्वा तु मुष्टिनोरस्य ताडयत् ॥

मिः शरैः ॥ कुमुदं पंचभिर्बाणैः जांघुवंतं च सप्तभिः ॥ तारं चैव त्रिभिर्बाणैर्विनतं चाष्टभिस्तथा ॥ अशीयावालि
नः पुत्रं जंगदं दक्षिभिः शरैः ॥ शरभं च महातेजाः शरैर्णोरस्य ताडयत् ॥ क्रथनं च त्रिभिर्भल्लैर्ललाटे प्रसविध्य
त ॥ स पुनः सूर्यसंकाशैरेषुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ वानराणामनीकानिममथ परमाहवे ॥ विभिन्नतरासः सर्वे
न्यपतंतमहीतले ॥ निरुद्धवासाः वृताः केचिकेचित्पार्श्वेषु ताडिताः ॥ विबाहवः कृताः केचित् केचित्सु
र्विवर्जिताः ॥ भिन्नगात्राः शरैः केचिन्नावरणबलीयसा ॥ आकुला वानरी सेनां शरजालेन मोहिता ॥
रविणः परयाप्रीत्या ददर्श रुधिराक्षितां ॥ तंतस्ते वानराः सर्वे वानरा रावणार्दिताः ॥ रावणं शरणं जग्मुः प्र
जापतिमिवामराः ॥ विद्राव्य वानरान्सर्वान् हत्वा चैव सहस्रराः ॥ कपिशोणितविस्पंदं चक्रे भूमिं विव
र्द्धम ॥ तथा विकृते गात्रेषु दशग्रीवेण संयुगे ॥ वसुधासंयता तत्र प्रकीर्णैर्हरीभिर्हितैः ॥ ममथ च महाका
यान् वानरान् राक्षसेश्वरः ॥ युगान् वासतः सहसा प्रवृध्नां क्षितिजानिव ॥ रावणास्त्रमसह्यं ने शरपातमा सं

पतितश्च समुत्थाय कपिरास्यव्यसर्जयत् ॥ तलप्रहारमशनिसदृशं भीमविक्रमं ॥ तलप्रहारं तं रक्षः सुयीवेण समुद्यतं नै
पुण्यान्मेक्षि सिंहं प्रहारान्नेन रक्षसा ॥ रक्षसश्चापितं मुक्ता प्रहारं घोरमुद्यतं ॥ असिनाभ्यवधीतु कुक्षो वानरानूपाश्व
तः स्थितान् ॥ समुद्यद्वांतरस्य विरूपाक्षस्य वानराः ॥ तलं तपातयामास शरवद्देशे महाबलः ॥ महेंद्राशनिकल्मेन तले
न निहतः क्षितौ ॥ यपातरुधिरं वेगात् श्रोत्रोभिः सविनिर्वमन् ॥ विवृत्तवमनं मोहान् सफेन रुधिरासुतं ॥ ददृशु
स्तं विरूपाक्षं वानराश्च वधादिसु ॥ स्फुरत्तं पारिवर्ततं पार्श्वेषु रुधिरौक्षितं ॥ करुणं तं निष्ठं नतं च ददृशुर्हरयोभृशं ॥ त
थातितौ संयतिसं प्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरसाक्षसानां ॥ कलाणवौ सस्य ननुः सुभीमं यथार्णवोद्वा विवर्भन्नवेत्तौ ॥
निपातितं प्रेक्ष्य विरूपे नेत्रं समापततं हरिपुंगवेन ॥ बलं समस्तं कपिराक्षसानां उन्मत्तगंगाप्रमत्तं भवत् ॥ इ
त्तियुद्धे विरूपाक्षवधेः ॥ धास्यमाने बले तृणे अन्योन्येन पृथक् पृथक् ॥ सरसीव महाघर्भक्षीणो ये बभूवतुः ॥
स वलस्याभिघातेन विरूपाक्षवधेन नु ॥ बभूव द्विगुणं कुक्षो रावणो राक्षसाधिपः ॥ स वलस्व बलं वलं

रामायण

१५३

च

धुकाड

मानं वलीमुरैः ॥ बभूव व्यथया विष्टो वीक्ष्य चैव विपर्ययं ॥ स तु वाच समीपे नुराक्ष संचमहोदरं ॥ अस्मिन्का
ले महावाहो जयाशोमे व्यवास्थिता ॥ जहिरात्रुं पृथ्वीरदृश्य स्वपराक्रमं ॥ भर्तृपंडस्य कालोयं निर्दृष्ट्वा
धुबुधिमान् ॥ तथेत्युक्त्वा च ते जखीराक्षसेंद्रमहोदरः ॥ प्रविवेश रिपुं मेनामकरः सागरं यथा ॥ ततः संकदं चक्रे यान
राणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्यैश्च ते जस्योते जसा च प्रनोदितः ॥ प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूं ॥ अभिदुद्राव
सुग्रीवो महोदरमनंतरं ॥ प्रगृह्य विपुलां चोरं महोदरं निभाशिलां ॥ विनिक्षेप महोदरांस्तदधाय महोदरां ॥ ता
मापतंती सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंप्राप्ता ततो बाणैः निर्विभेद दुरासदां ॥ रक्षसानेन बाणैर्घे निवृत्वा सा सहस्र
धा ॥ निपतंती तदा भूभोगध्रुवक्रवदाबभौ ॥ तां च दृष्ट्वा शिलां मोघां सुग्रीवः क्रोधमूर्छितः ॥ शालमूसा व्यचिक्षे
प सोऽपि नतमने कधा ॥ तां च वयित्वा सुग्रीवो दारयामास पत्निभिः ॥ ततो ददर्श सुग्रीवः परिधः पतितं भुवि ॥ तं प्रगृह्य
ततः शीघ्रं व्यधमनस्य मार्गणान् ॥ अघानस्वोऽप्येकेन ततोऽप्यथवाजिनः ॥ तस्मादत हयादीरः समाक्रम्य महा

१५३

हारुणं ॥ कुक्षोयमिति विशायशनेन शुद्धात्वात् ॥ अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं कुपितेन्द्रियं ॥ कुम्भकर्णं शनेर्वाक्यं
 भावेपरिसोत्थयन् ॥ अलं राक्षस शार्दूलसेतायमुपगम्य हि ॥ रोषाया सोपरि सज्यस्थो भवितुमर्हसि ॥ नेवम
 हं शिवन्तु त्वं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं शान्तयिष्यामि यत्कुनेपरितप्यसे ॥ अवश्यं हि हितं वाच्यः सर्वविस्थो म
 हीपतिः ॥ बंधुभावाद्भिहिते भ्रातुः स्नेहाच्च पार्थिव ॥ शत्रूणां कदनं पश्य त्रिभुवने मया नय ॥ अद्य परममहा
 बाहो महासमरभूर्धनि ॥ हते रामे सह भ्रात्रा बन्तौ कपिवाहिनी ॥ अस्म्यहं दृष्ट्वा त्वं मया नीतं रणान्तरि ॥
 सुखी भवमहाराज सीता भवसुदुःखिता ॥ अधरामेण निधनं पश्यन्तु सुमहत्प्रियं ॥ त्रुकायां राक्षसाः स
 वे यत्नेन हत बंधवाः ॥ अद्य तस्य विनाशेन मारुते मारुते मोक्षता श्रयं ॥ त्रोधर्निर्वापयिष्ये त्वं का
 येन प्रधाषिता ॥ अद्य शोकपीतानां स्वबंधुवशा कर्तनां ॥ शत्रोर्बुधिविनाशेन करोम्यश्रुप्रमार्जनं ॥ अद्य परमं कृतानं
 अद्य परमं कृतानं सूर्यमिव लोयदं ॥ निर्गणे पश्य समरे सुग्रीवं चानेरधरं ॥ अहमेको द्यवास्यामिरणं रणविशारद ॥ अ
 साधारणमिच्छामि तव दानुमहं जयं ॥ नापरः प्रेषणीयस्ते युधायानु उविक्रम ॥ अहमुत्तादयिष्यामि राक्षसे विसृज्य ॥

यदि शक्रो यदियमोयदि पावकमारुतौ ॥ तानि हं पोथयिष्यामि कुबेरवरुणावधि ॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितधरस्य मे
 नर्दत स्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभयादपि वासवः ॥ अथवा त्वं शस्त्रस्य गच्छतस्त्ववसारिपून् ॥ पवनस्यैव वेगेन रुजत
 सारसा घ्नन् ॥ न मे प्रतिमुखः कश्चित् शक्तस्त्वां जिजीविषुः ॥ नैव शक्त्या न गदया नासिना च सितैः शरैः ॥
 भारयेन्मोहि सरक्थं साक्षारपि पुरंदरः ॥ हस्ताभ्यामेव संरब्धौ हन्यामपि हि वज्रिणं ॥ यदि मे मुष्टि वेगं सरा वो विष हि
 व्यते ॥ ततः पास्यंति बाणोद्या रुधिरं राघवस्य हि ॥ चिंतया बाध्यसे राजन् किमर्थं मयि तिष्ठसि ॥ सोहं शत्रु
 विनाशाय तव निर्वानुमुद्यतः ॥ अद्य पश्यंति मे लोका मम रामस्य संयुगं ॥ अद्य रामं ससुर्यावं ससौमित्रं समाकृते ॥
 सर्षपे कायने हस्मिन्नजाने तवाग्रतः ॥ बधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहृतुमहं प्रयामि ॥ निहत्य रामं सह लक्ष्म
 णेन खादांमि सर्वान् बुधियोधमुख्यान् ॥ रमस्व कामं पिबन्नाग्रवारूणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ॥ तवाद्य
 रामे गमि ते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ इत्योषे श्रीरामायणे कुम्भकर्णविकथनो नाम सर्गः ॥ ॥ तदुक्त

सल

पुष्पकांड

८४
८५

Ramanujan

रामायणव
ल्मीक

भक्तिकायेन धर्मानावलशातिना ॥ कुम्भकर्णेन वचनं श्रुत्वा वाचमहोदरः ॥ कुम्भकर्णकुले जातः धृष्टः प्राकृतदुरा
नः ॥ अवलिप्तेन शक्तो विजयं प्राकृतवोदितुं ॥ न हि राजानं जानं जानातीति कुम्भकर्णेन यावयो ॥ त्वं कैशोरवाचका
नृधुष्टं केवलं वक्तुं महीसि ॥ स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवत् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते रक्षसाधिप ॥ य
त्तु रावयं बलवता वक्तुं प्राकृतवृद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धित्वात्तेवैवलाहिरावचः ॥ यत्तु धर्मार्थकामानुच
र्ववीषयुधगाश्रयान् ॥ अनुपश्यति मेभावो न हिलक्षणमस्ति ते ॥ कामएव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनं ॥ श्रे
यः पापीयसां चान्न फलं भवति कर्मणां ॥ निश्रेयसफलं चैव धर्मार्थाचितं रावपि ॥ अथ धर्मार्थयोः प्राप्तिः कलं
वेप्रेयभाषितं ॥ इहा लोके कपारतन्त्र्यं कर्म कुंभिर्निषेवते ॥ कर्मणा चतु कल्याणं लभते काममार्थितः ॥
न प्रशंसति मिदं ज्ञां दृष्टिकार्यं कदाचन ॥ शत्रौ हि समरे हिंसा किमिवात्रापि नायते ॥ सीता वशोपनयने हतुः
११ शत्रूणां समरे हिंसा किमिवापि नायते न किमपि १२

८६
८७

यः कथं मया ॥ यदि वाराघवो विष्णुर्व्यक्तं तेश्रोत्रमागतः ॥ देवतानां हितार्थं तु प्रविष्टो मानुषीं तनुं ॥ सवानराणां राजानं
सुग्रीवं शरणगतः ॥ जहोस्य स दृशं सख्यं तिर्यग्योनिगतैः सह ॥ अथवा वीर्यहीनो सोऽयेन पूर्वं महासुरः ॥ वामनं रूपमास्था
यथाचितं स्त्रियपदं क्रमं ॥ बलिस्तु दीक्षितो यज्ञे तेन त्वं सख्यमिच्छसि ॥ येन दत्तां महीं सर्वां स सागरवनांतरा ॥ उपकारकृता
पूर्वसंबधो यज्ञदीक्षितः ॥ उपकारिक तस्तेन सोऽस्मान् रक्षति वैरिणः ॥ यदा मे निजिता देवाः स्वर्गं गत्वा त्वया सह ॥ तदा
किं नास्ति विष्णुत्वं तस्य देवस्य राक्षस ॥ भ्रातरं त्वं मुत्वेव मुक्तासौ रावणं कालो नोदितः ॥ सावलेपं सगवं च पुनर्वचनम
ब्रवीत् ॥ जानामि सीतां धरणिं प्रसूतां जानामि रामं मधुसूदनो यं ॥ अहं हि जाने त्वहमस्य बध्यस्तेनाहं तामे जनका
त्मजेषां ॥ न कामान्त्रैव च क्रोधा धरा मिजनकात्मजां ॥ निहतो गंतुमिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदं ॥ विभ्रमा हि त्वमोहाद्वा
ल्लवार्थोऽयेन वा ॥ नाभिपन्नं मिदानीं प्रतु व्यथा तस्य पुनः कथं ॥ अस्मिन् काले तु यद्यकं तदिदानीं विधीयतां ॥ म
मापनय जं दुरवेधिक्रमणसमीकुरु ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो भ्रातृत्वं वाधिगच्छसि ॥ यदि वा कार्यमेतत्ते दृष्टिकार्यं तमे
मम ॥ स सुहृद्वाधिपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते ॥ सर्वंधुर्यापनीतेषु साहाय्याद्योपकल्प्यते ॥ तमप्येव ब्रुवाणं तु वचनं दीन

2000